

ΦΙΛΙΠΠΟΣ Κ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 120 παρ. 4 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Επίμετρα:

Ξενοφών Κοντιάδης
Χρήστος Παπαστυλιανός
Χαράλαμπος Μ. Τσιλιώτης
Βασιλική Χρήστου
Αποστόλης Βλαχογιάννης

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Το δικαίωμα αντίστασης
κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος

Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Το δικαίωμα αντίστασης
κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος

Επίμετρα:

Ξενοφών Κοντιάδης
Χρήστος Παπαστυλιανός
Χαράλαμπος Μ. Τσιλιώτης
Βασιλική Χρήστου
Αποστόλης Βλαχογιάννης

Μονογραφίες -3

**ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ**

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Αθήνα 2022

Τίτλος βιβλίου: Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4
του Συντάγματος

Συγγραφέας: Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος

Επίμετρα: Ξενοφών Κοντιάδης
Χρήστος Παπαστυλιανός
Χαράλαμπος Μ. Τσιλιώτης
Βασιλική Χρήστου
Αποστόλης Βλαχογιάννης

Διόρθωση e-book: Νάνσυ Κατσαγούνου

Σειρά: Μονογραφίες -3

Copyright © 2022 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Ιούνιος 2022

ISBN: 978-618-85921-3-1

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοαντιτύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

**ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ**

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Ακαδημίας 43, 10672 Αθήνα
website: www.epoliteia.gr
Τηλέφωνο: 2103623506
e-mail: info@epoliteia.gr

Wo aber Gefahr ist, wächst
Das Rettende auch.
(εκεί 'που υπάρχει κίνδυνος,
φυτρώνει η σωτηρία)
Hölderlin, Patmos (2. Fas-
sung, 3 - 4)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ	13

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

I. Η ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ	17

1. Προδιάθεση: Οι όροι «κατάλυση του Συντάγματος» – «κατάλυση του (δημοκρατικού) πολιτεύματος» 17
2. Δυσχέρειες ορισμού της έννοιας «κατάλυση του Συντάγματος» .18
  - α. Η επιστήμη και η νομολογία. 18
  - β. Μία πρόταση στην «Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή» 19
  - γ. Τα προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα 21
  - δ. Ξένα δίκαια 22
  - ε. Ειδικότερα: Το άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης 33
3. Η «κατάλυση του Συντάγματος» κατά τον Carl Schmitt 35
4. Η «παράβαση» και η «κατάλυση» του κανόνα δικαίου καθ' εαυτόν 36
  - α. Η ισχύς του κανόνα δικαίου: Νομική και πραγματική ισχύς . 36
  - β. Η απώλεια της νομικής ισχύος του κανόνα δικαίου 38
  - γ. Η κατάλυση του κανόνα δικαίου ως de facto αναίρεση της πραγματικής ισχύος του 39
5. Απόπειρα ορισμού της έννοιας «κατάλυση του Συντάγματος». . 41
  - α. Η κατάλυση του Συντάγματος. 41
  - β. Παραδείγματα. 43
  - γ. Η κατάλυση του Συντάγματος ως κατάλυση του πολιτεύματος 49
  - δ. Η καταστρατήγηση του Συντάγματος ως κατάλυσή του 50
  - ε. Η κατάλυση του εθιμικού Συντάγματος 51
  - στ. Συμπέρασμα 52
6. Η «κατάλυση του Συντάγματος» στο άρθρο 87 παρ. 2 52

II. Η «ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ» ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ	55
1. «Επιχειρούμενη» και «συντελεσθείσα» κατάλυση του Συντάγματος	55
2. Απόπειρα και προπαρασκευαστικές πράξεις κατάλυσης του Συντάγματος	57
III. Η «ΒΙΑΙΗ» ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ	58
IV. Ο ΦΟΡΕΑΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ	60
1. Κατάλυση «εκ των άνω» – κατάλυση «εκ των κάτω»	60
2. Δικαίωμα αντίστασης κατά της επανάστασης;	61
3. Κατάλυση «εκ των έσω» – κατάλυση «εκ των έξω»	63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΘ' ΕΑΥΤΟ

I Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ	65
1. Η τήρηση του Συντάγματος	65
2. Υπακοή, πίστη, σεβασμός και τήρηση του Συντάγματος (άρθρο 120 παρ. 2).	66
3. Σεβασμός στους συνάδοντες προς το Σύνταγμα νόμους – Αντίσταση στους αντισυνταγματικούς νόμους;	69
4. Το δικαίωμα αντίστασης ως συντηρητικό δικαίωμα.	73
α. Στα προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα	73
β. Σε ξένα δίκαια.	76
5. Το «φυσικό» δικαίωμα αντίστασης	78
6. Η «ανυπακοή του πολίτη».	82
7. Η τήρηση του Συντάγματος (άρθρο 120 παρ. 4) ως προάσπιση του πολιτεύματος	85
II. Η ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ	85
1. Η αντίσταση ως δικαίωμα και καθήκον (άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος) και το αδίκημα της αντίστασης κατά της αρχής (άρθρο 167 Π.Κ.)	85
2. Η ιδιότυπη νομιμότητα του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης – Δικαίωμα αντίστασης και άμυνα.	87
III. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ «ΜΕ ΚΑΘΕ ΜΕΣΟ»	93
1. Η διάκριση σε «παθητική», «αμυντική» και «επιθετική» αντίσταση	93
2. Η υπέρβαση της διάκρισης στο άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος	94
3. Η λεγόμενη «παθητική» αντίσταση	95
4. Αντίσταση με πράξη – αντίσταση με παράλειψη.	97

IV. Ο ΦΟΡΕΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ	97
V. ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ: Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ (ΑΡΘΡΟ 87 ΠΑΡ. 2)	100
VI. Η ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ	101
1. Ultimum remedium;	101
2. Η καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος αντίστασης και ο επικουρικός χαρακτήρας του	102
VII. Η ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ	104
1. Το δικαίωμα αντίστασης	104
α. Η αντίσταση ως λειτουργικό δικαίωμα	104
β. Τα κρατικά όργανα ως φορείς του δικαιώματος αντίστασης	105
γ. Η άμεση ενέργεια του δικαιώματος αντίστασης έναντι τρίτων	106
δ. Περιορισμοί του δικαιώματος;	106
ε. Το δικαίωμα αντίστασης ως πολιτικό και ατομικό δικαίωμα	107
2. Το καθήκον αντίστασης	109
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	111
ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	113
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	117
α. Ελληνική	117
β. Ξενόγλωσση	130
ΕΠΙΜΕΤΡΑ	155
Ξ. Κοντιάδης, Το δικαίωμα αντίστασης στο όριο μεταξύ δικαίου και πολιτικής	157
Χ. Παπαστυλιανός, Το δικαίωμα αντίστασης και οι σύγχρονες προκλήσεις για το Συνταγματικό Δίκαιο	167
Χ. Τσιλιώτης, Το δικαίωμα αντίστασης και το καθήκον τήρησης του Συντάγματος και των νόμων που συμφωνούν με αυτό – Η σχέση των παρ. 2 και 4 του άρθρου 120 Συντάγματος μεταξύ τους	185
Β. Χρήστου, Το δικαίωμα αντίστασης μεταξύ συντεταγμένης εξουσίας και κυρίαρχου	203
Α. Βλαχογιάννης, «Υπακοή διά της αντίστασης»: Η παιδαγωγική λειτουργία του άρθρου 120 παρ. 4	219

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Ξεχωριστή τιμή μου περιποίησε και ιδιαιτέρως μεγάλη χαρά και συγκίνηση μου πρόσφερε ο καθηγητής κύριος Ξενοφών Ι. Κοντιάδης, Πρόεδρος του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, με το να περιλάβει το παλαιό πόνημά μου, του έτους 1987, για «Το δικαίωμα αντίστασης, κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος», στα e-books της ιστοσελίδας www.epoliteia.gr του Κέντρου. Τον ευχαριστώ από καρδιάς.

Ξαναδιάβασα το κείμενο, κάνοντας τις τυπογραφικές διορθώσεις της ψηφιακής επανέκδοσης. Το πρωτότυπο ήταν σε πολυτονικό και η επεξεργασία για την ψηφιοποίησή του σε μονοτονικό σχετικά δυσχερής. Ευχαριστώ θερμώς τους συνεργάτες του Κέντρου για το εξαιρετικό τυπογραφικό αποτέλεσμα τους.

Η ανάγνωση εκ νέου του κειμένου, μετά από τριάντα πέντε χρόνια, μου έφερε θύμψεις του παρελθόντος: «*επέστρεψαν και πήραν με*»: πείσματα επιστημονικά, φιλοδοξίες, άγχη, αβεβαιότητες, αμφιβολίες κι αμφισβητήσεις (πόσο πολύτιμο θα ήταν, άραγε, να τις διατηρούσαμε διά βίου!), βιβλιοθήκες και αναγνωστήρια, που στη νιότη ήθελες να πας να διαλεχθείς όχι μόνο με βιβλία και περιοδικά και γραπτή ακαδημαϊκή σοφία αλλά και με πρόσωπα – ίσως κυρίως με πρόσωπα, λόγω της ζωντάνιας του προφορικού διαλόγου.

Άξιζε, άραγε; «Ναι» είναι η απάντηση απερίφραστα: «*Ja, sage ich, lerne Mathematik, lerne Französisch, lerne Geschichte*» (Bertold Brecht, 1940 VI).

Ο καθηγητής κύριος Κοντιάδης μου είπε ότι η επανέκδοση θα συνοδεύεται από κείμενα συναδέλφων στην επιστήμη του δημοσίου δικαίου. Τα αναμένω ασμένως, ιδίως τα κριτικά. Μου προξενεί δε ιδιαίτερη χαρά ότι η επιστημονική μελέτη του θέματος αποκτά νέα πνοή και αναζωογονείται. Τους είμαι ευγνώμων εκ των προτέρων.

Μάιος 2022
Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ακροτελεύτια διάταξη του Συντάγματος (άρθρο 120 παρ. 4) ορίζει: «Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία».

Αν εξαιρέσει κανείς μερικές αναφορές σε εγχειρίδια Συνταγματικού Δικαίου, η διάταξη αυτή δεν αναλύθηκε μέχρι σήμερα συστηματικά. Το γεγονός αυτό είναι ίσως, από μια πραγματιστική άποψη, παρήγορο. Η επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου, που έχει να κάνει με τον θεμελιώδη νόμο, κατ' εξοχήν δυναμικό, αφού πρόκειται για πολιτικό νόμο, καλείται κυρίως να ερευνήσει ζωντανά, εξελισσόμενα ζητήματα, όχι να ερμηνεύσει εφεδρικές διατάξεις, όπως αυτή του άρθρου 120 παρ. 4 που ρυθμίζει το απευκαίιο: το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης κατά της επιχειρούμενης βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος. Η κατάλυση του Συντάγματος και το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης δεν επικέντρωσαν το επιστημονικό ενδιαφέρον, ίσως διότι δεν προέκυψε η ανάγκη, κατά την ενδεκάχρονη και πλέον λειτουργία του Συντάγματος του 1975. Αυτό, αν είναι αληθές, είναι και παρήγορο.

Από την άλλη μεριά η ενασχόληση με την «άρνηση» του Συντάγματος, δηλαδή με την κατάλυσή του, είναι επιβεβλημένη, αφού η «θέση» κατανοείται και μέσα από την άρνησή της.

Η μελέτη, που ακολουθεί, περιορίζεται στην ανάλυση της ακροτελεύτιας διάταξης του Συντάγματος. Καθοριστικός για τα όριά της είναι περισσότερο ο υπότιτλος παρά ο τίτλος της. Το δικαίωμα αντίστασης είναι ένα εξαιρετικά ακανθώδες θέμα, αφού αποτελεί αντικείμενο πολλών κλάδων της επιστήμης: της πρακτικής φιλοσοφίας (ηθική - φιλοσοφία του δικαίου), της θεολογίας, της πολιτικής, της ιστορίας (βλ. ενδεικτικά την κατανομή της βιβλιογραφίας κατά επιστήμες που κάνει ο *Backmann*, σε Kaufmann/Backmann, 561 επ.). Ο συγγραφέας της μελέτης αυτής δεν είναι μόνον αναρμόδιος να παρουσιάσει μια επιστημονική σύνθεση για το δικαίωμα αντίστασης: αισθάνεται και δέος απέναντι στο θέμα, ακόμη

και μετά την ολοκλήρωση μιας μόνο πτυχής του, της νομικής και ειδικότερα της πτυχής του Συνταγματικού Δικαίου.

Η διάρθρωση της ύλης γίνεται σε δύο Κεφάλαια, σύμφωνα με τη λογική σειρά του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος: το πρώτο Κεφάλαιο αναφέρεται στο «πραγματικό» του κανόνα δικαίου, στην «επιχειρούμενη βίαιη κατάλυση του Συντάγματος», το δεύτερο στην «έννομη συνέπεια», στο δικαίωμα και καθήκον αντίστασης καθ' εαυτό.

Η τεκμηρίωση στις υποσημειώσεις γίνεται με παράθεση μόνο του επωνύμου του συγγραφέα, στον οποίο αφορά η παραπομπή. Όταν χρησιμοποιούνται περισσότερες μελέτες του ίδιου συγγραφέα, παραθέτονται μετά το επώνυμό του και μία ή περισσότερες διακριτικές λέξεις από τον τίτλο της παραπεμπόμενης μελέτης. Ο τρόπος αυτός των παραπομπών προκρίθηκε για να απαλλάξει τις υποσημειώσεις από πρόσθετο όγκο.

Ο καθηγητής κύριος Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης είχε την καλοσύνη και την προθυμία να διαβάσει το χειρόγραφο. Του χρωστώ ιδιαίτερες ευχαριστίες για τη συμβολή και τις συμβουλές του.

Ευχαριστώ επίσης τον Τομέα Δημοσίου Δικαίου και το Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών για τη χορήγηση εξάμηννης εκπαιδευτικής άδειας, που εξάντλησα στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Δυτικού Βερολίνου ολοκληρώνοντας τη μελέτη αυτή.

Αθήνα, Οκτώβριος 1986
Φίλιππος Κ. Σπυρόπουλος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Ι. Η ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

1. Προδιάθεση: Οι όροι «κατάλυση του Συντάγματος» – «κατάλυση του (δημοκρατικού) πολιτεύματος»

Ο όρος «κατάλυση του Συντάγματος» χρησιμοποιείται στο ισχύον Σύνταγμα, εκτός από το άρθρο 120 παρ. 4, και στο άρθρο 87 παρ. 2: «Οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους και σε καμία περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος».

Για «κατάλυση του πολιτεύματος» ή του «δημοκρατικού πολιτεύματος» γίνεται λόγος και στην κοινή νομοθεσία. Έτσι, το άρθρο 2 παρ. 2 του ν. 265/1976 «Περί της ευθύνης του Προέδρου της Δημοκρατίας», συγκεκριμενοποιώντας τη διάταξη του άρθρου 49 παρ. 1 εδ. α' του Συντάγματος,¹ ορίζει ότι: «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαπράττει το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας οσάκις ούτος ... κατέλυσεν ή μετέβαλεν ή αποπειράται να καταλύση ή μεταβάλη διά βίας το πολίτευμα της Χώρας» και το άρθρο 134 παρ. 2 Π.Κ. (= άρθρο 2 παρ. 3 του ν. 1366/1983) ορίζει ότι «με ισόβια ή πρόσκαιρη κάθειρξη τιμωρείται όποιος ... επιχειρεί με βία ή με απειλή βίας ή με σφετερισμό της ιδιότητάς του ως οργάνου του Κράτους να καταλύσει ... διαρκώς ή προσωρινώς, το δημοκρατικό πολίτευμα ...».

Η νομοθετική μέριμνα για την προστασία του πολιτεύματος έχει τις ρίζες της στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία. Ο όρος «κατάλυση της δη-

---

¹ «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν ευθύνεται οπωσδήποτε για πράξεις που έχει ενεργήσει κατά την άσκηση των καθηκόντων του, παρά μόνο για έσχατη προδοσία ή παραβίαση, με πρόθεση, του Συντάγματος».

μοκρατίας» απαντάται στο Ψήφισμα του Δημοφάντου (410 π.Χ.), που παρτίθεται αυτούσιο στον Ανδοκίδη (Περί των Μυστηρίων, 96 - 98): «Εάν τις δημοκρατίαν καταλύη την Αθήνησιν ή αρχήν τινα άρχη καταλελυμένης της δημοκρατίας, πολέμιος έστω των Αθηναίων και νηποινί τεθνάτω, και τα χρήματα αυτού δημόσια έστω, και της θεού το επιδέκατον· ο δε αποκτείνας τον ταύτα ποιήσαντα και ο συμβουλευσας όσιος έστω και ευαγής ...».² Παρεμφερής είναι και η διατύπωση του μεταγενεστέρου Νόμου του Ευκράτους (336 π.Χ.).³

Λέγεται ότι με τα νομοθετικά αυτά κείμενα αναβίωσε η σχετική νομοθεσία του Σόλωνα.⁴ Ο Αριστοτέλης πάντως (Αθ. Πολ. VIII. 5) αναφέρει, σε σχέση με την προστασία της πόλης και τη διασφάλιση του πολιτεύματος, μόνον ένα νόμο του Σόλωνα, που υποχρέωνε τον πολίτη, σε περίοδο στάσης, να ταχθεί με το μέρος μιας από τις αντιμαχόμενες μερίδες. Η παράβαση της υποχρέωσης αυτής είχε ως συνέπεια την καταδίκη επί ατιμία.⁵

Το ερώτημα που προκαλείται από τη διατύπωση των διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος, του ν. 265/1976 και του άρθρου 134 παρ. 2 Π.Κ. είναι αν η «κατάλυση του Συντάγματος» ταυτίζεται εννοιολογικά με την «κατάλυση του (δημοκρατικού) πολιτεύματος» (βλ. πιο κάτω, σ. 49 επ.).

Πρότερο ζήτημα όμως είναι η ανάλυση της έννοιας «κατάλυση του Συντάγματος» καθ' εαυτήν και η διάκρισή της από την «παράβαση» ή «παραβίαση» του Συντάγματος.⁶

2. Δυσχέρειες ορισμού της έννοιας «κατάλυση του Συντάγματος»

α. Η επιστήμη και η νομολογία

Η έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος δεν έχει αποτελέσει, στην ελληνική επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου, αντικείμενο ιδιαίτερης με-

² Το κείμενο του Ψηφίσματος του Δημοφάντου και στον *Télphy*, 258. Η φράση του Ψηφίσματος: «η αρχήν τινά άρχη καταλελυμένης της δημοκρατίας» μαρτυρεί ότι η κατάλυση της δημοκρατίας στην αρχαία Αθήνα συνιστούσε, με σύγχρονη ορολογία, «διαρκές έγκλημα» (βλ. και Σπινέλλη, 79, σημ. 109).

³ Βλ. Κουγέα, 836 επ. Ο *Τριανταφυλλόπουλος*, 53 επ., αναφέρεται, με παράθεση βιβλιογραφίας, και στον Νόμο Ιλίου κατά των τυράννων, ολιγαρχίας και δήμου καταλύσεως (3ος αιώνας π.Χ.).

⁴ Βλ. Κουγέα, 836 επ.

⁵ Βλ. Ραμού-Χαψιάδη, 144.

⁶ Οι λέξεις «παράβαση» και «παραβίαση» χρησιμοποιούνται συνώνυμα. Διακρίνονται όμως ετυμολογικά κατά τούτο, κατά το ότι η «παραβίαση» υποδηλώνει και χρήση βίας. Πρβλ. σχετικά λήμματα στο: Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, Τρίτομον, έκδ. μεν το πρώτον υπό ... Ανθήμου Γαζή, νυν δε το δεύτερον ... επιμελεία Κ. Γκαρπολά και Χ. Ματακίδου, Βιέννη (Μπένκο), 1836 και στο Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης των Henry G. Liddel και Robert Scott, 1916.

λέτης. Οι λίγες δικαστικές αποφάσεις που έθεσαν ως μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού τους, μεταξύ άλλων διατάξεων, και τη διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος,⁷ δεν διευκρίνισαν τι ακριβώς σημαίνει κατάλυση του Συντάγματος.

β. Μία πρόταση στην «Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή»⁸

Η πρόταση βουλευτή της Αντιπολίτευσης στην 6η συνεδρίαση (της 29ης Ιανουαρίου 1975) της Β΄ Υποεπιτροπής της Ειδικής Κοινοβουλευτικής επί του Συντάγματος Επιτροπής να κατοχυρωθεί δικαίωμα ενεργητικής αντίστασης «κατά της καταλύσεως του Συντάγματος διά της επιβολής δικτατορίας» δεν μπορεί να κατανοηθεί παρά ως προσπάθεια αποσαφήνισης ή προσδιορισμού της έννοιας «κατάλυση του Συντάγματος».

Η αιτιολογία της πρότασης αυτής είναι εύγλωττη: «Έτσι περιχαράκωνεται το πεδίο. Δηλαδή, σύμφωνα με αυτή τη διατύπωση, αυτό το δικαίωμα αντιστάσεως δεν υπάρχει όταν ο τάδε π.χ. διοικητής Αστυνομικού Σταθμού έκαμε κάτι φοβερών ενδεχομένως ... παραβαίνοντας το Σύνταγμα και παρανομώντας. Δικαίωμα αντιστάσεως υπάρχει, μόνον όταν γίνεται κατάλυση του Συντάγματος διά της επιβολής δικτατορίας. Όταν ανατραπεί δηλαδή η Δημοκρατία».⁹

Η έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος προσδιορίζεται, σύμφωνα με την πρόταση αυτή, από τον τρόπο της κατάλυσης, από την επιβολή δηλαδή δικτατορίας.¹⁰

Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή και αναφορικά με τον όρο «κατάλυση του Συντάγματος» στο άρθρο 87 παρ. 2. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση ενός βουλευτή: Το άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος «καταργεί τον κανόνα ότι επανάστασις επικρατήσασα δη-

⁷ Βλ. ΠρΘεσ 1344/1975, ΠρΑθ 447/1976 [ΤοΣ, 2 (1976), 254, 517 αντίστοιχα – βλ. και Μαυριά, ΤοΣ, 2 (1976), 633 επ.], ΕφΑθ 299/1978 [ΤοΣ, 4 (1978), 559]. Οι αποφάσεις αυτές θεώρησαν ως παράνομο τον σκοπό των υπό σύσταση φιλοβασιλικών σωματείων και απέρριψαν τις σχετικές αιτήσεις για έγκριση του καταστατικού τους. Στην αιτιολογία τους περιελήφθη, κατά τρόπο όχι ευνόητο, και το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος. Βλ. επίσης και τη ΣτΕ 2336/1980 [ΤοΣ, 6 (1980), 395 επ., όπου και η εισήγηση του Συμβούλου Μποτόπουλου, 401 επ. – βλ. και σχόλιο Ρώτη, ΤοΣ, 7 (1980), 429 επ., 437 επ.]. Βλ. ακόμη την ΜΠλημ Αθ84464/1985 [ΑρχΝομολ., 36 (1985), 563 επ.], όπου η «κατάλυση του Συντάγματος» θεωρείται έννοια δεδομένη. Βλ. και σημ. 92, στη σ. 43, πιο κάτω.

⁸ Για τον χαρακτήρα της «Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής» ως Συντακτικής Βουλής βλ. κυρίως *Μάνεση*, Συντ.Θ.Πρ., 587 επ. και *Παπαδημητρίου*, 4 επ., με παράθεση βιβλιογραφίας στη σημ. 38.

⁹ *Πρακτικά Υποεπιτροπών*, 419 (Γ.Α. Μαγκάκης).

¹⁰ Σύμφωνα ο *Pantélis*, 202, στηριζόμενος στη βούληση του συντακτικού νομοθέτη.

μιουργεί δίκαιον. Έχει πρακτικήν σημασίαν να ξεκαθαρίσωμε ότι η προσθήκη της παρ. 2 αφορά το δίκαιον που τίθεται κατά παρέκκλισιν ή και κατά κατάργησιν ή παραμερισμόν του Συντάγματος από δικτατορίας.¹¹

Ανεξάρτητα από το ότι η επιβολή μιας δικτατορίας μπορεί πράγματι να συνιστά την πιο πρόδηλη και εναργή μορφή κατάλυσης του Συντάγματος, ο συντακτικός νομοθέτης δεν υιοθέτησε την πρόταση αυτή. Το γράμμα των άρθρων 120 παρ. 4 και 87 παρ. 2 του Συντάγματος αρκείται στην «κατάλυση του Συντάγματος», χωρίς να προσδιορίζει αν η κατάλυση αυτή πρέπει αναγκαστικά να συνδέεται με την επιβολή μιας δικτατορίας. Όστε η κατάλυση του Συντάγματος φαίνεται να είναι έννοια ευρύτερη από την επιβολή δικτατορίας.

Στο σημείο αυτό πρέπει να διερωτηθεί κανείς αν η ασάφεια γύρω από την έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος θα είχε αρθεί πλήρως –έστω τεχνητά– και στην περίπτωση ακόμη που η διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος αναφερόταν ρητά στην «κατάλυση του Συντάγματος με επιβολή δικτατορίας». Είναι άραγε η έννοια της δικτατορίας, νομικά τουλάχιστον, απόλυτα σαφής;

Η χρήση της λέξης «δικτατορία» στις σχετικές προτάσεις, στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή, αναφορικά με τη διατύπωση των άρθρων 120 παρ. 4 και 87 παρ. 2 του Συντάγματος, έγινε σε αντιδιαστολή με τη «δημοκρατία».

Στην επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου και της Πολιτειολογίας, η «δικτατορία» υποδηλώνει ένα είδος αυταρχικού πολιτεύματος σε αντιδιαστολή προς το δημοκρατικό πολίτευμα. Κριτήριο της διάκρισης αυτής είναι η εξάρτηση των ασκούντων την εξουσία από τον λαό. Στο αυταρχικό πολίτευμα οι ασκούντες την εξουσία άρχουν αφ' εαυτών, ενώ στο δημοκρατικό έλκουν την εξουσία τους από τον λαό και είναι υπεύθυνοι απέναντί του.¹²

Ως «δικτατορικό» χαρακτηρίζεται συνήθως το πολίτευμα, του οποίου η αυταρχική υφή προκύπτει από το ότι οι ασκούντες την εξουσία δεν αναδεικνύονται από τον λαό. Η απόκτηση της ικανότητας προς άσκηση της κρατικής εξουσίας γίνεται ερήμην του λαού. Κατ' εξοχήν παράδειγμα δικτατορικού πολιτεύματος είναι το πολίτευμα εκείνο που εγκαθιδρύεται μετά από πραξικόπημα, δηλαδή μετά από βίαιη κατάληψη της εξουσίας, «εκ των άνω», με χρήση της υφιστάμενης κρατικής δύναμης.¹³

¹¹ *Πρακτικά Συντάγματος*, 613 επ. (Αθ. Κανελλόπουλος), 617 (Γ. Α. Μαγκάκης, ο οποίος υποστήριξε ότι η συνταγματική τάξη μπορεί να απαιτεί από μερικά λειτουργήματα, όπως από το λειτουργήμα του δικαστή, θάρρος και ηρωισμό, ώστε να αντιστέκεται κατά του «επαναστατικού δικαίου»). Για τον κανόνα «επανάστασης επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον» βλ. πιο κάτω, σ. 61 επ.

¹² Βλ. π.χ. *Μάνεση*, Παραδόσεις, 82, *Τσάισο*, Συντ.Δ., 299 επ., όπου και η διάκριση μεταξύ αυταρχικού και ολοκληρωτικού πολιτεύματος, *Γεωργόπουλο*, Στοιχεία, 80 επ.

¹³ Αντί πολλών βλ. *Μάνεση*, Παραδόσεις, 82. Για το πραξικόπημα βλ. και πιο κάτω,

Ο αυταρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος δεν εξαντλείται όμως στην προέλευση ή στον σχηματισμό της κρατικής εξουσίας. Μπορεί να αναφέρεται και στον τρόπο της άσκησής της ή στο περιεχόμενό της.¹⁴ Ένα ως προς την προέλευσή του δημοκρατικό πολίτευμα ενδέχεται να μετατραπεί σε αυταρχικό, διότι η εξάρτηση των ασκούντων την εξουσία από τον λαό συρρικνώνεται ή αναιρείται σταδιακά. Παράδειγμα αποτελεί το ως προς την αρχική μεν προέλευση της εξουσίας δημοκρατικό, ως προς τον τρόπο όμως της άσκησής της και το περιεχόμενό της αυταρχικό καθεστώς της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας.

Η λέξη «δικτατορία», έτσι όπως χρησιμοποιήθηκε στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή, είχε μια συγκεκριμένη εννοιολογική φόρτιση, προσδιορισμένη από την ιστορική συγκυρία της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967, που επιβλήθηκε με πραξικόπημα.

Η επιβολή δικτατορίας με πραξικόπημα συνιστά ασφαλώς «κατάλυση του Συντάγματος»¹⁵ και ενεργοποιεί συνεπώς το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης σύμφωνα με το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος.

Αποτελεί, ερωτάται, και η μετατροπή ενός δημοκρατικού (ως προς την προέλευσή του) πολιτεύματος σε αυταρχικό «κατάλυση του Συντάγματος», ώστε να ενεργοποιείται και στην περίπτωση αυτή το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης; Και ποιος είναι άραγε ο βαθμός της αυταρχικότητας, απ' όπου αρχίζει η «κατάλυση του Συντάγματος»;

Διδάσκεται ότι πολιτεύματα με αμιγή αυταρχικό και ιδίως με αμιγή δημοκρατικό χαρακτήρα δεν υπάρχουν. Όλα σχεδόν τα πολιτεύματα εμπεριέχουν και αυταρχικά και δημοκρατικά στοιχεία. Επομένως η διάκριση μεταξύ δημοκρατικού και αυταρχικού πολιτεύματος αποβαίνει σχετική.¹⁶ Συνέπεια της σχετικότητας αυτής είναι ότι ούτε η «δικτατορία» ούτε το «αυταρχικό πολίτευμα» μπορούν να αποτελέσουν ασφαλές και σαφές κριτήριο για την αποσαφήνιση της έννοιας «κατάλυση του Συντάγματος».

γ. Τα προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα

Τα προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα δεν περιείχαν ρητές διατάξεις για το δικαίωμα αντίστασης. Ορισμένοι συγγραφείς συνήγαγαν δικαίωμα αντίστασης από τις ακροτελεύτιες διατάξεις τους («Η τήρησης του Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων»)¹⁷ Το δικαί-

σ. 61 επ.

¹⁴ Βλ. *Κασιμάτη*, ΤοΣ, 1 (1975), 170, σημ. 4.

¹⁵ Βλ. και άρθρο 11 παρ. 11 εδ. γ' του Π.Δ. 130/1984, όπου η «κατάλυση του Συντάγματος» επεξηγείται ως «εκτέλεση πραξικοπήματος».

¹⁶ Βλ. *Μάνεση*, Παραδόσεις, 83.

¹⁷ *Φλογαίτης*, 341, *Κυριακού*, 387 επ., *Μάνεσης*, Εγγυήσεις, II, 32, ο *ίδιος*, Συντ.Θ.

ωμα αντίστασης ήταν πάντως ανοργάνωτο, αφού δεν είχαν ρυθμισθεί ρητά οι προϋποθέσεις για την άσκησή του. Η έλλειψη αυτή καθιστά αδύνατη την οποιαδήποτε σύγκριση με σκοπό τη συναγωγή συμπεράσματος ως προς την έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος στη διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 του ισχύοντος Συντάγματος.

δ. Ξένα δίκαια

Η προσφυγή στις ρυθμίσεις ξένων δικαίων για το δικαίωμα αντίστασης και τις προϋποθέσεις, υπό τις οποίες τελεί εκάστοτε η άσκησή του, είναι εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη.

Οι προϋποθέσεις, υπό τις οποίες έγινε η εξαγγελία του δικαιώματος αντίστασης σε νομικά κείμενα, μπορούν να καταταχθούν σε τρεις κατηγορίες: α) παράβαση του δικαίου γενικά, β) παράβαση συγκεκριμένων διατάξεων και κυρίως διατάξεων κατοχυρωτικών των συνταγματικών δικαιωμάτων, γ) καταπίεση ή τυραννία.

Μία από τις πιο φημισμένες, που αποτελεί και την πρώτη νομοθετημένη εξαγγελία του δικαιώματος αντίστασης, γίνεται στην Αγγλία, το 1215,¹⁸ με τα Κεφάλαια 61 της Magna Carta. Προϋπόθεση της άσκησης

Πρ., 263, Χουβαρδάς, 12 επ. Contra: Σβώλος, Συντ.Δ., 102 επ., Σγουρίτσας, Συντ.Δ., Α', 70. Αξιοπρόσεκτη είναι η άποψη του Ν.Ν. Σαριπόλου, Σύστημα, 331, σημ. 3, 335 (βλ. και Ν.Ν. Saripolos, 107), ο οποίος συνήγαγε από την ακροτελεύτια διάταξη του Συντάγματος την αρχή του δικαστικού ελέγχου της αντισυνταγματικότητας του νόμου. Την άποψη αυτή αποκρούει ο Σγουρίτσας, Συντ.Δ., Β', 54 επ. Παρεμφερή σκέψη με αυτή του Ν.Ν. Σαριπόλου βλ. στον von Hippel, Prüfungsrecht, 551 και στον Chantebout, 48, ο οποίος θεωρεί ως πολιτική κύρωση της παράβασης του Συντάγματος το δικαίωμα προς αντίσταση, ως νομική δε κύρωση τον έλεγχο της αντισυνταγματικότητας του νόμου. Για τα προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα βλ. αναλυτικά πιο κάτω, σ. 73 επ.

¹⁸ Υποστηρίζεται (βλ. αντί πολλών F. Kern, Recht, 87, Brunner, 30) ότι δικαίωμα αντίστασης υπήρχε και στο εθιμικό δίκαιο του πρώιμου μεσαίωνα (ο χρονολογικός προσδιορισμός του πρώιμου και του όψιμου μεσαίωνα δεν είναι εύκολο να γίνει με ακρίβεια. Βλ. Boockmann, 13 επ., 19 επ., 25 επ. Για όψιμο μεσαίωνα μπορεί πάντως να γίνεται λόγος μετά τον 10ο αιώνα). Η σχέση ηγεμόνα και υπηκόου στο μεσαιωνικό δίκαιο δεν συνίσταται σε μονομερή υπακοή και υποταγή αλλά σε αμοιβαία πίστη. Η παράβαση του δικαίου εκ μέρους του ηγεμόνα, που διαπιστώνεται με βάση την αόριστη έννοια του κοινού περί δικαίου αισθήματος, θεμελιώνει λύση της σχέσης πίστης (βλ. F. Kern, Recht, 66 επ., του ίδιου, Gottesgnadentum, 145 επ., Heyland, 6 επ.).

Αποδέσμευση των υπηκόων από την υποχρέωση πίστης περιέχεται στους όρκους του Στρασβούργου του 842 μ.Χ. και στα Capitula de Carisiaco του 856. Οι όρκοι του Στρασβούργου μεταξύ Καρόλου του Φαλακρού και Λουδοβίκου του Γερμανού περιείχαν ρήτρα αποδέσμευσης των υπηκόων σε περίπτωση παράβασης των όρων της συμμαχίας. Στα Capitula de Carisiaco ο Κάρολος ο Φαλακρός προέβη σε παραχωρήσεις προς τους εξεγερθέντες Φράγκους και Ακουιτανούς και αποδέχθηκε άρση

του δικαιώματος είναι η παραβίαση από τον βασιλέα μιας ή περισσότερων ελευθεριών από εκείνες που παραχώρησε.¹⁹

του καθήκοντος πίστης, για την περίπτωση της παραβίασης, εκ μέρους του, των υποσχέσεων και παραχωρήσεών του (τα κείμενα των «όρκων» και των κεφαλαίων» στον *F. Kern, Gottesgnadentum*, 232 και σημ. 497, 221 και σημ. 479 και στον *Bauer, Dokumente*, 56). Υποστηρίζεται ότι το δικαίωμα αντίστασης «κατοχυρώνεται» στα δύο αυτά κείμενα (ανεπιφύλακτοι οι *Heyland*, 14 και *Bertram, Widerstand*, 17).

Η έναρξη της νομικής ιστορίας του δικαιώματος αντίστασης τοποθετείται συνήθως, στις *ad hoc* πραγματείες και μελέτες καθώς και στις βραχείες, ως επί το πλείστον, παρουσιάσεις του θέματος σε εγχειρίδια Συνταγματικού Δικαίου ή Φιλοσοφίας του Δικαίου, στον όψιμο μεσαίωνα. Βλ. ενδεικτικά *Wolzendorff*, 6 επ. (το βιβλίο του *Wolzendorff*, όπως και του *F. Kern, Gottesgnadentum*, είναι κλασικά για το δικαίωμα αντίστασης. Οι περισσότεροι μεταγενέστεροι συγγραφείς στηρίχθηκαν σχεδόν αποκλειστικά στα δύο αυτά βιβλία, τόσο ως προς την ιστορία της νομικής κατοχύρωσής του όσο και ως προς τη φιλοσοφική και πολιτειολογική θεμελίωσή του), *Weinkauff*, 393 επ., *Duguit*, 796 επ., *Stern*, II, 1498 επ., *Σγουρίτσα*, Συντ.Δ., Α', 68. Βλ. όμως και *Cattaneo*, 6 επ., ο οποίος παρά τη σύντομη αναφορά του στην ιστορία της νομικής κατοχύρωσης του δικαιώματος αντίστασης, δεν παραλείπει να περιλάβει και την αρχαία Ελλάδα, θεωρώντας ότι το Ψήφισμα του Δημοφάντου αποτελεί εξαγγελία του δικαιώματος αντίστασης (βλ. πιο πάνω σ. 17 επ.).

Νομοθετημένο δικαίωμα προς αντίσταση λέγεται ότι υπήρξε, εκτός από την αρχαία Ελλάδα, και στους Χετταίους με το «Σύνταγμα του Τελεπίνου» του 1570 π.Χ., που διακήρυσσε τον κληρονομικό χαρακτήρα της βασιλείας, συγχρόνως όμως περιόριζε ρητά τον βασιλέα στα όρια της εξουσίας του. Η συνέπεια της παραβίασης του δικαίου εκ μέρους του μπορούσε να φθάσει μέχρι την επιβολή της θανατικής ποινής (βλ. *Rühe*, 33).

Για το δικαίωμα αντίστασης στους Κινέζους, Ισραηλίτες και αργότερα στους Ρωμαίους, στους οποίους όμως δεν φαίνεται να υπήρξε νομοθετικά κατοχυρωμένο, βλ. *Rühe*, 34 επ. και *Roth, Widerstand*, 29 επ. Ειδικά για το δικαίωμα αντίστασης στους Ρωμαίους βλ. *Stüttler*, 28, σημ. 109, ο οποίος υποστηρίζει ότι στα χωρία του *Corpus Iuris Civilis* 562 17, 859 29 και 896 35 κατοχυρώνεται εν σπέρματι δικαίωμα αντίστασης. Από την παραβολή, που επιχείρησα, δεν φαίνεται να προκύπτει κάτι τέτοιο. Ήδη ο *F. Kern, Gottesgnadentum*, 214, είχε εκφράσει αντίθετη αντίληψη από τον *Stüttler*.

Ο *F. Kern, Gottesgnadentum*, 158, ορθά παρατηρεί ότι το περιεχόμενο του δικαιώματος αντίστασης στο μεσαιωνικό δίκαιο ήταν «ρευστό και αόριστο». Ο *Fehr*, 11 (η μελέτη του *Fehr* αποτελεί μια σύντομη κριτική παρουσίαση των βιβλίων του *Wolzendorff* και του *Kern*), σημειώνει ότι έως τον 13ο αιώνα, οπότε καταγράφηκε ρητά το δικαίωμα αντίστασης στη *Magna Carta*, η βασική αδυναμία του, δηλαδή το απροσδιόριστο του περιεχομένου του (*Formlosigkeit*), δεν ήταν δυνατόν να ξεπεραστεί. Η αδυναμία αυτή συνάπτεται ασφαλώς με την αοριστία του περιεχομένου του εθνικού δικαίου, για την οποία βλ. αντί πολλών *Μάνεση*, Συντ.Δ., 142 επ., *τον ίδιου*, *Εγγυήσεις*, I, 148.

¹⁹ Το Κεφάλαιο αυτό προβλέπει ότι η εικοσιπενταμελής επιτροπή των βαρώνων, που έχει την ευθύνη για την επίβλεψη της τήρησης των ελευθεριών που παραχώρησε ο βασιλέας, επιφορτίζει, σε περίπτωση προσβολής μιας ελευθερίας, τέσσερις

Οι εξαγγελίες του δικαιώματος αντίστασης που ακολουθούν στον ευρωπαϊκό χώρο κατά την περίοδο του όψιμου μεσαίωνα αποβλέπουν στη δέσμευση του ηγεμόνα να τηρεί το δίκαιο γενικά. Τέτοιες εξαγγελίες γίνονται στην Ουγγαρία, το 1222, με το άρθρο 31 του Χρυσόβουλου του Ανδρέα του Β',²⁰ στη Σαξωνία, την ίδια περίπου εποχή, στη γνωστή κωδικοποίηση *Sachsenspiegel*, έργο του Eike von Repgau,²¹ στη Φλαμανδική πόλη Brabant, το 1312, με τη *Charte de Cortenberg* και λίγο αργότερα, το 1356, κατά τη στέψη του νέου ηγεμόνα και την ανάληψη των καθηκόντων του, με την περίφημη «Joyeuse Entrée», τη «Χαρούμενη Είσοδο» του ηγεμόνα, που έδωσε το όνομά της στον νέο Χάρτη. Η *Joyeuse Entrée*, που επικαλούνταν από τότε όλοι οι ηγεμόνες της Brabant, ίσχυσε μέχρι το 1794.²²

Στη Βαυαρία δικαίωμα αντίστασης εξαγγέλλεται αρχικά υπέρ των «τάξεων»,²³ το 1302, για την περίπτωση που ο ηγεμόνας αποτολμούσε

βαρώνους να επιστήσουν την προσοχή στον βασιλέα να αποκαταστήσει το δίκαιο. Αν αυτός δεν συμμορφωθεί μέσα σε μία προθεσμία σαράντα ημερών, τότε οι τέσσερις γνωστοποιούν την παράβαση στους υπόλοιπους της επιτροπής, οι οποίοι «cum communa totius terrae» προβάλλουν αντίσταση εναντίον του, με σκοπό την αποκατάσταση του παραβιασθέντος δικαίου, και μάλιστα με κάθε μέσο, εκτός από τη θανάτωση της βασιλικής οικογενείας. Το κείμενο στον *Σγουρίσα*, Μέγας Χάρτης, ο οποίος (17 επ. και 60) σημειώνει ότι το Κεφάλαιο 61 παραλείφθηκε από την πρώτη επικύρωση της *Magna Carta*, το 1216, επανεισήχθη όμως με την επικύρωση του 1265. Βλ. επίσης *Κυριαζή - Γουβέλη*, *Magna Carta*, 52, 53 και σημ. 43 καθώς και *McKechnie*, 129, ο οποίος μειώνει, ορθά, τη σημασία του δικαιώματος αντίστασης, με το σκεπτικό ότι βασικής σπουδαιότητας μέλημα έπρεπε να είναι η πρόβλεψη για την εισαγωγή συνταγματικών μηχανισμών, που θα μπορούσαν να μετατρέψουν τις θεωρίες σε πράξη ελευθερίας. Αντί για τέτοιους θεσμούς η *Magna Carta* εισήγαγε «δικαίωμα νόμιμης επανάστασης». Στην ίδια κατεύθυνση και η κριτική του *Mayer - Tasch*, 64. Ο *Stubbs*, 539, υπογραμμίζει τη σημασία της εθνικής ενότητας, που διαφάνηκε με τη χρήση της φράσης «cum communa totius terrae».

²⁰ Το κείμενο στον *F. Kern*, *Gottesgnadentum*, 369 και στον *Wolzenborff*, 24.

²¹ Τα σχετικά χωρία στον *Bauer*, *Dokumente*, 57. Ο *F. Kern*, *Gottesgnadentum*, 144, σημειώνει ότι κάποιος γλωσσάτωρ του *Sachsenspiegel* διόρθωσε το κείμενο τον 14ο αιώνα, περιορίζοντας το δικαίωμα αντίστασης μόνον εναντίον των κατωτέρων αρχόντων, στους οποίους συγκατέλεγε και τους βασιλείς, π.χ. της Βοημίας ή της Δανίας. Δικαίωμα αντίστασης κατά του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν μπορούσε να ασκηθεί.

²² *Wolzenborff*, 27 επ., 37 επ. (με παραπομπή στον *E. Pouillet*, *Memoire sur l'ancienne constitution brabantonne*, όπου και τα κείμενα στα γαλλικά), *Heyland*, 21, *Delfos*, 79, 81 επ.

²³ Για τις μεσαιωνικές «τάξεις» (*estates general*, *états généraux*, *Stände*) και την ιστορική εξέλιξή τους βλ. αντί πολλών *Kurz*, 243 επ., 249 επ., *Βλούντση*, 117-173. Ο *Πουλαντζάς*, 227, αποδίδει τον όρο στα ελληνικά ως «μεσαιωνικές κλειστές τάξεις». Η χρήση της λέξης «τάξη» (βλ. και *Δαγτόγλου*, *Κυριαρχία*, 16, *Μάνεση*, *Ιστορία*, 51)

να επιβάλει φόρους μονομερώς.²⁴ Γενικεύεται όμως αργότερα για κάθε περίπτωση παράνομης συμπεριφοράς του ηγεμόνα, το 1311, και επιβεβαιώνεται πάλι το 1358, το 1392, το 1429 με τις γνωστές ως «βαυαρικές επιστολές της ελευθερίας» (*bayerische Freiheitsbriefe*).²⁵ Δικαίωμα αντίστασης κατά της παράβασης του δικαίου γενικά, από τον ηγεμόνα, εξαγγέλλεται και στην Πρωσσία το 1413,²⁶ στην Αραγωνία το 1461,²⁷ στη Δανία το 1466,²⁸ στην Πολωνία με τα *articuli Henriciani* του 1573 και το *articulus de non praestanda oboedientia* του 1607.²⁹ Το «σουηδικό πολίτευμα» του 1720 καθιερώνει απαλλαγή από το καθήκον υπακοής στον βασιλέα, εάν αθετούσε τον όρκο του να τηρεί το δίκαιο.³⁰

Υπό την προϋπόθεση ότι η εξουσία ασκείται «τυραννικά» ή «καταπιεστικά» καταγράφεται δικαίωμα αντίστασης στο Πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας των Κάτω Χωρών από την Ισπανία, το 1585.³¹

Οι γνωστότερες καθιερώσεις του δικαιώματος αντίστασης κατά της

σχετίζεται με τη λατινική λέξη *ordo*, που χρησιμοποιήθηκε έως τον 11ο αιώνα.

²⁴ Απαραίτητο για την πραγμάτωση μιας πρωτοβουλίας του ηγεμόνα ήταν το *consensus fidelium*, δηλαδή των *maiores, meliores* κλπ. Μπορούσε να εκφρασθεί είτε σιωπηρά είτε συμβουλευτικά είτε και ως σύμφωνη γνώμη. Κανόνες για την παροχή του *consensus* υπό τη μία ή την άλλη μορφή δεν υπήρχαν. Βλ. *F. Kern, Recht*, 78 επ., *Θ. Τσάισο, Ιστορία*, 138 επ. Η μονομερής επιβολή των φόρων ήταν συνεπώς παράβαση της αρχής, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να λαμβάνεται υπ' όψη το *consensus fidelium*. Η αρχή αυτή καταγράφεται ρητά ως κανόνας δικαίου στα άρθρα 12 και 14 της *Magna Carta* του 1215.

²⁵ Βλ. αποσπάσματα από τα κείμενα των βαυαρικών επιστολών στον *Bauer, Dokumente*, 58 επ. Γενικότερα: *Wolzenborff*, 28 επ., *Heyland*, 21 επ., ο οποίος αναφέρεται σε παρεμφερείς, και όχι ήσσονος σημασίας, κατοχυρώσεις του δικαιώματος προς αντίσταση στο *Mecklenburg* το 1301 και το 1304, στο *Rügen* το 1345, στο *Pommern* το 1346, στο *Braunschweig-Lüneburg* το 1392 κλπ.

²⁶ Βλ. κυρίως *Weise*, 300 επ.

²⁷ Βλ. *Wolzenborff*, 24 επ., με βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Ο *Altamira*, 234, 240 επ., τονίζει την επίδραση της *Magna Carta* του 1215 στο δίκαιο της Αραγωνίας και ειδικότερα στην αναγνώριση δικαιώματος αντίστασης. Αντίθετα ο *Marczali*, 23, υποστηρίζει ότι το αραγωνικό δίκαιο, και όχι η *Magna Carta*, επέδρασε στη διατύπωση δικαιώματος αντίστασης στο χρυσόβουλο του Ανδρέα του Β'. Η άποψη αυτή δεν φαίνεται πειστική, διότι το αραγωνικό δίκαιο δεν καθιέρωνε δικαίωμα αντίστασης πριν από το 1222, όταν εκδόθηκε το χρυσόβουλο.

²⁸ *Wolzenborff*, 26.

²⁹ *Wolzenborff*, 25.

³⁰ *Wolzenborff*, 25, *von Nordenflycht*, 265 επ., όπου και ο τύπος του όρκου του βασιλέα με τη ρητή αναφορά στην απαλλαγή των τάξεων από το καθήκον υπακοής προς τον βασιλέα.

³¹ Βλ. *Cohn*, 497. Ο *Bertram*, *DRiZ*, 51, σημειώνει, στηριζόμενος στον *Wolzenborff*, 276 επ., ότι και η ίδια η ανεξαρτησία των Κάτω Χωρών από την Ισπανία έγινε, στην αρχή τουλάχιστον, κατ' εφαρμογή δικαιώματος αντίστασης.

«τυραννίας» ή της «καταπίεσης» γίνονται στις Διακηρύξεις της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης.

Το 1775 το Κογκρέσσο της Πολιτείας Massachusetts διακηρύσσει ότι η αντίσταση κατά της τυραννικής καταπίεσης αποτελεί κοινωνικό και χριστιανικό χρέος κάθε ατόμου.³²

Στο Προοίμιο της αμερικανικής Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας του 1776 γίνεται λόγος δύο φορές για το δικαίωμα αντίστασης: «Όταν οποιοδήποτε πολίτευμα αποβεί καταστρεπτικό για τους σκοπούς του κράτους, ο λαός δικαιούται να το μεταβάλει ή να το καταλύσει και να εγκαθιδρύσει νέο πολίτευμα ... Και όταν μια σειρά από καταχρήσεις ... τείνει να θέσει τον λαό κάτω από απόλυτο δεσποτισμό, είναι δικαίωμά του και καθήκον του να ανατρέψει την κυβέρνηση και να εγκαταστήσει νέους φύλακες για τη μελλοντική ασφάλειά του».³³

Παρόμοιες διατυπώσεις περιλαμβάνονται στο Bill of Rights της Virginia του 1776 (άρθρο 3) καθώς και στις Διακηρύξεις του Maryland του 1776 (άρθρο 1), της Pennsylvania του 1776 επίσης (άρθρο 2), του Vermont του 1777 (άρθρο 7), της Massachusetts του 1780 (άρθρο 7).

Στο Σύνταγμα του New Hampshire του 1784 το άρθρο καθορίζει: «(Δικαίωμα επανάστασης) ... Όταν διαστραφούν οι σκοποί της εξουσίας και τεθεί σε προφανή κίνδυνο η δημόσια ελευθερία, ο λαός έχει δικαίωμα και καθήκον να ανατρέψει την κυβέρνηση και να εγκαταστήσει μια καινούργια, εφ' όσον τα υπόλοιπα μέσα προστασίας του είναι αναποτελεσματικά. Η θεωρία της μη αντίστασης κατά της αυθαίρετης εξουσίας και κατά της καταπίεσης είναι παράλογη, δουλκή και καταστρεπτική για το καλό και την ευτυχία της ανθρωπότητας».³⁴

Στη Γαλλία το δικαίωμα αντίστασης ορίζεται στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 (άρθρο 2) –που απο-

³² Βλ. Heyland, 59, Bauer, Dokumente, 146, Jasper, 804.

³³ «... whenever any form of government becomes destructive ... it is the right of the people to alter or to abolish it, and to institute new government ... but when a long train of abuses and usurpations, pursuing invariably the same object, evinces a design to reduce them (men) under absolute Despotism, it is their right, it is their duty, to throw off such government, and to provide new guards for their future security». Βλ. και μετάφραση των Μαυριά/Παντελή, 403.

³⁴ Τα Συντάγματα αυτά, των οποίων οι μνημονευθείσες διατάξεις εξακολουθούν να ισχύουν, στους Abrahamson/Schroeder O'Connor/Platt. Το άρθρο 10 του Συντάγματος του New Hampshire έχει στο πρωτότυπο ως εξής: «(Right of Revolution) ... Whenever the ends of government are perverted and public liberty manifestly endangered, and all other means of redress are ineffectual, the people may and of right ought to reform the old and establish a new government. The doctrine of non resistance, against arbitrary power, and oppression is absurd, slavish and destructive of the good and happiness of mankind».

τελεί και σήμερα ισχύουν δίκαιο βάσει του προοιμίου του Συντάγματος του 1958– ως φυσικό και απaráγραπτο δικαίωμα: «Ο σκοπός κάθε κοινωνίας είναι η διατήρηση των φυσικών και απαραγράπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στην καταπίεση».³⁵

Το γαλλικό Σύνταγμα του 1793 περιείχε πιο λεπτομερειακές ρυθμίσεις: «Κάθε πράξη σε βάρος ενός ανθρώπου, που δεν είναι σύμφωνη με τον νόμο κατ' ουσία και κατά τύπους, είναι αυθαίρετη και τυραννική· ο καθ' ου η βίαιη εκτέλεση της πράξης έχει δικαίωμα να την αποκρούσει με τη βία» (άρθρο 11). «Η αντίσταση κατά της καταπίεσης είναι η συνέπεια των λοιπών δικαιωμάτων του ανθρώπου» (άρθρο 33). «Καταπίεση του κοινωνικού συνόλου υπάρχει, όταν και ένα μόνο μέλος του καταπιέζεται. Καταπίεση του ατόμου υφίσταται, όταν καταπιέζεται το κοινωνικό σύνολο» (άρθρο 34). «Όταν η κυβέρνηση παραβιάζει τα δικαιώματα του λαού, η εξέγερση είναι για τον λαό και για κάθε τμήμα του, το ιερώτερο από τα δικαιώματα και το πιο απαραίτητο από τα καθήκοντά του» (άρθρο 35). Σχετική με το δικαίωμα αντίστασης στο γαλλικό Σύνταγμα του 1793 είναι και η διάταξη του άρθρου 27, σύμφωνα με την οποία κάθε άτομο, που θα νοσφιζόταν την κυριαρχία, έπρεπε να θανατώνεται αμέσως από τους ελεύθερους πολίτες.³⁶

Οι διατάξεις αυτές του γαλλικού Συντάγματος του 1793 αποδόθηκαν για πρώτη φορά στα ελληνικά, όχι κατ' ακριβή μετάφραση, αλλά κατά παράφραση, από τον «φιλόπατρη» Ρήγα Βελεστινλή, στη «Νέα Πολιτική Δι-

³⁵ «Le but de toute association est la conservation des droits naturels et imprescriptibles de l' homme. Ces droits sont la liberté, la propriété, la sûreté et la résistance à l'oppression». Οι *Μαυριάς/Παντελής*, 422, αποδίδουν τον όρο «oppression» ως «τυραννία».

³⁶ «Tout acte exercé contre un homme hors des cas et sous les formes que la loi détermine, est arbitraire et tyrannique; celui contre lequel on voudrait l'exécuter par la violence a le droit de le repousser par la force» (άρθρο 11), «La résistance à l'oppression est la conséquence des autres droits de l'homme» (άρθρο 33), «Il y a oppression contre le corps social, lorsqu'un de ses membres est opprimé. Il y a oppression contre chaque membre, lorsque le corps social est opprimé» (άρθρο 34), «Quand le gouvernement viole les droits du peuple, l'insurrection est pour le peuple et pour chaque portion du peuple le plus sacré des droits et le plus indispensable des devoirs» (άρθρο 35), «... tout individu qui usurperait la souveraineté, soit à l'instant mis à mort par les hommes libres» (άρθρο 27).

Οι διατάξεις των Συνταγμάτων αυτών στους Duguit/Monnier/Bonnard. Πρότυπο για την καθιέρωση του δικαιώματος αντίστασης στα γαλλικά Συντάγματα αποτέλεσαν η διδασκαλία του Jean Jacques Rousseau καθώς και οι διακηρύξεις των αμερικανικών Συνταγμάτων. Βλ. *Cadart*, 747 επ., 759 επ., 764. Από τους παλαιότερους συγγραφείς βλ. *Jellinek*, *Erklärung*, 8 επ. και *Wolzenborff*, 351 επ., 367 επ. Ο *Esmein*, 533, αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στη συμβολή του John Locke.

οίκηση των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας – Υπέρ των Νόμων - Ελευθερία, Ισοτιμία, Αδελφότης - και της Πατρίδος».³⁷ Η διεύρυνση των ταυτάριθμων διατάξεων του γαλλικού Συντάγματος από τον Ρήγα δεν αποκλείεται να οφείλεται στο ότι ε γνώριζε το φερμάνι του Αμππούλ Χαμίτ του Α΄ (1781), με το οποίο αναγνωριζόταν δικαίωμα αντίστασης των ραγιάδων της περιοχής του Πηλίου κατά των βοϊβοδάδων, βεζυριδων, πασάδων κλπ., εάν ζητούσαν φόρους πλέον των επιβλεβλημένων: «... με το να είναι εναντίον και έξω της αγίας μου προσταγής με κανένα τρόπον να μην τους δίδουσιν, αλλά να παιδεύονται και να τιμωρούνται βαρέως οι τοιούτοι, καθώς έχουσιν οι αυτοί ραγιάδες μου την περί τούτου άδειαν και ελευθερίαν».³⁸

Τα σύγχρονα Συντάγματα, με εξαίρεση το Σύνταγμα της Γαλλίας, που εξακολουθεί να αναγνωρίζει δικαίωμα αντίστασης κατά της «καταπίεσης», το διακηρύσσουν συνήθως για την περίπτωση ειδικά της προσβολής συνταγματικών δικαιωμάτων ή γενικά της αντισυνταγματικής άσκησης της κρατικής εξουσίας.

Στην πρώτη κατηγορία (προσβολή συνταγματικών δικαιωμάτων) ανήκουν οι ρυθμίσεις του σχεδίου Συντάγματος της Γαλλίας του 1946, που δεν επικυρώθηκε από το δημοψήφισμα που επακολούθησε,³⁹ του σχεδίου Συντάγματος της Ιταλίας, που τελικά δεν υιοθετήθηκε από τη συντακτική βουλή,⁴⁰ του Συντάγματος της Πορτογαλίας του 1976 (άρθρο 21), όπως επίσης και του προϊσχύσαντος του 1933 [άρθρο 8 (XIX)],⁴¹ του Συντάγματος της Γουατεμάλας του 1965 (άρθρο 78 παρ. 2)⁴² καθώς και των Συνταγμάτων της Βρέμης του 1947 (άρθρο 19)⁴³ και του Βερολίνου του

³⁷ Βλ. Απ. Δασκαλάκη, Ρήγας, 17 επ. (το κείμενο του Πολιτεύματος του Ρήγα και το γαλλικό πρότυπο στις σ. 74 επ.), *Manassis*, 97, 100 επ., με βιβλιογραφία, *Πανταζόπουλο*, Ρήγας, 20.

³⁸ Βλ. *Πανταζόπουλο*, Προνόμια, 859 επ. και σημ. 14. Το κείμενο του φερμανίου στον *Πανταζόπουλο*, Κοινοτικός βίος, 66 επ. Τον Ν.Ι. Πανταζόπουλο ευχαριστώ θερμότατα για τις υποδείξεις του σχετικά με το δικαίωμα αντίστασης στο φερμάνι του Αμππούλ Χαμίτ του Α΄, με το οποίο επικυρώθηκαν προγενέστερα φερμάνια.

³⁹ Βλ. *Σγουρίτσα*, Συντ.Δ., Α΄, 70. Η διάταξη του σχεδίου σε γερμανική μετάφραση στον *Dennewitz*, 80.

⁴⁰ Βλ. *Calamandrei/Barile*, 740.

⁴¹ «Portuguese people shall enjoy ... the right of resistance to any order which may infringe individual guarantees ...» (Σύνταγμα του 1933 – η αγγλική μετάφραση στον *Peaslee*, III, 731). Όμοια και η ισχύουσα διάταξη του Συντάγματος του 1976 [βλ. γερμανική μετάφραση στο *JöR*, N.F. 32 (1983), 446 επ.], καθώς και η παλαιά του Συντάγματος του 1911 (βλ. *Geamanu*, 289).

⁴² Αγγλική μετάφραση στον *Peaslee*, IV, 564.

⁴³ «Wenn die in der Verfassung festgelegten Menschenrechte durch die öffentliche Gewalt verfassungswidrig angetastet werden, ist Widerstand jedermanns Recht und Pflicht». Το κείμενο στους *Schuster/Evers*, 331.

1950 (άρθρο 23 παρ. 3).⁴⁴ Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που ψηφίσθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 10 Δεκεμβρίου του 1948, έκαμε στο προοίμιο μία νύξη για το δικαίωμα αντίστασης, συνδέοντάς το με την εν γένει προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και με την «τυραννία» και την «καταπίεση»: «... έχει ουσιαστική σημασία να προστατεύονται τα ανθρώπινα δικαιώματα από ένα καθεστώς δικαίου, ώστε ο άνθρωπος να μην αναγκάζεται να προσφεύγει, ως έσχατο καταφύγιο, στην εξέγερση κατά της τυραννίας και της καταπίεσης».⁴⁵

Κατά της αντισυνταγματικής άσκησης της κρατικής εξουσίας γενικά αναγνωρίζεται δικαίωμα αντίστασης από το Σύνταγμα της Έσσης του 1946 (άρθρο 147)⁴⁶ καθώς και από το Σύνταγμα της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας του 1949 (άρθρο 4, που καταργήθηκε όμως με την αναθεώρηση του 1968).⁴⁷

⁴⁴ «Werden die in der Verfassung festgelegten Grundrechte offensichtlich verletzt, ist jedermann zum Widerstand berechtigt». Το κείμενο στους *Schuster/Evers*, 315.

⁴⁵ Το κείμενο σε ελληνική μετάφραση στον τόμο *Ελληνική Επιτροπή Διεθνούς Αμνηστίας, Διεθνείς Συμβάσεις για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Αθήνα (Εθνική Τράπεζα), 1982, 23 και στον *Γ. Δασκαλάκη, Διακήρυξεις*, 64. Ο *Cohn*, 510, εκθέτει ότι οι συντάκτες της Διακήρυξης προτίμησαν να αναφερθούν στο δικαίωμα αντίστασης στο προοίμιο, και όχι στο κυρίως κείμενο, διότι πίστευσαν ότι ουδέποτε θα προέκυπτε η ανάγκη προσφυγής στο δικαίωμα αυτό. Η πίστη αυτή, αν αληθεύει ο ισχυρισμός του *Cohn*, πρέπει να χαρακτηριστεί τουλάχιστον ως αφελής, αν ληφθεί υπ' όψη η τότε πρόσφατη ιστορία της εθνικοσοσιαλιστικής τυραννίας, που είχαν βιώσει οι ίδιοι οι συντάκτες της Διακήρυξης. Ο *Γ. Δασκαλάκης, Διακήρυξεις*, 64, σημ. 116, όντας πιο αναλυτικός, εξιστορεί ότι η γαλλική αντιπροσωπεία επεδίωξε να κατοχυρωθεί το δικαίωμα αντίστασης σε διάταξη του κυρίως κειμένου, ενώ οι αγγλοσαξωνικές χώρες καταπολέμησαν ζωηρά την πρόταση αυτή και επέτυχαν τελικά να μην συμπεριληφθεί σε συγκεκριμένο άρθρο του κυρίως κειμένου.

Για μια σύγχρονη αντιμετώπιση του δικαιώματος προς αντίσταση από την άποψη του δημοσίου διεθνούς δικαίου βλ. *Tomuschat, Resistance*, 13 επ., ο οποίος υποστηρίζει ότι το δημόσιο διεθνές δίκαιο σήμερα όχι μόνο δεν αγνοεί το δικαίωμα αντίστασης, αλλά αντίθετα το αναγνωρίζει σε περιπτώσεις βαρύτατων προσβολών των κανόνων του, όπως π.χ. στην περίπτωση της γενοκτονίας και της άρνησης της αυτοδιάθεσης των λαών.

⁴⁶ «(1) Widerstand gegen verfassungswidrig ausgeübte öffentliche Gewalt ist jedermanns Recht und Pflicht. (2) Wer von einem Verfassungsbruch oder einem auf Verfassungsbruch gerichteten Unternehmen Kenntnis erhält, hat die Pflicht, die Strafverfolgung des Schuldigen durch Anrufung des Staatsgerichtshofs zu erzwingen. Näheres bestimmt das Gesetz». Το κείμενο στους *Schuster/Evers*, 377.

⁴⁷ «1. Alle Massnahmen der Staatsgewalt müssen den Grundsätzen entsprechen, die in der Verfassung zum Inhalt der Staatsgewalt erklärt sind. Über die Verfassungsmässigkeit der Massnahmen entscheidet die Volksvertretung ... Gegen Massnahmen, die den Beschlüssen der Volksvertretung widersprechen, hat jeder

Ως ανοργάνωτο δικαίωμα, χωρίς δηλαδή ρύθμιση συγκεκριμένων προϋποθέσεων για την άσκησή του, προβλέπεται το δικαίωμα αντίστασης στο Σύνταγμα του Ελ Σαλβαντόρ (άρθρο 7).⁴⁸ Το Σύνταγμα αυτό περιέχει όμως και μια ειδική διάταξη (άρθρο 5), σύμφωνα με την οποία δικαίωμα αντίστασης αναγνωρίζεται και στην περίπτωση που το ίδιο πρόσωπο επανεκλεγεί στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας.⁴⁹ Η διάταξη αυτή φαίνεται, από πρώτη τουλάχιστον άποψη, προβληματική, δεδομένου ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέγεται από τον λαό (άρθρα 24, 28, 29, 31, 64). Αν εκλεγόταν από τη Βουλή, η διάταξη θα ήταν κατανοητή, αφού το δικαίωμα της λαϊκής αντίστασης θα ασκούσαν κατά της αντισυνταγματικής ενέργειας της Βουλής. Η λαϊκή αντίσταση όμως κατά της αντισυνταγματικής ενέργειας του λαού, και μάλιστα της πλειονότητάς του, που επανεκλέγει το ίδιο πρόσωπο ως Πρόεδρο της Δημοκρατίας, δεν φαίνεται να είναι επιτυχής ρύθμιση, αφού οδηγεί τον λαό σε διχασμό και σύγκρουση. Σωστή θα ήταν μία πρόβλεψη που θα παρείχε εγγύηση, ώστε η αντισυνταγματική εκλογή του ίδιου προσώπου στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας να θεωρούνταν άκυρη.

Υποστηρίζεται ότι δικαίωμα αντίστασης αναγνωρίζεται και στα Συντάγματα της Αργεντινής του 1953/1957 (άρθρο 21) και της Βραζιλίας του 1946 (άρθρα 141, 144, 177)⁵⁰ καθώς και στο Σύνταγμα του Βελγίου

---

das Recht und die Pflicht zum Widerstand. 2. Jeder Bürger ist verpflichtet, im Sinne der Verfassung zu handeln und sie gegen ihre Feinde zu verteidigen». Το κείμενο στους *Schuster/Evers*, 190. Ο *Müller-Römmel*, 145, θεωρεί ότι η διάταξη δεν θα μπορούσε να εφαρμοσθεί, διότι είναι αντίθετη με τις αρχές της κομμουνιστικής διδασκαλίας περί δικαίου και κράτους. Πάντως δεν αιτιολογεί την άποψή του αυτή. Σημειώνει, με αναφορά στον *Detlev Travers*, *Entwicklung und ideologische Hintergründe der Verfassungsarbeiten in der sowjetischen Besatzungszone bis zur Gründung der «DDR»*, Diss. iur., Freiburg i. Br., 1962, 71 επ., ότι η διάταξη αυτή υιοθετήθηκε ύστερα από πρόταση πολιτικών δυνάμεων, που δεν ανήκαν στη Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED). Το σχέδιο Συντάγματος, που είχε υποβάλει το κόμμα αυτό, δεν περιείχε πρόβλεψη για το δικαίωμα αντίστασης.

⁴⁸ «The right of the people to insurrection is recognized. The exercise of this right shall in no case result in the abrogation of laws and shall be limited in its effects to the removal insofar as necessary of officials of the executive branch, who shall be replaced in the manner established in this Constitution». Η αγγλική μετάφραση στον *Peaslee*, IV, 519.

⁴⁹ «The principle that the President cannot succeed himself (alternabilidad) is indispensable for the maintenance of the established form of government. Violation of this rule makes insurrection an obligation».

⁵⁰ «Every Argentine citizen is obliged to bear arms in defence of his country and of his Constitution ...» (*Peaslee*, IV, 7). Ο *Pauperio*, 262, θεωρεί ότι η διάταξη αυτή αναφέρεται σαφώς στο δικαίωμα αντίστασης. Από πρώτη άποψη πάντως φαίνεται μάλλον να καθιερώνει την υποχρέωση του πολίτη να συμβάλλει στην άμυνα της χώρας.

του 1830.⁵¹ Οι σχετικές όμως διατάξεις των Συνταγμάτων αυτών δεν ρυθμίζουν ρητά το δικαίωμα αντίστασης.

Τι επικουρία, ερωτάται, μπορούν να προσφέρουν οι διατάξεις αυτές στην ερμηνεία της έννοιας «κατάλυση του Συντάγματος» της ελληνικής συνταγματικής διάταξης;

Η αόριστη έννοια της «καταπίεσης» ή της «τυραννίας» ελάχιστα μπορεί να προωθήσει τον παρόντα προβληματισμό. Ο Léon Duguit, αναφερόμενος στη γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, υποστηρίζει ότι ούτε καν οι συντάκτες της ε γνώριζαν ακριβώς την έννοια της «καταπίεσης».⁵² Οι σύγχρονοι ερμηνευτές του ισχύοντος γαλλικού Συντάγματος δεν φαίνεται να έχουν καταλήξει σε ενιαίο συμπέρασμα ως προς την έννοια αυτή. Έτσι, υποστηρίζεται, αφ' ενός, ότι καταπίεση υφίσταται, με συνέπεια να ενεργοποιείται το δικαίωμα αντίστασης, στην περίπτωση του άρθρου 16 της Διακήρυξης του 1789, που διαλαμβάνει ότι «η κοινωνία, στην οποία δεν κατοχυρώνονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και η διάκριση των εξουσιών, δεν έχει Σύνταγμα»,⁵³ αφ' ετέρου όμως ότι η καταπίεση δεν συνιστά κατ' ανάγκη και παρανομία, πράγμα που συνεπάγεται ότι η αντίσταση κατά της «καταπίεσης» δεν αποτελεί πάντοτε νόμιμη αντίσταση.^{54, 55}

Οι διατάξεις που επιφυλάσσουν δικαίωμα αντίστασης για την περίπτωση της παράβασης του δικαίου γενικά εκ μέρους του ηγεμόνα ή, στην πιο σύγχρονη μορφή τους, για την περίπτωση της αντισυνταγματι-

---

ρας απέναντι στον εξωτερικό εχθρό. Βλ. τις διατάξεις του Συντάγματος της Βραζιλίας στον *Peaslee*, IV, 142 επ. και ερμηνεία τους, πολύ συνοπτικά, στον *Pauperio*, 262, που υποστηρίζει ότι ρυθμίζουν και το δικαίωμα αντίστασης.

⁵¹ Βλ. *Φλογαίτη*, 335-336, που αναφέρει ότι το δικαίωμα αντίστασης είναι «ρητώς ωρισμένον διά των Πρακτικών της Συνελεύσεως (της 27 Δεκεμβρίου 1830)». Γεγονός είναι ότι κατατέθηκε σχετική πρόταση από δύο βουλευτές, αποκρούσθηκε όμως ρητά από τη Συνέλευση. Βλ. *Errera*, 12, 143.

⁵² *Duguit*, 793. Την αποσαφήνιση της έννοιας *oppression* στη Διακήρυξη του 1789 επιχείρησε ο Condorcet, με το άρθρο 32 του σχεδίου Συντάγματος, που είχε συντάξει και που υπέβαλε στην Εθνοσυνέλευση του 1793: «1) Il y a oppression, lorsqu' une loi viole les droits naturels, civils et politiques qu' elle doit garantir. 2) Il y a oppression, lorsque la loi est violée par les fonctionnaires publics dans son application à des faits individuels. 3) Il y a oppression, lorsque les actes arbitraires violent les droits des citoyens contre l'expression de la loi» (βλ. *Heyland*, 64, με παραπομπή στα *Oeuvres de Condorcet*, publ. par A. Condorcet/O' Connor/M. F. Arago, t. XII, 1847, 333 επ.).

⁵³ *Luchaire*, 41. Βλ. επίσης *Debbasch/Burdon/Poutier/Ricci*, 93 επ.

⁵⁴ *Burdeau*, *Libertés*, 92 επ.

⁵⁵ Οι *Duverger/Sfez*, 629, υπογραμμίζουν την έλλειψη πρακτικής σημασίας και τη δυσκολία εφαρμογής της διάταξης του άρθρου 2 της Διακήρυξης.

κής άσκησης της κρατικής εξουσίας, αφήνουν το δικαίωμα αντίστασης ουσιαστικά ανοργάνωτο.

Ενδεικτική των δυσχερειών, στις οποίες προσκρούει μια τέτοια γενική ρύθμιση, είναι η διάταξη του άρθρου 147 του Συντάγματος της Έσσης.⁵⁶ Η «αντισυνταγματική άσκηση της δημόσιας εξουσίας» (παρ. 1), που επεξηγείται ως «παραβίαση του Συντάγματος» ή «επιχείρηση παραβίασης του Συντάγματος» (παρ. 2), ενεργοποιεί μεν το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης (παρ. 1), το περιορίζει όμως τελικά στην κινητοποίηση εκ μέρους του «ανθισταμένου» της διαδικασίας για την επιβολή κυρώσεων από το αρμόδιο δικαστήριο (παρ. 2).⁵⁷

Η έννοια της «παραβίασης του Συντάγματος» στο άρθρο 147 του Συντάγματος της Έσσης είναι εξάλλου, ως προϋπόθεση της άσκησης του δικαιώματος αντίστασης, έννοια αμφισβητούμενη.

Υποστηρίζεται ότι αναφέρεται στην παράβαση μιας οποιασδήποτε συνταγματικής διάταξης,⁵⁸ δεν ενεργοποιεί όμως πάντοτε το δικαίωμα αντίστασης. Δικαίωμα αντίστασης ασκείται μόνο σε περίπτωση «βαρείας παράβασης του Συντάγματος» ή και «ελαφράς» ακόμη, εφ' όσον όμως υφίσταται δημόσιο συμφέρον.⁵⁹ Τι σημαίνει όμως «βαρεία» ή «ελαφρά» παράβαση, δεν επεξηγείται.

Υποστηρίζεται επίσης η άποψη ότι η «παραβίαση του Συντάγματος» αναφέρεται στην προσβολή της συνταγματικής τάξης στο σύνολό της, και όχι στην παράβαση μεμονωμένων συνταγματικών διατάξεων.⁶⁰

Ο προβληματισμός γύρω από την έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος δεν μπορεί επομένως να προωθηθεί ούτε από τις διατάξεις εκείνες, που θέτουν ως προϋπόθεση της άσκησης του δικαιώματος αντίστασης την «παραβίαση του Συντάγματος». Η διάκριση των δύο αυτών εννοιών είναι άλλωστε το ζητούμενο.

Ούτε η προσβολή των συνταγματικών δικαιωμάτων ως προϋπόθεση του δικαιώματος αντίστασης μπορεί να φωτίσει την έννοια της κατάλυσης

⁵⁶ Βλ. πιο πάνω, σημ. 46, σ. 29.

⁵⁷ Μετά τη θέση σε ισχύ του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης (βλ. πιο κάτω, σ. 33 επ.), αρμόδια είναι, κατά την άποψη του *Schröder*, 296, τα ομοσπονδιακά δικαστήρια.

⁵⁸ *Heyland*, 90, σύμφωνα με την άποψη του οποίου και η ψήφιση και η δημοσίευση ενός αντισυνταγματικού νόμου συνιστά «παραβίαση του Συντάγματος» και θεμελιώνει δικαίωμα αντίστασης.

⁵⁹ *Heyland*, 91, *Wührer*, 69.

⁶⁰ *Zinn/Stein*, Art. 147, Rdnr. 1a-b. Οι *Schunk/de Clerck*, 876, δέχονται ότι το δικαίωμα αντίστασης στα κρατίδια έχει, από τη θέση σε ισχύ της διάταξης του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης (βλ. αμέσως πιο κάτω στο κείμενο), τις ίδιες προϋποθέσεις, όπως στο ομοσπονδιακό επίπεδο.

του Συντάγματος. Συνιστά, άραγε, κάθε προσβολή συνταγματικού δικαιώματος «κατάλυση του Συντάγματος»; Ή μήπως πρέπει και εδώ να επαναληφθεί η αόριστη διάκριση μεταξύ «βαρειάς» και «ελαφράς» προσβολής;

ε. Ειδικότερα: Το άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης

Κατά τρόπο παρεμφερή προς τη ρύθμιση του άρθρου 120 παρ. 4 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος οργανώνεται το δικαίωμα αντίστασης στο Σύνταγμα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας («Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης»). Η σχετική διάταξη, που προστέθηκε στο άρθρο 20 του Συντάγματος με την αναθεώρηση του 1968 και αριθμήθηκε ως παρ. 4, έχει ως εξής: «Όλοι οι Γερμανοί έχουν δικαίωμα αντίστασης εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί τον παραμερισμό της τάξης αυτής, εφ' όσον οποιουδήποτε άλλο μέσο είναι απρόσφορο».⁶¹

Με την «τάξη αυτή» το άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου εννοεί τη «συνταγματική τάξη» (*verfassungsmässige Ordnung*), στην οποία γίνεται ρητή αναφορά στην προηγούμενη παράγραφο, στην παρ. 3 του ίδιου άρθρου.⁶² Ο Θεμελιώδης Νόμος κάνει χρήση και ενός άλλου όρου, του όρου «φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη» (*freiheitlich demokratische Grundordnung*).⁶³ Η «συνταγματική τάξη» έχει ευρύτερο περιεχόμενο από τη «φιλελεύθερη δημοκρατική», αφού αναφέρεται στην τάξη που απορρέει από το Σύνταγμα ως σύνολο. Η «φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη» αφορά μόνο τη μορφή και τις οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος.⁶⁴

Ο όρος «παραμερισμός της συνταγματικής τάξης» (*Beseitigung der verfassungsmässigen Ordnung*) του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου, που χρησιμοποιήθηκε και στις εννέα εν σχεδίων διατυπώσεις της διάταξης, χωρίς –σημειωτέον– επεξήγηση της έννοιάς του,⁶⁵ εξακολουθεί

⁶¹ «Gegen jeden, der es unternimmt, diese Ordnung zu beseitigen, haben alle Deutschen das Recht auf Widerstand, wenn andere Abhilfe nicht möglich ist». Το κείμενο στους *Schuster/Evers*, 144. Βλ. και τη μετάφραση των *Μαυριά/Παντελή*, 456.

Για τη σχέση του δικαιώματος προς αντίσταση στα Συντάγματα των Länder και στον ομοσπονδιακό Θεμελιώδη Νόμο βλ. κυρίως *Fuglsang-Petersen*, 89 επ. και *Reh*, 278 επ.

⁶² «Die Gesetzgebung ist an die verfassungsmässige Ordnung, die vollziehende Gewalt und die Rechtsprechung sind an Gesetz und Recht gebunden». Μετάφραση στα ελληνικά από τους *Μαυριά/Παντελή*, 456.

⁶³ Πρβλ. άρθρα 10 παρ. 2, 11 παρ. 2, 18, 21 παρ. 2, 87a παρ. 4, 91 παρ. 1.

⁶⁴ Βλ. αντί πολλών *Beckmann*, 22 επ., με βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

⁶⁵ Βλ. *Blank*, 55, σημ. 161, *Stern*, II, 1503 επ., *Böckenförde*, 168 επ., *von Peter*, 719 επ., *Klein*, 865 επ.

να παραμένει στη γερμανική επιστήμη σχετικά ομιχλώδης,⁶⁶ παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιείται και στην επόμενη διάταξη του Θεμελιώδους Νόμου, στο άρθρο 21 παρ. 2, μαζί με τον ευρύτερο όρο «παράβλαψη της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης» (*Beeinträchtigung der freiheitlich demokratischen Grundordnung*).⁶⁷

Οι περισσότεροι ερμηνευτές του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης αντιλαμβάνονται ως «παραμερισμό της συνταγματικής τάξης» τη βαρεία προσβολή της μορφής του πολιτεύματος και των οργανωτικών βάσεων του, δηλαδή τη βαρεία προσβολή της δημοκρατικής αρχής, του ομοσπονδιακού και κοινοβουλευτικού συστήματος, του φιλελευθερισμού, του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους.⁶⁸

Σύμφωνα με την άποψη αυτή ο όρος «συνταγματική τάξη» καταλήγει να ταυτίζεται, ειδικά ως προς την ερμηνεία του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου, με τη «φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη». Οι υποστηρικτές όμως της άποψης αυτής παραλείπουν να εξηγήσουν για ποιον συγκεκριμένο λόγο η ευρεία έννοια της «συνταγματικής τάξης» μετατρέπεται αίφνης σε στενή έννοια και γίνεται ταυτόσημη με τη «φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη». Χωρίς ιδιαίτερο προβληματισμό αντιμετωπίζεται

⁶⁶ Βλ. *Wührer*, 82 και *Kröger*, 10, που θεωρούν τη διατύπωση του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης αόριστη.

⁶⁷ «Parteien, die nach ihren Zielen oder nach dem Verhalten ihrer Anhänger, darauf ausgehen, die freiheitliche demokratische Grundordnung zu beeinträchtigen oder zu beseitigen oder den Bestand der Bundesrepublik Deutschland zu gefährden, sind verfassungswidrig» (βλ. *Μαυριά/Παντελή*, 456). Κατά τον *Maunz*, M/D/H/S, Art. 21 Abs. II, Rdnr. 116, η έννοια της «παράβλαψης» είναι ευρύτερη και περιλαμβάνει και τον «παραμερισμό». Σύμφωνα ο *Schnapp*, αντίθετοι οι *Mangold/Klein*, Art. 21, Anm. VII, 2, που, κατά παράδοξο τρόπο, θεωρούν ευρύτερη την έννοια του «παραμερισμού». Βλ. και *Henke*, Rdnr. 66.

⁶⁸ Βλ. *Herzog*, M/D/H/S, Rdnr. 23, του ίδιου, FS Merkl, 100 επ., *Krenzler*, 26 επ., *Blank*, 55, *Stern*, II, 1517, *Dix*, *Widerstandsrecht*, 44, του ίδιου, *Asylrecht*, 58 επ., *Wassermann*, *Zum Recht auf Widerstand*, 356, *Berndt*, 324, *Rhinow*, 9, 33, *Rechenberg*, 450. Πριν από τη ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος αντίστασης σε ομοσπονδιακό επίπεδο, ο *Geiger*, 91, παρατηρούσε ότι η συνταγματική τάξη δεν είναι μόνον η μορφή και οι θεμελιώδεις αρχές του πολιτεύματος, αλλά και κάθε μία συνταγματική διάταξη. Πέρα από το ζήτημα αν τελικά η συνταγματική τάξη περιορίζεται μόνο στο πολίτευμα, η γερμανική επιστήμη δεν επεξηγεί τι εννοεί συγκεκριμένα με τους όρους «σοβαρή» προσβολή ή «βαρεία» παραβίαση του Συντάγματος. Ορθός είναι λοιπόν ο προβληματισμός του *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 20, ότι: «Illegalität lässt sich schwer quantifizieren», που όμως δεν τον παρακίνησε σε διαφοροποίηση από την κρατούσα άποψη. Εντύπωση προκαλεί η παράλειψη επεξήγησης της έννοιας «παραμερισμός της συνταγματικής τάξης» στις «Κατ' Άρθρο Ερμηνείες»: *Alternativkommentar*, *Hamann/Hamann jr./Lenz*, *Leibholz/Rinck/Hesselberger*, *Schmidt-Bleibtreu/Klein*, *Seifert/Hömig*, *Model/Müller*.

και το ζήτημα της «βαρείας» ή «σοβαρής» προσβολής της συνταγματικής τάξης.

3. Η «κατάλυση του Συντάγματος» κατά τον Carl Schmitt

Ορισμένες συστηματικές διακρίσεις και επεξηγήσεις των συγγενών με την κατάλυση του Συντάγματος εννοιών, ανεξάρτητα από την προβληματική του δικαιώματος αντίστασης, έχει κάνει ο Carl Schmitt.⁶⁹

Ως κατάλυση του Συντάγματος (*Verfassungsvernichtung*) όρισε την ανατροπή του υφισταμένου Συντάγματος ως συνόλου –όχι μόνο μίας ή περισσοτέρων συνταγματικών διατάξεων– με ταυτόχρονη μεταβολή της πηγής και του φορέα της συντακτικής εξουσίας, θεωρώντας ως παράδειγμα, με ρητή αναφορά στη Γαλλία (1789 και 1793) και στη Ρωσία (1917/18), την επικρατήσασα επανάσταση.

Την κατάλυση διέκρινε από τον παραμερισμό του Συντάγματος (*Verfassungsbeseitigung*), θεωρώντας ότι στον παραμερισμό, που μπορεί να συντελεσθεί και με πραξικόπημα, διατηρείται αμετάβλητος ο φορέας της συντακτικής εξουσίας. Ως παραδείγματα παραμερισμού του Συντάγματος ανέφερε τις επαναστάσεις και τα πραξικοπήματα στη Γαλλία, των ετών 1848, 1851, 1852 και 1870, όπου παραμερίσθηκε μεν κάθε φορά το υφιστάμενο Σύνταγμα, η συντακτική εξουσία όμως του γαλλικού λαού διατηρήθηκε και αναγνωρίσθηκε ρητά.

Παράβαση του Συντάγματος (*Verfassungsdurchbrechung*) πρόκειται, κατά τον Carl Schmitt, όταν κατ' εξαίρεση παραβιάζονται, нηλεημένα ή μη, μεμονωμένες διατάξεις του Συντάγματος, χωρίς όμως να αναιρείται η ισχύς τους.⁷⁰

Το γράμμα του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, όπως ακριβώς και του άρθρου 120 παρ. 4 του ελληνικού Συντάγματος, δεν ενδιαφέρεται για την τύχη του φορέα της συντακτικής εξουσίας, αν δηλαδή διατηρείται ή μεταβάλλεται.

Επομένως, η διάκριση του Carl Schmitt μεταξύ «κατάλυσης» και «παραμερισμού» του Συντάγματος, που βασίζεται στη μεταβολή ή διατήρηση του φορέα της συντακτικής εξουσίας, δεν φαίνεται να έχει πρακτική σημασία για το συγκεκριμένο ζήτημα των προϋποθέσεων της άσκησης του

⁶⁹ *Verfassungslehre*, 99 επ. σε συνδυασμό με 94 επ.

⁷⁰ Ο όρος «*Verfassungsdurchbrechung*» είχε κατά τη διάρκεια της ισχύος του Συντάγματος της Βαϊμάρης του 1919 μια πιο συγκεκριμένη έννοια: σήμαινε, σύμφωνα με την κρατούσα γνώμη, ότι ένας νόμος, ο οποίος ψηφιζόταν με την πλειοψηφία, που απαιτούσε το Σύνταγμα για την αναθεώρηση, μπορούσε να τροποποιήσει μια συνταγματική διάταξη, χωρίς καν τήρηση της διαδικασίας για την αναθεώρηση (βλ. *Leibholz*, 185 επ., *Ehmke*, 385 επ.).

δικαιώματος αντίστασης. «Κατάλυση» και «παραμερισμός» του Συντάγματος είναι για το προκείμενο ζήτημα έννοιες συνώνυμες.⁷¹

Η «συνέχιση της ισχύος» της παραβιαζόμενης διάταξης αποτελεί βασικό κριτήριο για τη διάκριση μεταξύ «παράβασης» και «κατάλυσης» του Συντάγματος και επομένως και για την υπαγωγή μιας αντισυνταγματικής συμπεριφοράς στη μία ή στην άλλη κατηγορία.

Το κριτήριο αυτό, του Carl Schmitt, δεν έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής και επεξεργασίας από τη νεώτερη επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου, ούτε καν στη Γερμανία. Οι ερμηνευτές του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης το αγνόησαν πλήρως. Η χρήση όμως και η περαιτέρω αξιοποίηση του κριτηρίου αυτού θα μπορούσε να βοηθήσει στη διάγνωση της ποιοτικής διαφοροποίησης της «κατάλυσης» ή του «παραμερισμού» από την «παράβαση» του Συντάγματος⁷² και στην αποφυγή της αόριστης έννοιας της «βαρειάς» ή «σοβαρής» προσβολής της μορφής και των οργανωτικών βάσεων του πολιτεύματος ως έννοιας «προσδιοριστικής» του «παραμερισμού της συνταγματικής τάξης» στο άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης.

4. Η «παράβαση» και η «κατάλυση» του κανόνα δικαίου καθ' εαυτόν

Ο κανόνας δικαίου εξακολουθεί να ισχύει και μετά την παράβασή του, ανεξάρτητα αν πρόκειται για «σοβαρή», «βαρειά» ή «ελαφρά» παράβαση. Η απαγόρευση της κλοπής π.χ. δεν αναιρείται από το πραγματικό γεγονός της κλοπής.⁷³

Η παράβαση του κανόνα συνεπάγεται την επέλευση των εννόμων συνεπειών και δεν επιδρά στην ισχύ του.

α. Η ισχύς του κανόνα δικαίου: Νομική και πραγματική ισχύς

Όταν γίνεται λόγος για «ισχύ του κανόνα δικαίου», νοούνται δύο τινά, η

⁷¹ Βλ. γενικότερα την κριτική του Σπινέλλι, 65, σε σχέση με το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας: «Αν δεχθεί κανείς μια τέτοια διάκριση (μεταξύ κατάλυσης και παραμερισμού του Συντάγματος) είναι σαν να δέχεται ότι η ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, όταν γίνεται με σκοπό να δημιουργηθεί η δυνατότητα στο λαϊκό σύνολο να καθιδρύσει ένα καινούργιο δημοκρατικό πολίτευμα, έχει κάποιο στοιχείο αξίας που την καθιστά λιγότερο αξιόποινη». Βλ. επίσης Σπυρόπουλο, Ο Δικαστής, 13 επ.

⁷² Η ποιοτική διαφοροποίηση της «κατάλυσης» από την «παράβαση» του Συντάγματος δεν σημαίνει ότι το άδικο δεν έχει διαβαθμίσεις. Βλ. την ειδική μελέτη του E. Kern, 255 επ., που αναφέρεται στη διαβάθμιση του ποινικού αδικού.

⁷³ Το παράδειγμα αναφέρει ο Menzel, 632. Βλ. και Binding, 294.

«νομική ισχύς» του και η «πραγματική ισχύς» του. Νομική ισχύς είναι η υπόσταση του κανόνα. Πραγματική ισχύς η ενέργειά του, το αντίκρισμα που έχει επί της ρυθμιζόμενης από αυτόν κοινωνικής ύλης, με άλλη διατύπωση η αποτελεσματικότητά του.⁷⁴

Ο κανόνας δικαίου, δυοίν θάτερον, ή ισχύει ή δεν ισχύει. Ως ισχύς νοείται εν προκειμένω η νομική ισχύς. Διαβαθμίσεις της νομικής ισχύος δεν υπάρχουν. Η νομική ισχύς είναι απόλυτη έννοια.

Αντίθετα, η πραγματική ισχύς του κανόνα, η αποτελεσματικότητά του, είναι έννοια σχετική, μέγεθος μετρήσιμο. Το έτος 1985 π.χ. μπορεί να αυξήθηκαν οι κλοπές σε σχέση με τον προηγούμενο χρόνο κατά ένα α΄ ποσοστό και η επιβολή κυρώσεων να περιορίσθηκε σε ένα β΄ ποσοστό, σε σχέση πάλι με τον προηγούμενο χρόνο, διότι δεν κατέστη δυνατό να ανακαλυφθούν οι δράστες. Η νομική ισχύς του κανόνα δεν εξαρτάται από τις αυξομειώσεις της αποτελεσματικότητας, υπό τη σχετική της έννοια.

Η αποτελεσματικότητα εκλαμβάνεται όμως και υπό μία απόλυτη έννοια, ανεξάρτητη από την οποιαδήποτε αυξομείωση των παραβάσεων του κανόνα και της επιβολής κυρώσεων εξαιτίας των παραβάσεων. Πρόκειται για την «κατά το μάλλον ή ήττον αποτελεσματικότητα» του κανόνα, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Hans Kelsen, που αποτελεί μάλιστα και προϋπόθεση της νομικής ισχύος του.⁷⁵ Ένα minimum αποτελεσματικότητας πρέπει πάντοτε να είναι δεδομένο, για να έχει ο κανόνας νομική ισχύ. Κανόνας δικαίου με μηδενική αποτελεσματικότητα είναι αδιανόητος, δεδομένου ότι η «μηδενική» αποτελεσματικότητα δεν είναι καν αποτελεσματικότητα: ο κανόνας δικαίου δεν έχει νομική ισχύ, αφού δεν είναι σε θέση να εκπληρώσει τον σκοπό, για τον οποίο θεσπίσθηκε, να ρυθμίσει δηλαδή την κοινωνική συμπεριφορά.

Αυτό που σημειώθηκε πιο πάνω, ότι η παράβαση του κανόνα δικαίου δεν επιδρά στην ισχύ του, πρέπει επομένως να αναδιατυπωθεί: Η παράβαση του κανόνα δικαίου δεν επιδρά ευθέως στη νομική ισχύ του. Επιδρά όμως ευθέως στην πραγματική ισχύ του.

⁷⁴ Για την έννοια της ισχύος και αποτελεσματικότητας του κανόνα βλ. Kelsen, RR, με οδηγό το λήμμα «Geltung und Wirksamkeit» στο ευρετήριο όρων και τον ιδίου, ATN, 3, 36 επ., 112 επ., Peschka, 236 επ., Μάνεση, Συντ.Δ., 88 επ., του ιδίου, Εγγυήσεις, I, 226 επ., Κασσιμάτη, Επ.Πολ.Επιστ., 96 επ., Μιχαηλίδη - Νουάρο, Ζωντανό Δίκαιο, 414 επ., Παπαχρίστου, I, 181 και II, 68 επ., Σταμάτη, 109 επ.

⁷⁵ Βλ. Kelsen, RR, 219 («im grossen und ganzen wirksam sein») και επίσης 10: «Ein Minimum an sogenannter Wirksamkeit ist eine Bedingung (der) Geltung (der Norm)», του ιδίου, ATN, 112: «Dass eine Norm wirksam ist ... bedeutet nur, dass sie im grossen und ganzen befolgt und angewendet wird». Η κατά το μάλλον ή ήττον αποτελεσματικότητα είναι βέβαια αόριστη έννοια. Βλ. H. Henkel, 544 επ.

β. Η απώλεια της νομικής ισχύος του κανόνα δικαίου

Η απώλεια της νομικής ισχύος ενός κανόνα δικαίου ρυθμίζεται από τους γενικούς κανόνες που αφορούν τη δικαιιογένεση και τη δικαιοκατάργηση.⁷⁶ Εάν θεσπισθεί νέος κανόνας δικαίου, στο πλαίσιο βέβαια της ίδιας δεδομένης έννομης τάξης από το αρμόδιο κρατικό όργανο και σύμφωνα με την προβλεπόμενη διαδικασία, με περιεχόμενο αντίθετο από το περιεχόμενο του παλαιού, ισόκυρου τουλάχιστον, κανόνα δικαίου, ο νέος κανόνας επιφέρει κατάργηση του παλαιού, απώλεια δηλαδή της νομικής ισχύος του. Κατάργηση του παλαιού κανόνα δικαίου γίνεται όχι μόνο σιωπηρά αλλ' ασφαλώς και ρητά, υπό τις ίδιες προϋποθέσεις.⁷⁷

Η πραγματική ισχύς του κανόνα αναιρείται, όχι μόνον όταν ο κανόνας παραβιάζεται (στην περίπτωση αυτή απλώς *συρρικνώνεται*, *δεν αναιρείται* η αποτελεσματικότητα υπό τη σχετική έννοια) αλλά και όταν, συγχρόνως, δεν μπορούν να επέλθουν οι προβλεπόμενες έννομες συνέπειες. Για την απώλεια της πραγματικής ισχύος του κανόνα πρέπει επομένως να συντρέχουν σωρευτικά δύο προϋποθέσεις: α) η *παράβασή* του εκ μέρους εκείνων, των οποίων ρυθμίζει τη συμπεριφορά και β) η *αδυναμία εφαρμογής* του εκ μέρους των κρατικών οργάνων, που είναι επιφορτισμένα με την επιβολή των κυρώσεων εις βάρος των παρανομούντων.

Η αναίρεση της αποτελεσματικότητας του κανόνα δικαίου είναι ζήτημα πραγματικό, που ενδιαφέρει όμως ασφαλώς το δίκαιο.

Το καταργητικό έθιμο, η αχρησία καταργεί και γραπτό ακόμη κανόνα δικαίου, εάν βέβαια και στον βαθμό που αναγνωρίζεται από την έννομη τάξη.^{78, 79}

⁷⁶ Βασικός είναι ο κανόνας ή η αρχή: *lex posterior derogat legi priori*. Η αρχή αυτή χαρακτηρίζεται ως «αξίωμα» (βλ. *Μάνεση*, Συντ. Δ., 202). Εν όψει του ότι τόσο στα αρχαία ελληνικά δίκαια όσο και στα δίκαια του μεσαίωνα ίσχυε το αντίθετο, η προτεραιότητα δηλαδή του παλαιού «καλού» δικαίου (βλ. *Triantaphyllopoulos*, 7 και σημ. 45 και 46, *F. Kern*, *Recht*, 30 επ.), ο χαρακτηρισμός «αξίωμα» δεν φαίνεται ορθός.

⁷⁷ Βλ. αντί πολλών *Σημαντήρα*, 88 επ.

⁷⁸ Βλ. *Kelsen*, RR, 220, *τον ίδιου*, ATN, 112 επ., *Nawiasky*, 48 επ., *Schmidt - Jorzig*, 407 επ., *Μιχαηλίδη - Νουάρο*, *Ζωντανό Δίκαιο*, 24 επ. (όπου και η διάκριση μεταξύ αχρησίας και ατονίας στη σημ. 13 της σ. 28), *Παπαχρίστου*, I, 186 επ. Από πλευράς γενικών αρχών του αστικού δικαίου στον ελληνικό Α.Κ. βλ. *Αγγ. Γεωργιάδου*, αρ. περ. 17 επ. Οι συνταγματικές διατάξεις δεν υπόκεινται, λόγω κυρίως του αυστηρού χαρακτήρα τους, σε αχρησία. Βλ. *Μάνεση*, Συντ.Δ., 142 και σημ. 23, *τον ίδιου*, Συντ.Θ. Πρ., 478 επ., Δ. *Τσάτσο*, Συντ.Δ., 263 και τις ειδικές μονογραφίες των *Tomuschat*, *Verfassungsgewohnheitsrecht*, 63 επ., *Bryde*, 454 επ. Ο *Μανιτάκης*, ΤοΣ, 8 (1982), 371 επ., 388, υποστηρίζει ότι η συνταγματική πρακτική επιδρά κανονιστικά στη λειτουργία του πολιτεύματος, κάνοντας συγχρόνως τον υπαινιγμό ότι μπορεί να επιφέρει και κάποια «ατονία» σε συνταγματική διάταξη.

⁷⁹ Ο *Αραβαντινός*, 101, διακρίνει την αχρησία από το καταργητικό έθιμο: «Η αχρησία, που επέρχεται συνήθως κατόπιν μεταβολής των κοινωνικών αντιλήψεων ως

Η κατάργηση του κανόνα, η απώλεια δηλαδή της νομικής ισχύος του, με αχρησία δεν γίνεται «ευθέως» αλλά «εκ του πλαγίου», διά μέσου της απώλειας της *πραγματικής* ισχύος του.

γ. Η κατάλυση του κανόνα δικαίου ως *de facto* αναίρεση της πραγματικής ισχύος του

Υπάρχουν περιπτώσεις όπου ένας κανόνας δικαίου χάνει την αποτελεσματικότητά του, παρά το γεγονός ότι η έννομη τάξη δεν αναγνωρίζει τον θεσμό της αχρησίας. Ο θεσμός του εμβρυωρού, π.χ. του προϊσχύσαντος δικαίου (το άρθρο 1594 Α.Κ.⁸⁰ καταργήθηκε ήδη ρητά με το άρθρο 20 του ν. 1329/1983), θεσμός δημοσίας τάξεως,⁸¹ λέγεται ότι είχε περιπέσει σε αχρησία.⁸² Σε αχρησία όμως δεν υπόκεινται οι κανόνες δημοσίας τάξεως σύμφωνα με τα άρθρο 2 παρ. 2 του ν.δ. της 7/10 Μαΐου 1946, που όρισε ότι το έθιμο δεν καταργεί νόμο.⁸³ Όστε δεν φαίνεται να είναι νομικά ορθό το λεγόμενο ότι η διάταξη του άρθρου 1594 Α.Κ. είχε (ήδη) *περιπέσει σε αχρησία* (πριν από τη ρητή κατάργησή της). Ορθό θα ήταν να γίνεται λόγος για «απώλεια της αποτελεσματικότητας» της διάταξης αυτής.⁸⁴

προς την αξιολόγηση ορισμένων πράξεων, δεν σημαίνει την παύση της ισχύος ενός νόμου λόγω της δημιουργίας αντιθέτου εθίμου, αλλά απλώς την κάτω από διάφορα προσχήματα *de facto* αποφυγή εφαρμογής ενός νόμου, ο οποίος κατά γενική αποδοχή δεν προσαρμόζεται πλέον στις σύγχρονες κοινωνικές αντιλήψεις (Κ. Τσάτσος στον Τιμητ. Τόμ. Ζηλήμονος 417)». Ο Κ. Τσάτσος, πάντως, σ. 418 (όχι 417), θεωρεί «αχρησίαν εν τη νομική εννοία την απώλειαν του νομικού κύρους του μη εφαρμοζόμενου νομικού κανόνος».

⁸⁰ «Εάν η γυνή κατά τον θάνατον του ανδρός αυτής είναι έγκυος, το δικαστήριο αιτήσκει παντός έχοντος έννομον συμφέρον και γνωμοδοτήσει του συγγενικού συμβουλίου, διορίζει εμβρυωρόν όπως επαγρυπνή επί του κυοφορουμένου και λαμβάνη συντηρητικά μέτρα διά την περιουσίαν αυτού».

⁸¹ Βλ. αντί πολλών Μπαλή, 185.

⁸² Μιχαηλίδης - Νανάρος, Ζωντανό Δίκαιο, 28. Άλλα παραδείγματα αναφέρει ο Κασιμάτης, Επ.Πολ.Επιστ., 99 επ.

⁸³ Για τις διάφορες ερμηνείες του άρθρου 2 παρ. 2 του ν.δ. της 7/10.5.46 βλ. Αγγ. Γεωργιάδου, αρ. περ. 18 επ. Η μάλλον επικρατούσα γνώμη είναι ότι το έθιμο καταργεί κανόνα του ενδοτικού δικαίου, όχι όμως και κανόνα δημοσίας τάξεως (όπ. παρ., αρ. περ. 20 με βιβλιογραφία και νομολογία).

⁸⁴ Πρβλ. την προσεκτική διατύπωση του Παπαχρίστου, Ι, 188: «Ένας νόμος μπορεί να στερείται πραγματικής ενέργειας και όταν ακόμη η εφαρμογή του είναι δεσμευτική για τα άτομα. Οι διατάξεις του Αστικού Κώδικα για τον “εμβρυωρό”... είναι μάλλον απίθανο να εφαρμόσθηκαν κάποτε στην πράξη».

Αχρησία του άρθρου 1594 Α.Κ. θα επρόκειτο, εάν το δικαστήριο δεν διόριζε εμβρυωρό, παρά τη σχετική αίτηση κάποιου, που είχε έννομο συμφέρον, και αιτιολογούσε την απόφασή του με βάση την κατάργηση της σχετικής διάταξης από αντίθετο έθιμο. Η απλή μη υποβολή επί σειράν ετών αιτήσεων για διορισμό εμβρυωρού δεν συνεπάγεται αχρησία της διάταξης.

Η απώλεια της αποτελεσματικότητας ενός κανόνα δικαίου, που μπορεί να οφείλεται στην αρχική «ανενέργειά»⁸⁵ του ή στην επιγενόμενη «ατονία» του,⁸⁶ αποτελεί για την Κοινωνιολογία του Δικαίου αλλά και για τη δογματική νομική επιστήμη (που δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στο *quid juris* αλλ' αντίθετα να επεκτείνεται και στο *quid facti*) φαινόμενο που πρέπει να επισημανθεί και να ερμηνευθεί. Ορθά παρατηρείται ότι η Κοινωνιολογία του Δικαίου οφείλει να εντοπίζει τα φαινόμενα αυτά, ώστε να προκαλείται επέμβαση του νομοθέτη και για τυπική κατάργηση των σχετικών αναποτελεσματικών κανόνων δικαίου.⁸⁷

Για τη δογματική πάντως νομική επιστήμη η αναποτελεσματικότητα του κανόνα δικαίου, έως ότου καταργηθεί σιωπηρά, συνιστά παρανομία. Η λέξη «κατάλυση» του κανόνα δικαίου υπονοεί ακριβώς αυτή την παράνομη απώλεια της πραγματικής ισχύος του και μέσω αυτής και την παράνομη απώλεια της νομικής ισχύος του.

Η απώλεια της νομικής ισχύος του κανόνα επέρχεται, επομένως, με δύο τρόπους: α) *de jure*, με την κατάργηση ή την αχρησία (όπου και αν επιτρέπεται αυτή) και β) *de facto*, με την κατάλυση.⁸⁸

⁸⁵ Για την έννοια της «ανενέργειας» βλ. Παπαχρίστον, I, 187, σημ. 14.

⁸⁶ Για τη διάκριση «αχρησίας» και «ατονίας» βλ. Μιχαηλίδη - Νουάρο, Ζωντανό Δίκαιο, 28, σημ. 13.

⁸⁷ Παπαχρίστον, I, 191.

⁸⁸ Βλ. Bierling, 341 επ., ο οποίος διακρίνει μεταξύ «ομαλής» και «ανώμαλης» δικαιογένεσης (*normale und anormale Rechtsbildung*), Peschka, 241, Mayer-Mally, 33 επ., ο οποίος συνδέει, ορθά, την προβληματική της απώλειας της ισχύος και αποτελεσματικότητας ενός κανόνα δικαίου με το πρόβλημα της σχέσεως Είναι και Δέοντος.

Πράγματι το γεγονός ότι η κατάλυση του κανόνα δικαίου σημαίνει κατάργηση *de facto*, και όχι *de jure*, σχετίζεται με το πρόβλημα των σχέσεων Είναι και Δέοντος (βλ. αντί πολλών Achermann, *passim*, Kaufmann, *Recht*, 277, 289 επ.). Πώς μπορεί από το Είναι να προκύψει ένα Δέον; Και αντίθετα, πώς μπορεί ένα γεγονός να επιδράσει κατά τέτοιο τρόπο στην ισχύ του κανόνα, ώστε να τον καταλύσει; Η διχοτομία Είναι και Δέοντος είναι στην (τυπική) Λογική, στη Γνωσιολογία, στη Μεθοδολογία, στις καθαρά δηλαδή τυπικές επιστήμες, απόλυτη. Κάθε προσπάθεια γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ Είναι και Δέοντος είναι καταδικασμένη σε αποτυχία (βλ. κυρίως Klug, *Die Reine Rechtslehre*, 154). Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με το Δίκαιο, ως ιστορικό, κοινωνικό και πνευματικό φαινόμενο [για τη θεώρηση του δικαίου ως ιστορικού φαινομένου βλ. κυρίως Μάνεση, *Συντ.Δ.*, 15 επ. Ο Μανωλεδάκης, *Επιστήμη*, 80 επ. διακρίνει μεταξύ της «αφηρημένης σύλληψης του όντος και δέοντος» («γενική και αφηρημένη θεώρηση»), που έχει εφαρμογή στις τυπικές επιστήμες, και στην κοινωνική και δικαιοκή έκφασή της]. Το δίκαιο δεν απορεί να αγνοήσει την κανονιστική και την καταλυτική δύναμη του Είναι. *Ex facto oritur jus - in facto moritur jus* (Μάνεσης, *Συντ.Δ.*, 89). Οι καθαρά τυπικές επιστήμες, όπως π.χ. η Λογική και η Μεθοδολογία, βοηθούν μεν αναμφισβήτητα στην κατανόηση και στην εφαρμογή του δικαίου, δεν πρέπει όμως και δεν μπορούν να αναχθούν σε απόλυτο κριτήριο, σε μέτρο και σε όρια του γνωστικού αντικείμενου του [βλ. Σπυρόπουλο, *ΤοΣ*, 8 (1983), 114 επ., 117, όπου εκτίθεται ότι το πρόβλημα της σχέσης Είναι και Δέοντος

Με βάση τη διάκριση σε *de jure* και *de facto* απώλεια της ισχύος ενός κανόνα –στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για κατάργηση, στη δεύτερη για κατάλυση– πρέπει να θεωρηθεί εσφαλμένη η άποψη του Hans Kelsen, ότι, εφ’ όσον εκείνοι, στους οποίους απευθύνεται ο κανόνας δικαίου, τον παραβιάζουν, και τα αρμόδια κρατικά όργανα παραλείπουν να τον εφαρμόζουν, να επιβάλλουν δηλαδή κυρώσεις, τότε πρόκειται πάντοτε για αχρησία.⁸⁹

Αχρησία πρόκειται, μόνον εάν και στον βαθμό που την επιτρέπει το δίκαιο. Σε κάθε άλλη περίπτωση πρέπει να χρησιμοποιείται ο όρος «κατάλυση», υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι ο κανόνας δικαίου απώλεσε πράγματι την αποτελεσματικότητά του και επομένως και τη νομική ισχύ του.

Η «κατάλυση» ενός κανόνα δικαίου διακρίνεται από την «παράβαση» του, σύμφωνα με την ανάπτυξη που προηγήθηκε, κατά τούτο, ότι δηλαδή ενώ η παράβαση «εξουδετερώνεται» με την επέλευση ή τουλάχιστον με τη δυνατότητα επέλευσης των εννόμων συνεπειών του, η κατάλυση κατισχύει της νομικής ρύθμισης, την οποία μάλιστα θέτει εκποδών. Στην «κατάλυση» ο κανόνας δικαίου όχι μόνο παραβιάζεται αλλά και δεν εφαρμόζεται.

Η «κατάλυση» ενός κανόνα δικαίου είναι για τη δογματική νομική επιστήμη ό,τι η «ανεπάρκεια» ή η «ατονία» του κανόνα για την Κοινωνιολογία του Δικαίου.

5. Απόπειρα ορισμού της έννοιας «κατάλυση του Συντάγματος»

α. Η κατάλυση του Συντάγματος

Σύμφωνα με όσα σημειώθηκαν στις προηγούμενες σελίδες, «κατάλυση του Συντάγματος» είναι η *de facto* απώλεια της ισχύος του, που επέρχεται όταν εκμηδενισθεί η αποτελεσματικότητά του. Η αναίρεση της απο-

---

γεννήθηκε μέσα από τη διαπάλη του επιστημονικού σχετικισμού (*scientific value relativism*) και του νατουραλισμού]. Το δίκαιο έχει εξ άλλου διαλεκτικό χαρακτήρα (βλ. Μάνεση, Συντ.Δ., 96 επ., Μανωλεδάκη, Επιστήμη, 79 επ., 111 επ.), ο οποίος «συναιρεί» την αντιπαράθεση Είναι και Δέοντος.

Στη δογματική επιστήμη του Δικαίου ο χωρισμός Είναι και Δέοντος έφθασε μεν στο αποκορύφωμά του στην «Καθαρή Θεωρία του Δικαίου» του Hans Kelsen, όχι όμως και κατά τρόπο απόλυτο. Διότι και κατά τον Kelsen ακόμη, η ισχύς του δικαίου γενικά, όπως και του κάθε κανόνα ξεχωριστά, προϋποθέτει την αποτελεσματικότητά του. Έτσι το Είναι, αν και ριζικά διακρινόμενο από το Δέον, καταλήγει να γίνει προϋπόθεση του Δέοντος (βλ. πρόχειρα Μάνεση, Παραδόσεις, 38. Ο *Friedmann*, *Legal Theory*, 285, παρατηρεί ότι το *minimum* της αποτελεσματικότητας ως προϋπόθεση της ισχύος του κανόνα δικαίου και του δικαίου γενικά δεν είναι τίποτε άλλο παρά η «κανονιστική δύναμη του πραγματικού» του *Georg Jellinek*).

⁸⁹ Βλ. *Kelsen*, ATN, 113. Κριτικός ο *Weinberger*, *Normentheorie*, 140 επ. Βλ. και *Σταμίτη*, 110 επ.

τελεσματικότητας δεν πραγματοποιείται μόνο με την παράβαση του Συντάγματος αλλά και (σωρευτικά) με την *αδυναμία εφαρμογής* του, με την αδυναμία επέλευσης των κυρώσεων που προβλέπει.

Οι κυρώσεις του Συντάγματος, οι έννομες συνέπειές του, καλούνται εγγυήσεις της τήρησής του. Η διάκριση μεταξύ *κυρώσεων* και *εγγυήσεων* δεν είναι απλώς ορολογική. Οφείλεται σε μία ιδιομορφία των συνταγματικών κανόνων σε σχέση με τους λοιπούς κανόνες δικαίου, ιδιομορφία που αφορά τόσο την κανονιστική όσο και την κυρωτική λειτουργία τους.

Το Σύνταγμα καθορίζει κυρίως, μεταξύ άλλων, και τη συμπεριφορά των κυβερνώντων, των άμεσων δηλαδή οργάνων του κράτους, που ασκούν την εξουσία με σχετική ελευθερία και πρωτοβουλία και διευθύνουν και ελέγχουν τον «μηχανισμό καταναγκασμού». Αν ο μηχανισμός αυτός μπορεί να στραφεί και εναντίον τους, όταν παραβιάζουν τους συνταγματικούς κανόνες, είναι σε τελευταία ανάλυση ζήτημα πραγματικό, που εξαρτάται από το κατά πόσο συγκατατίθενται οι ίδιοι οι κυβερνώντες στην επιβολή των κυρώσεων ή κατά πόσο αδυνατούν να αποτρέψουν την επιβολή τους.

Κυρώσεις (κατασταλτικές εγγυήσεις) προβλέπει το Σύνταγμα (π.χ. ποινική ευθύνη του Προέδρου της Δημοκρατίας, των Υπουργών, δικαστικός έλεγχος της αντισυνταγματικότητας των νόμων κλπ.). Κυρίως όμως θεσπίζει *προληπτικές* εγγυήσεις για την τήρησή του, που δημιουργούν ένα σύστημα ελέγχου και ισορροπιών των εξουσιών (*system of checks and balances*).⁹⁰

Οι προληπτικές εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος είναι οι κατ' εξοχήν εγγυήσεις. Η βαρύνουσα σημασία τους, σε σχέση με τις κατασταλτικές, συνίσταται στο ότι οι προληπτικές εγγυήσεις αποσκοπούν στην *αποτροπή* της παράβασης του Συντάγματος, ενώ οι κατασταλτικές στην «*αποκατάστασή*» του.⁹¹ Η αποκατάσταση όμως σπάνια μπορεί να γίνει *in natura*. Πρωταρχικό μέλημα του Συντάγματος είναι επομένως η *τήρησή* του, όχι τόσο η αποκατάστασή του μετά την παράβαση. Το καλύτερο μέσο καταπολέμησης του δεινού είναι εξ άλλου η πρόληψη, όχι η θεραπεία, που ενδέχεται μάλιστα να είναι μάταιη ή μερική.

Για να χαρακτηριστεί συνεπώς μία *παράβαση* του Συντάγματος ως *κατάλυση* του Συντάγματος πρέπει να υπάρχει έλλειψη ή αδυναμία λειτουργίας των προληπτικών κυρίως ή και των κατασταλτικών εγγυήσεων της τήρησής του.

⁹⁰ Βλ. Μάνεση, Εγγυήσεις, Ι, 36 επ., *του ίδιου*, Εγγυήσεις, ΙΙ, 19 επ., 23 επ., 28 επ., 30 επ., *του ίδιου*, Συντ.Δ., 130 επ.

⁹¹ Μάνεσης, Εγγυήσεις, Ι, 38.

β. Παραδείγματα

Η ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 41 του Συντάγματος 1975/1986 ορίζει ότι «σε κάθε περίπτωση χωρίς εξαίρεση το διάταγμα για τη διάλυση της Βουλής πρέπει να διαλαμβάνει την προκήρυξη εκλογών μέσα σε τριάντα ημέρες και τη σύγκληση της νέας Βουλής μέσα σε τριάντα ημέρες από αυτές».

Το διάταγμα, με το οποίο διαλύεται η Βουλή μόλις λήξει η βουλευτική περίοδος, πρέπει κατά το άρθρο 53 παρ. 1 εδ. β' να προσυπογραφεί από το Υπουργικό Συμβούλιο. Το άρθρο 35 παρ. 2 περίπτ. γ' του Συντάγματος προβλέπει, ότι, αν το Υπουργικό Συμβούλιο αρνείται να προσυπογράψει, το σχετικό διάταγμα εκδίδεται χωρίς προσυπογραφή. Η άρνηση του Υπουργικού Συμβουλίου να διαλυθεί η Βουλή (η οποία το στηρίζει με την εμπιστοσύνη της) είναι αναμφίβολα παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας, παράβαση του άρθρου 53 παρ. 1 εδ. β'. Δεν συνιστά όμως αυτοτελώς *κατάλυση* του Συντάγματος, διότι υπάρχει η προληπτική εγγύηση της τήρησης του Συντάγματος, η δυνατότητα δηλαδή έκδοσης του προεδρικού διατάγματος χωρίς προσυπογραφή.

Εάν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας υποβάλει στο Υπουργικό Συμβούλιο για προσυπογραφή, όπως έχει υποχρέωση από το άρθρο 35 παρ. 1 εδ. γ' του Συντάγματος, διάταγμα διάλυσης της Βουλής, το οποίο όμως δεν διαλαμβάνει την προκήρυξη εκλογών, παραβιάζει τον κανόνα που θέτει η ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 41. Η Κυβέρνηση οφείλει να μην προσυπογράψει το διάταγμα. Ο έλεγχος του Προέδρου της Δημοκρατίας από την Κυβέρνηση αποτελεί επίσης προληπτική εγγύηση της τήρησης του Συντάγματος.

Οι προληπτικές εγγυήσεις έχουν όμως ορισμένα όρια: Εάν η Κυβέρνηση προσυπογράψει το διάταγμα διάλυσης της Βουλής χωρίς προκήρυξη εκλογών, καμμία προληπτική εγγύηση δεν προβλέπεται για την αποτροπή της παράβασης του Συντάγματος. Συνέπεια της παράβασης της σχετικής συνταγματικής διάταξης είναι ότι αναστέλλεται η λειτουργία του όλου αντιπροσωπευτικού συστήματος, των διατάξεων που αφορούν τη νομοθετική λειτουργία, το κοινοβουλευτικό σύστημα κλπ.⁹² Η κατάλυση του Συντάγματος είναι προφανής, έστω και αν εξακολουθούν –θεωρητικά τουλάχιστον– να ισχύουν οι διατάξεις του Συντάγματος και των σχε-

⁹² Το παράδειγμα αναφέρει ο Μάνεσης, Εγγυήσεις, Ι, 41. Ως κατάλυση του Συντάγματος, «κατάργηση στη συγκεκριμένη περίπτωση του Εκλογικού Σώματος ως οργάνου εξουσίας και κατάλυση στην πράξη της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας», θεώρησε η ΜΠλημΑΘ. 84464/1985 [Αρχ. Νομολ., 36 (1985), 574] την παράλειψη διάλυσης της Βουλής μετά την άκυρη ψήφο του Προέδρου της Βουλής που αναπλήρωνε τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την παραβίαση της μυστικότητας της ψηφοφορίας κατά την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας, το 1985.

τικών νόμων για την ευθύνη του Προέδρου της Δημοκρατίας και της Κυβέρνησης, οι διατάξεις δηλαδή που προβλέπουν κυρώσεις (κατασταλτικές εγγυήσεις της τήρησης του Συντάγματος). Ορθά παρατηρήθηκε ότι «αι εγγυήσεις της τήρησης του Συντάγματος δεν εξασφαλίζουν τούτο έναντι των κυβερνώντων ειμή μόνον μέχρις ωρισμένων ορίων. Πέραν των ορίων αυτών, τον λόγον έχει πλέον η δύναμις, δηλ. η κυρίαρχος εξουσία η θέτουσα νέον δίκαιον».⁹³

Το άρθρο 37 του Συντάγματος περιέχει δεσμεύσεις του Προέδρου της Δημοκρατίας αναφορικά με τον διορισμό του Πρωθυπουργού και της Κυβέρνησης. Προληπτική εγγύηση για την τήρηση των διατάξεων του άρθρου αυτού δεν υπάρχει. Η παράβασή τους από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας συνιστά κατάλυση του Συντάγματος, τοσούτω μάλλον καθ' όσον αναιρείται ο κοινοβουλευτισμός, ως «αρχή της δεδηλωμένης», αρχή που υιοθετεί ρητά, με το άρθρο 37, το ισχύον Σύνταγμα.

Ο χαρακτηρισμός της παράβασης του άρθρου 37 παρ. 2 από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ως «κατάλυσης του Συντάγματος» γίνεται ανεξάρτητα από το ότι και το άρθρο 2 παρ. 2 του ν. 265/1976 «Περί ευθύνης του Προέδρου της Δημοκρατίας» χρησιμοποιεί τον όρο «κατάλυση του πολιτεύματος» για να συγκεκριμενοποιήσει την έννοια της κατά το άρθρο 49 παρ. 1 του Συντάγματος εσχάτης προδοσίας, έγκλημα που θα είχε διαπράξει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, αν παρέλειπε τον διορισμό του Πρωθυπουργού, όπως επιβάλλει το Σύνταγμα.

Το άρθρο 6 παρ. 4 εδ. α' του Συντάγματος διαλαμβάνει μεταξύ άλλων τα εξής: «Νόμος ορίζει το ανώτατο όριο διάρκειας της προφυλάκισης, που δεν μπορεί να υπερβεί το ένα έτος για κακουργήματα ...».

Αν υποθεθεί ότι με τυπικό νόμο καθορίζεται ως ανώτατο όριο της διάρκειας της προφυλάκισης για τα κακουργήματα η διετία, καθώς και ότι όχι μόνον η Διοίκηση αλλά και τα Δικαστήρια εφαρμόζουν πλέον τον αντισυνταγματικό αυτόν νόμο, τότε, για όσο χρονικό διάστημα εξακολουθεί η εφαρμογή του νόμου, αντί του Συντάγματος, υπάρχει «κατάλυση του Συντάγματος».

Η αντισυνταγματικότητα του νόμου δεν είναι σπάνιο φαινόμενο της νομικής ζωής. Το παράδειγμα που αναφέρθηκε, προσέλαβε τον χαρακτήρα του υποθετικού και του ακραίου, όχι για την εξώφθαλμη αντίθεση του νόμου προς το Σύνταγμα, αλλά κυρίως επειδή η αντισυνταγματικότητα επισφραγίσθηκε από τα Δικαστήρια.

Τα Δικαστήρια είναι και αυτά κρατικά όργανα και δεν είναι αδιανόητο να παρανομήσουν ακόμη και με αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις.⁹⁴ Το οξύμωρο είναι πάντως ότι στη φύση και στην αποστολή του δικαιο-

⁹³ Μάνεσης, Εγγυήσεις, Ι, 41.

⁹⁴ Ο *Rheinstein*, 5, παρατηρεί: «there can also exist a despotism of judges».

δοτικού οργάνου, που απολαύει άλλωστε και εγγυήσεων προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας,⁹⁵ είναι να τηρεί και να ερμηνεύει τον κανόνα δίκαιου, όχι να τον αλλάζει ριζικά ή να τον αγνοεί και να τον παρερμηνεύει. Όμως το δίκαιο, σε τελευταία ανάλυση, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ό,τι αποφασίζουν τα δικαστήρια στην πράξη.⁹⁶

Αν στο παράδειγμα που αναφέρθηκε έλειπε η αμετάκλητη δικαστική απόφαση, τότε δεν θα ήταν ορθό να γίνεται λόγος για «κατάλυση» του Συντάγματος, αλλ' απλώς για αντισυνταγματικό νόμο. Και θα μπορούσε βέβαια να πιθανολογηθεί, κατά τρόπο που θα άγγιζε τα όρια της βεβαιότητας, ότι η δικαστική απόφαση, που θα εκδιδόταν, θα αποκαθιστούσε το δίκαιο. Εκείνο λοιπόν που προσδίδει στην αντισυνταγματικότητα τον χαρακτήρα της «κατάλυσης» του Συντάγματος δεν είναι τόσο η κατάφωρη αντίθεση του νόμου προς το Σύνταγμα όσο κυρίως η αδυναμία λειτουργίας των μηχανισμών ελέγχου της πιστής τήρησης του Συντάγματος.

Με την αμετάκλητη δικαστική απόφαση, η οποία εφαρμόζει αντί για το άρθρο 6 παρ. 4 του Συντάγματος τον έκδηλα αντισυνταγματικό νόμο, αποδεικνύεται ατελέσφορη η μοναδική, στην προκειμένη περίπτωση, κατασταλτική εγγύηση της τήρησης του Συντάγματος, που προβλέπεται στο άρθρο 93 παρ. 4: «Τα δικαστήρια υποχρεούνται να μην εφαρμόζουν νόμο που το περιεχόμενό του είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα». Αναιρείται συνεπώς ο χαρακτήρας του Συντάγματος ως θεμελιώδους νόμου (απόρροια του οποίου αποτελεί ο δικαστικός έλεγχος της αντισυνταγματικότητας του νόμου) και συγχρόνως η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και το κράτος δικαίου.

Κατάλυση του κράτους δικαίου και επομένως κατάλυση του Συντάγματος θα συνιστούσε και η εφαρμογή, όχι μόνον από τη Διοίκηση –πράγμα καθόλου σπάνιο– αλλά και από τα Δικαστήρια, της εγκυκλίου ή της οδηγίας αντί του νόμου, που είτε συγκρούεται με το περιεχόμενο του νόμου είτε προσθέτει προϋποθέσεις, στοιχεία, κριτήρια κλπ., που ο νόμος αγνοεί ή ακόμη και αποκρούει.⁹⁷

Παρεμφερή περίπτωση κατάλυσης του Συντάγματος συνιστά η κατ' εξακολούθηση νομοθέτηση με υπουργικές αποφάσεις, χωρίς εξουσιοδότηση τυπικού νόμου, όπως απαιτεί το άρθρο 43 παρ. 2 εδ. β' του Συ-

⁹⁵ Βλ. άρθρα 87 επ. του Συντάγματος και τη σχετική βιβλιογραφία που παρατίθεται από τον *Σπυρόπουλο*, ΤοΣ 11 (1985), 506, σημ. 1.

⁹⁶ «The prophecies of what the courts will do in fact, and nothing more pretentious, are what I mean by the law», σύμφωνα με την περιλάλητη φράση του αρχιδικαστή *Oliver Wendell Holmes* στο βιβλίο του *The Path of the Law* (1897) – Η παραπομπή από τον *Lord Lloyd*, 424. Βλ. και *Δαρζέντα*, 32 επ. Η φράση αυτή έχει βέβαια μεγαλύτερη σημασία στο αγγλοσαξονικό δίκαιο, που εν πολλοίς στηρίζεται και στα precedents.

⁹⁷ Το παράδειγμα αναφέρει σε άλλη αλληλουχία ο *Μαρίνος*, Διοικ. Μεταρρύθμιση, 2 (1981), τεύχ. 7, 7 επ.

ντάγματος.⁹⁸ Στην ίδια κατηγορία ανήκει και η περίπτωση των «αναγκαστικών νόμων» του παρελθόντος,⁹⁹ όπως και των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου κατά το άρθρο 44 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος,¹⁰⁰ εφ' όσον εκδίδονται χωρίς να συντρέχουν οι ουσιαστικές προϋποθέσεις για την έκδοσή τους, χωρίς δηλαδή να πρόκειται πράγματι για «έκτακτη περίπτωση εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης».¹⁰¹ Εγγύηση τήρησης των ουσιαστικών προϋποθέσεων της έκδοσης πράξεων νομοθετικού περιεχομένου δεν υπάρχει, δεδομένου ότι τα Δικαστήρια δεν υπεισέρχονται στον έλεγχο αυτόν.¹⁰²

Αυτό που θίγεται κυρίως στις περιπτώσεις της εφαρμογής από τα δικαστήρια μιας αυθαίρετης υπουργικής απόφασης, ενός αναγκαστικού νόμου, μιας πράξης νομοθετικού περιεχομένου, που εκδίδεται χωρίς να συντρέχουν οι ουσιαστικές προϋποθέσεις του άρθρου 44 παρ. 1, είναι το ίδιο το αντιπροσωπευτικό σύστημα, το κράτος δικαίου, η διάκριση των εξουσιών και το τεκμήριο της αρμοδιότητας, η ίδια δηλαδή η Δημοκρατία.

Κατ' εξοχήν παραδείγματα κατάλυσης του Συντάγματος είναι πάντως και αυτά που ανέφερε ο Carl Schmitt: η επανάσταση και το πραξικόπημα, που αν επικρατήσουν, δημιουργούν νέο δίκαιο. Η δημιουργία νέου δικαίου –ο Georg Jellinek την ενέταξε στη θεωρία του της «κανονιστικής δύναμης του πραγματικού γεγονότος»¹⁰³– προϋποθέτει την κατάλυση του

⁹⁸ «Εξουσιοδότηση (νόμου) για έκδοση κανονιστικών πράξεων από άλλα όργανα της διοίκησης (εκτός από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ύστερα από πρόταση του αρμοδίου Υπουργού) επιτρέπεται προκειμένου να ρυθμισθούν ειδικότερα θέματα ή θέματα με τοπικό ενδιαφέρον ή με χαρακτήρα τεχνικό ή λεπτομερειακό». Βλ. και *Παραρά*, ΤοΣ 11 (1985), 131 επ.

⁹⁹ Βλ. *Μάνεση*, *Αναγκ. Νόμοι*, κυρίως 205 επ.

¹⁰⁰ «Σε έκτακτες περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί, υστερά από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου, να εκδίδει πράξεις νομοθετικού περιεχομένου. Οι πράξεις αυτές υποβάλλονται στη Βουλή για κύρωση, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 72 παράγραφος 1, μέσα σε σαράντα ημέρες από την έκδοσή τους ή μέσα σε σαράντα ημέρες από τη σύγκληση της Βουλής σε σύνοδο. Αν δεν υποβληθούν στη Βουλή μέσα στις προαναφερόμενες προθεσμίες ή αν δεν εγκριθούν από αυτή μέσα σε τρεις μήνες από την υποβολή τους, παύουν να ισχύουν στο εξής».

¹⁰¹ Βλ. *Παραρά*, *Πράξεις*, 391 επ.

¹⁰² Βλ. *Παραρά*, *Πράξεις*, 361 επ.

¹⁰³ Βλ. *Jellinek*, *Allg. Staatsl.*, 337 επ. Κριτική παρουσίαση της θεωρίας επιχείρησε ο *Σπυρόπουλος*, ΤοΣ, 8 (1983), 105 επ. Στην εκεί παρατιθέμενη φιλολογία γύρω από το θέμα πρόσθεσε και *Κ. Τσάτσο*, *Έννοια*, 556 επ. (μια κριτική παρουσίαση των απόψεων του *Κ. Τσάτσου*, που είχαν εκφραστεί και σε παλαιότερα δημοσιεύματά του, βλ. στον *Σπυρόπουλο*, *Τετράδια «Ευθύνης»*, 165 επ.).

Η επικράτηση της επανάστασης και του πραξικοπήματος, το *factum*, είναι εκείνο που καταλύει την παλαιά και δημιουργεί νέα έννομη τάξη. Συνήθως θεσπίζονται, μετά την κατάλυση της έννομης τάξης, τυπικές νομικές πράξεις, όπου κατά πανηγυρικό τρόπο διακηρύσσεται η παύση της ισχύος του καταλυθέντος Συντάγματος. Οι

παλαιού.¹⁰⁴ Αυτό δεν σημαίνει ότι όλοι οι κανόνες της παλαιάς έννομης τάξης παύουν αυτόματα να ισχύουν. Υπάρχουν κανόνες, που διατηρούνται συνήθως αμετάβλητοι, ως προς το περιεχόμενό τους, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε πολιτειακή μεταβολή, π.χ. οι κανόνες που απαγορεύουν την ανθρωποκτονία, την κλοπή, που επιβάλλουν υποχρέωση αποζη-

πράξεις αυτές είναι διαπιστωτικές, όχι συστατικές, της κατάλυσης του Συντάγματος. Με τις Α' και Β' συντακτικές πράξεις της τελευταίας δικτατορίας, π.χ., των οποίων η ισχύς άρχισε από τη δημοσίευσή τους στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, δηλαδή από 6 Μαΐου 1967 (άρθρο 4 της Α' και άρθρο 5 της Β' συντακτικής πράξης- ΦΕΚ 66 Α'), τυπικά έγινε αναστολή της πλειονότητας των διατάξεων του Συντάγματος του 1952, ουσιαστικά όμως επιβεβαιώθηκε η κατάλυση του Συντάγματος στο σύνολό του, η οποία μάλιστα είχε ήδη συντελεσθεί στις 21.4.1967 και όχι στις 6.5.1967, όταν τέθηκαν σε ισχύ οι συντακτικές πράξεις. Ο Μάνεσης Συντ.Θ.Πρ., 530, παρατηρεί ότι «πρωταρχικός και άμεσος σκοπός του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου ήταν η αποτροπή της διεξαγωγής των εκλογών που είχαν προκηρυχθεί για τις 28 Μαΐου 1967». Η δημοκρατική αρχή, έκφραση της οποίας αποτελεί η ανάδειξη του αντιπροσωπευτικού οργάνου, καταλύθηκε de facto στις 21.4.67.

Κατά παρόμοιο τρόπο θα μπορούσε να γίνει λόγος για «κατάλυση» του δικτατορικού Συντάγματος του 1968/1973 –αν και εδώ δεν ενδιαφέρει η τύχη του δικτατορικού Συντάγματος αλλά η αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας– ήδη την 23η Ιουλίου και όχι την 1η Αυγούστου του 1974, οπότε άρχισε η ισχύς της Α' Συντακτικής Πράξης, με το άρθρο 15 της οποίας ρητά καταργήθηκε το δικτατορικό Σύνταγμα. Θα ήταν εσφαλμένο να υποστηριχθεί ότι από 23 Ιουλίου έως την 1η Αυγούστου 1974 η συνταγματική τάξη της δικτατορίας παρέμενε ισχύουσα [βλ. και Παράρτ., ΤοΣ, 1 (1975), 56], διότι η νέα εξουσία αποδείχθηκε ότι διέθετε την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής (βλ. Μάνεση, Συντ.Δ., 18 επ., 24 επ., 27 επ., 82 επ.). Επομένως, σημασία για την κατάλυση του Συντάγματος έχει το πραγματικό γεγονός καθ' εαυτό (έτσι και ο Listl, 542: «Art. 20 Abs. 4 will nun ... die rein faktische Ausserkraftsetzung der Fundamente unserer Verfassung verhindern» –ο τονισμός του Listl. Βλ. και Σπινέλλη, 51, 73). Η φράση του Δ' Ψηφίσματος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής ότι «η Δημοκρατία ουδέποτε κατελύθη δικαίω» [ΦΕΚ 6 Α' –βλ. Ανδρουλάκη, ΝοΒ, 23 (1975), 844, Ψαρούδα - Μπενάκη, 522 επ., Κασσιμάτη, ΤοΣ, 1 (1975), 500 επ., Spinellis, 1080 επ., Livos, 178 επ. και Βούλευμα Συμβουλίου Εφετών Αθηνών 118 /1975 (ΝοΒ, 23, 541 επ.), Α.Π. 683/1975 (ΝοΒ, 23, 791 επ., όπου και η πρόταση του Εισαγγελέα Ε. Μπλέτσα)] υποδηλώνει ακριβώς ότι η κατάλυση δεν είναι δικαιική κατηγορία.

¹⁰⁴ Με το ζήτημα αυτό συνδέεται και το πρόβλημα της συνέχειας του κράτους. Το κατά πόσο το κράτος μετά την επανάσταση ταυτίζεται με το προεπαναστατικό κράτος τέθηκε για πρώτη φορά από τον Αριστοτέλη, Πολ., 1276 b: «... φανερόν ότι μάλιστα λεκτέον την αυτήν πόλιν εις την πολιτείαν βλέποντας ... ει δε δίκαιον διαλύειν ή μη διαλύειν, όταν εις ετέραν μεταβάλη πολιτείαν η πόλις, λόγος έτερος». Ο Kelsen, GTLS, 369, παρερμηνεύει το χωρίο υποστηρίζοντας ότι: «Aristotle taught 'that when the constitution (πολιτεία) changes its character and becomes different, the State too remains no longer the same'». Η θέση του Αριστοτέλη δεν ήταν υπέρ της μιας ή της άλλης απόψεως. Απλώς έθεσε το ζήτημα. Βλ. και Μάνεση, Αναγκ. Νόμοι, 164 επ., 167 επ. και σημ. 5 με παράθεση βιβλιογραφίας.

μίσωσης για αδικοπραξία κλπ. Και αυτοί οι κανόνες όμως εξακολουθούν να ισχύουν, όχι διότι το επέβαλε η παλαιά έννομη τάξη, αλλά διότι και στον βαθμό που το επέτρεψε η καινούργια.¹⁰⁵ Το περιεχόμενό τους μπορεί να παραμένει αμετάβλητο, μεταβάλλεται όμως η πηγή της ισχύος τους.

Από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν προκύπτουν δύο τινά:

- α) Κατάλυση του Συντάγματος είναι η παράβασή του, που έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια της αποτελεσματικότητάς του και μέσω αυτής την απώλεια της νομικής ισχύος του, προσωρινά ή οριστικά. Η απώλεια της ισχύος του Συντάγματος επέρχεται, διότι υπάρχει αδυναμία λειτουργίας των προληπτικών ή και κατασταλτικών εγγυήσεων της τήρησής του, με την οποία είναι κυρίως επιφορτισμένα τα άμεσα κρατικά όργανα. Και στην περίπτωση ακόμη της επανάστασης ή του πραξικοπήματος η κατάλυση του Συντάγματος πραγματοποιείται, σε τελευταία ανάλυση, όταν η διεύθυνση και ο έλεγχος του μηχανισμού καταναγκασμού ξεφύγουν από τα κρατικά αυτά όργανα, στα οποία ανήκουν κατά κύριο λόγο.

Όταν και τα όργανα αυτά, που έχουν κυρίως ελεγκτική αποστολή, παραβιάζουν το Σύνταγμα ή αδυνατούν να το προασπίζουν με τον μηχανισμό καταναγκασμού που διεθύνουν και ελέγχουν, τότε γεννάται το γνωστό ερώτημα «*Quis custodiet ipsos custodes?*» (Juvenalis, Σάτυρες, VI, στ. 347)¹⁰⁶ και μαζί του η επίγνωση ότι η παράβαση του Συντάγματος μετα-

¹⁰⁵ Βλ. *Nawiasky*, 94, *Finnis*, 45, *Scheuner*, 9. Για τη διάκριση του δικαίου σε «πολιτικό» και «μη πολιτικό» δίκαιο και τη συνέχιση της ισχύος του μη πολιτικού δικαίου της δικτατορίας του 1967, μετά την πτώση της, βλ. *Κασιμάτη*, ΤοΣ, 1 (1975), 185, *τον ίδιου*, Συντ.Δ., 106 επ. και την κριτική του *Σπυρόπουλου*, ΤοΣ, 8 (1983), 113 επ.

Από πλευράς θετικού συνταγματικού δικαίου σε σχέση με το δίκαιο της δικτατορίας βλ. άρθρο 111 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος Δ. *Τσάισο*, Συντ.Δ., 215 επ. και *Παραρά*, ΤοΣ 1 (1975), 871 επ. Για την κατ' εξοχήν μεταβλητότητα του πολιτικού δικαίου βλ. κυρίως *Llompert*, 94.

¹⁰⁶ Για τις απόψεις γύρω από το θέμα του «φύλακα» ή «φρουρού» ή «εγγυητή» ή «τηρητή» του Συντάγματος βλ. *Μάνεση*, Εγγυήσεις, II, 171 επ. Ο *Schmitt*, *Hütter*, *passim*, ο *ίδιος*, *Reichsgericht*, 63 επ. (βλ. και *Schwab*, 80 επ. και *P. Schneider*, *Ausnahmestand*, 175 επ.) υποστήριξε ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας είναι αποκλειστικός «φύλακας» του Συντάγματος. Στον *Schmitt* απάντησε ο *Kelsen*, *Hüter*, ιδίως 40 επ. Βασικός «φύλακας του Συντάγματος» είναι ασφαλώς τα δικαστήρια (βλ. αντί πολλών: *Rheinstein*, 3 επ.) καθώς και όλες οι επί μέρους εκφάνσεις του «συστήματος ελέγχων και ισορροπιών των εξουσιών» (βλ. *Stern*, I, 539), πρωταρχικός πάντως φύλακας ο λαός, αφού είναι το ανώτατο όργανο του κράτους, στο οποίο μάλιστα το Σύνταγμα ρητά εμπιστεύεται την τήρησή του. Ο *Abendroth*, 123, θέλοντας να τονίσει τη σημασία του λαού ως φύλακα και προασπιστή του Συντάγματος, χαρακτηρίζει τα δικαστήρια ως απλά επιβοηθητικά όργανα.

Κριτική κατά της διάταξης του άρθρου 30 παρ. 1 του σχεδίου Συντάγματος

τράπηκε ποιοτικά σε κατάλυσή του. Το Σύνταγμα δεν είναι πλέον κανόνας δικαίου αλλά πολιτικό ευχολόγιο ή πιο πεζά: «ένα κομμάτι χαρτί».¹⁰⁷

β) Κατάλυση του Συντάγματος πρόκειται όταν προσβάλλεται το πολίτευμα είτε άμεσα, με επανάσταση ή πραξικόπημα, είτε έμμεσα, όταν δηλαδή η παράβαση μιας συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης έχει ως αποτέλεσμα την προσβολή της μορφής ή των οργανωτικών βάσεων του πολιτεύματος. Η παραβίαση, π.χ., μιας διάταξης, που κατοχυρώνει ατομικό δικαίωμα, από όργανα της εκτελεστικής εξουσίας, δεν συνιστά κατάλυση του Συντάγματος, εφ' όσον υπάρχει η δυνατότητα της άρσης της προσβολής, που παρέχεται με την κατοχύρωση της δικαστικής προστασίας του ατόμου, σε συνδυασμό με την κατοχύρωση της ανεξαρτησίας των δικαστηρίων. Κατάλυση του Συντάγματος όμως υπάρχει, όταν αναιρείται η ίδια η δικαστική ανεξαρτησία.

γ. Η κατάλυση του Συντάγματος ως κατάλυση του πολιτεύματος

Η χρήση του όρου «κατάλυση του Συντάγματος» στα άρθρα 120 παρ. 4 και 87 παρ. 2 του ισχύοντος Συντάγματος και του όρου «κατάλυση του (δημοκρατικού) πολιτεύματος» στον ν. 265/1976 και στο άρθρο 134 παρ. 2 Π.Κ. είχε προκαλέσει, ήδη στην αρχή του παρόντος Κεφαλαίου (σ. 17), το ερώτημα, αν το «Σύνταγμα» στο άρθρο 120 παρ. 4 ταυτίζεται με το «(δημοκρατικό) πολίτευμα».

«Ουσιαστικό Σύνταγμα» και «πολίτευμα» ταυτίζονται εννοιολογικά. Είναι το σύνολο των κανόνων που αναφέρονται στον σχηματισμό, στην οργάνωση και στην άσκηση της κρατικής εξουσίας.¹⁰⁸ Το Σύνταγμα όμως δεν εξαντλείται στο πολίτευμα. Υπάρχουν διατάξεις στο Σύνταγμα που δεν αναφέρονται στο πολίτευμα, αποτελούν όμως (όπως άλλωστε και το πολίτευμα) μέρος του «τυπικού Συντάγματος».¹⁰⁹ Είναι κανόνες δικαίου με αυξημένη τυπική ισχύ σε σχέση με τους λοιπούς, μη συνταγματικούς, κανόνες.

Οι διατάξεις αυτές του τυπικού Συντάγματος, που δεν αναφέρονται στο πολίτευμα, είναι συνταγματικά *accidentalia*, ρυθμίσεις «κατά συμβεβηκώς», οι οποίες οφείλουν τη συνταγματική υπόστασή τους σε κάποια

(1974), που χαρακτήριζε τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ως «εγγυητή της αρμονικής λειτουργίας των εξουσιών της πολιτείας», άσκησε ο Μάνεσης, Συντ.Θ.Πρ., 597 επ.

¹⁰⁷ Η έκφραση είναι του Lassalle, 55. Βλ. ακόμη Μάνεση, Συντ. Δ., 177, όπου γίνεται λόγος για εικονικό ή πλασματικό Σύνταγμα.

¹⁰⁸ Βλ. αντί πολλών Μάνεση, Συντ.Δ., 127 επ., 144 επ., του ίδιου, Παραδόσεις, 78, 316.

¹⁰⁹ Αντί πολλών Μάνεσης, Συντ. Δ., 146 επ.

σκοπιμότητα, που θέλησε να υπηρετήσει ο ιστορικός συντακτικός νομοθέτης, αποβλέποντας στη δυσχέρανση της τροποποίησης ή κατάργησής τους από τον κοινό νομοθέτη.

Κατάλυση του *Συντάγματος* υπάρχει, σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, μόνον όταν καταλύεται το *πολίτευμα άμεσα* ή *έμμεσα*. Υπενθυμίζεται ότι και η επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας θεωρεί ως «παραμερισμό της συνταγματικής τάξης» τη (βαρεία ή σοβαρή) προσβολή της μορφής και των οργανωτικών βάσεων του *πολιτεύματος*, όχι την παραβίαση μιας οποιασδήποτε συνταγματικής διάταξης (βλ. πιο πάνω σ. 34).¹¹⁰

Τα παραδείγματα της «κατάλυσης του Συντάγματος» που χρησιμοποιήθηκαν έχουν ένα κοινό παρονομαστή, που ενισχύει την άποψη των ερμηνευτών του δυτικογερμανικού Συντάγματος. Η παράβαση μιας συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης (της διάταξης που περιέχεται στην ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 41, καθώς και των διατάξεων των άρθρων 37 και 6 παρ. 4 του Συντάγματος) συνεπάγεται τελικά, σύμφωνα με τα προηγούμενα παραδείγματα, την προσβολή της μορφής ή των οργανωτικών βάσεων του πολιτεύματος,¹¹¹ του κατ' εξοχήν «πολιτικού δικαίου», του δικαίου δηλαδή που διέπει τις σχέσεις εξουσίας ή, με άλλη διατύπωση, που καθορίζει τη διαδικασία και τα όρια της επιβολής μιας θέλησης (της κρατικής) σε άλλες θελήσεις (των κατ' ιδίαν ατόμων και της κοινωνίας).

Αυτό που φαίνεται να διασφαλίζει το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης είναι τα *essentialia*, όχι τα *accidentalia* του Συντάγματος. Τα *accidentalia* μπορούν να διασφαλισθούν με τις εγγυήσεις που περιέχονται στο ουσιαστικό Σύνταγμα και στους νόμους. Το ίδιο όμως το ουσιαστικό Σύνταγμα δεν μπορεί να διασφαλισθεί πέρα από ορισμένα όρια. Για την περίπτωση της υπέρβασης των ορίων αυτών, για την περίπτωση δηλαδή της κατάλυσης του Συντάγματος, προβλέπεται δικαίωμα και καθήκον αντίστασης.

δ. Η καταστρατήγηση του Συντάγματος ως κατάλυσή του

Η κατάλυση του Συντάγματος δεν είναι ανάγκη να γίνει με ευθεία παράβασή του. Και η *καταστρατήγηση* του Συντάγματος, η τήρηση δηλαδή του γράμματος με ταυτόχρονη όμως στρέβλωση του πνεύματος ή του σκοπού του Συντάγματος ή της συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης,¹¹² μπορεί να οδηγήσει σε κατάλυσή του. Παράδειγμα *καταστρατήγησης* συ-

¹¹⁰ Αντίθετος ο Μανωλεδάκης, Γεν. Θεωρία, Α', 51.

¹¹¹ Για το περιεχόμενο των αρχών του πολιτεύματος βλ. αντί πολλών Δ. Τσάισο, Συντ.Δ. (1982), 227 επ., 237 επ., 249 επ., 254 επ., 262 επ., με παράθεση βιβλιογραφίας και *Κασιμάτη*, ΤοΣ 1 (1975), 5 επ., 17 επ.

¹¹² Ειδικά για την «καταστρατήγηση του Συντάγματος» η μελέτη του Γιαταγάν, 629 επ.

νταγματικής διάταξης, που θα συνιστούσε κατάλυση του Συντάγματος, θα ήταν π.χ. η θέση σε εφαρμογή του νόμου για την κατάσταση πολιορκίας με τεχνητή δημιουργία των ουσιαστικών προϋποθέσεων του άρθρου 48 παρ. 1. Αν το ένοπλο κίνημα οργανωθεί από την ίδια την κρατική εξουσία, ως πρόσχημα για την επιβολή «συνταγματικής δικτατορίας», η κατάλυση του Συντάγματος είναι προφανής. Το ίδιο πρέπει να ληφθεί και ως προς τις λοιπές ουσιαστικές προϋποθέσεις του άρθρου 48 παρ. 1. Η παράβαση των κανόνων, που καθορίζουν το αρμόδιο όργανο για την κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, τη διαδικασία θέσης σε εφαρμογή του σχετικού νόμου και τα χρονικά όρια εφαρμογής του νόμου αυτού και των επιβαλλόμενων μέτρων, αποτελούν όχι καταστρατήγηση αλλά ευθεία παράβαση του Συντάγματος που ισοδυναμεί βέβαια με κατάλυση του Συντάγματος.¹¹³

ε. Η κατάλυση του εθιμικού Συντάγματος

Όταν γίνεται λόγος για Σύνταγμα, δεν νοείται μόνο το γραπτό αλλά και το άγραφο Σύνταγμα, είτε εθιμικό είναι αυτό είτε συνθήκες του πολιτεύματος.¹¹⁴ Και οι μεν συνθήκες του πολιτεύματος, εφ' όσον υπάρχει αυστηρό Σύνταγμα, δεν είναι κανόνες δικαίου, ώστε δεν μπορούν να παραβιασθούν, ούτε πολύ περισσότερο να καταλυθούν. Το συνταγματικό έθιμο όμως, αν γίνει δεκτό ότι αποτελεί συνταγματικό κανόνα,¹¹⁵ μπορεί να παραβιασθεί ή και να καταλυθεί. Η δυσχέρεια διαπίστωσης του ακριβούς περιεχομένου του εθιμικού κανόνα, που συνεπάγεται και τη δυσχέρεια διάγνωσης της παράβασης ή κατάλυσης του κανόνα, είναι ζήτημα πραγματικό, που δεν επιδρά στο ότι η κατάλυση του Συντάγματος μπορεί να συντελεσθεί και με κατάλυση εθιμικού συνταγματικού κανόνα.

Υπό το πρίσμα αυτό, εάν μπορούσε απερίφραστα να γίνει δεκτό ότι το περιεχόμενο του κοινοβουλευτισμού ήταν, υπό το κράτος του Συντάγματος του 1952, το ίδιο με αυτό, που καθορίζεται στο ισχύον Σύνταγμα, ανεξάρτητα από το ότι δεν ήταν γραπτά διατυπωμένο αλλά εθιμικά κατοχυρωμένο, η κατάλυση του Συντάγματος από τον βασιλέα, τον Ιούλιο του 1965, θα ήταν, με βάση την προηγούμενη ανάλυση, αναμφισβήτητη.¹¹⁶ Το

¹¹³ Βλ. και Βεγλερή/Γιαταγάνη, 27: «Κατάσταση ανάγκης που επιβάλλεται ή παρατείνεται χωρίς τις συνταγματικές προϋποθέσεις και ιδίως χωρίς την άδεια ή έγκριση της Βουλής είναι αυτοδικαίως άκυρη. Κάθε κρατικό όργανο που εκδίδει ή υπακούει σχετικές διαταγές διαπράττει έγκλημα, που δεν υπόκειται σε παραγραφή, αμνηστία ή χάρη. Κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα αντιστάσεως».

¹¹⁴ Βλ. αντί πολλών Δ. Τσάτσο, Συντ.Δ., 116 επ., 260 επ., 267, με παράθεση βιβλιογραφίας.

¹¹⁵ Όπ. παρ., 266 επ. Αντίθετος ο Μάνεσης, Συντ.Θ.Πρ., 477 επ., 485 επ.

¹¹⁶ Για τα γεγονότα βλ. αντί πολλών Αναστασιάδη, 130 επ., καθώς και την τολμηρή, για την τότε εποχή, ανάλυση του Βεγλερή, Ιουλιανά, *passim*.

ότι η κοινοβουλευτική αρχή λέγεται ότι ίσχυσε στη χώρα μας, όχι ως έθιμο, αλλ' ως συνθήκη του πολιτεύματος, δηλαδή ως *lex imperfecta*, αποτελεί ίσως κρίση εκ του αποτελέσματος: εάν είχε τηρηθεί, θα ήταν συνταγματικό έθιμο – επειδή παραβιάσθηκε, ήταν συνθήκη του πολιτεύματος.¹¹⁷

στ. Συμπέρασμα

Η σκιαγραφηθείσα περιγραφή της κατάλυσης του Συντάγματος δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει συγχρόνως και ορισμό της. Τα όρια μεταξύ παράβασης και κατάλυσης του Συντάγματος παραμένουν ρευστά, συγκεχυμένα και δυσεξακριβώτα. Η προσέγγιση στην έννοια της κατάλυσης, όπως έγινε εδώ, παρουσιάζει ίσως το πλεονέκτημα ότι εντοπίζει την ποιοτική της διαφοροποίηση από την παράβαση του Συντάγματος σε συνάρτηση με τη δυνατότητα λειτουργίας ή μη των εγγυήσεων της τήρησης του Συντάγματος και επομένως και με την τύχη της ίδιας της ισχύος του.

Πότε συγκεκριμένα ένα γεγονός –η κατάλυση του κανόνα είναι πάντοτε μία *de facto* κατηγορία– καταλύει το Σύνταγμα, είναι ζήτημα, που, με βάση τουλάχιστον τις πιο πάνω σκέψεις, δεν επιδέχεται γενική απάντηση, και μάλιστα εκ των προτέρων, κατά τον ίδιο τρόπο που και «η κανονιστική δύναμη του πραγματικού» μόνον εκ των ύστερων μπορεί να «διαγνωσθεί».¹¹⁸ Πρακτικά πάντως το ζήτημα αυτό έχει βαρύνουσα σπουδαιότητα για την εφαρμογή του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος. Η αδυναμία επακριβούς καθορισμού της έννοιας «κατάλυση του Συντάγματος» είναι ίσως ο λόγος, για τον οποίο οι ερμηνευτές του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης μιλούν για «σοβαρή» ή «βαρεία» προσβολή του πολιτεύματος.¹¹⁹

6. Η κατάλυση του Συντάγματος στο άρθρο 87 παρ. 2¹²⁰

Ο όρος «κατάλυση του Συντάγματος» χρησιμοποιείται, όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή του Κεφαλαίου αυτού (βλ. πιο πάνω, σ. 17) και στη διάταξη του άρθρου 87 παρ. 2 του Συντάγματος: «Οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους και σε καμία περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος».

Η δεύτερη φράση της διάταξης αυτής, στην οποία γίνεται λόγος για

¹¹⁷ Βλ. Αλιβιζάτο, 92 επ.

¹¹⁸ Ο Jellinek, Allg. Staatsl., 341, χρησιμοποίησε τη λέξη «διάγνωση» (Erkenntnis), ίσως για να προσδώσει, κατά κάποιον τρόπο, κύρος αντικειμενικότητας στη θεωρία του.

¹¹⁹ Πρβλ. Rhinow, 9, 33.

¹²⁰ Η ανάπτυξη, που ακολουθεί, βασίζεται στον Σπυρόπουλο, Δικαστής, 1 επ.

κατάλυση του Συντάγματος, δεν είναι αρκετά σαφής. Ο σχετικός προβληματισμός παρουσιάσθηκε ως εξής: «Αν η προσθήκη αυτή αναφέρεται στον έλεγχο απλώς της αντισυνταγματικότητας περιπεύει. Αν αφορά το καθήκον αντιστάσεως και των δικαστών κατά της αντισυνταγματικής βίας θα έπρεπε μάλλον να ενταχθεί στο άρθρο 120 παρ. 2-4 επεκτεινόμενη όμως σε όλους τους δημοσίους λειτουργούς και υπαλλήλους».¹²¹

Η πρώτη υπόθεση («αν η προσθήκη αυτή αναφέρεται στον έλεγχο της συνταγματικότητας») έχει ως βάση, προφανώς, την εξομοίωση, αν όχι κατά την έννοια, τουλάχιστον κατά τις έννομες συνέπειες, της «παράβασης» και της «κατάλυσης του Συντάγματος»: η έννομη συνέπεια της θέσπισης διατάξεων κατά κατάλυση του Συντάγματος είναι η μη εφαρμογή τους ως αντισυνταγματικών από τα δικαστήρια.

Από την ιστορική ερμηνεία της διάταξης συνάγεται όμως ότι ο σκοπός της δεν έγκειται στην κατοχύρωση της αρχής του δικαστικού ελέγχου της αντισυνταγματικότητας του νόμου: «... η διάταξη αυτή δεν αφορά τον έλεγχο της ουσιαστικής αντισυνταγματικότητας, που καλύπτεται από άλλη διάταξη»,¹²² εκείνη δηλαδή του άρθρου 93 παρ. 4.

Υποστηρίχθηκε η άποψη ότι με τη διάταξη του άρθρου 87 παρ. 2 του Συντάγματος κατοχυρώνεται ειδικά η αρχή του δικαστικού ελέγχου της *τυπικής* αντισυνταγματικότητας του νόμου,¹²³ χωρίς μάλιστα διάκριση μεταξύ «εσωτερικών» και «εξωτερικών» τυπικών στοιχείων του νόμου.¹²⁴

Και αν μεν η άποψη αυτή αναφερόταν αποκλειστικά στην υποχρέωση ελέγχου, εκ μέρους των δικαστηρίων, των εξωτερικών τυπικών στοιχείων του νόμου, αυτών δηλαδή των στοιχείων, «που προσδίδουν *μορφή και περιεχόμενο* σε συγκεκριμένη κρατική πράξη»,¹²⁵ ορθά θα υποστηριζόταν, αν και με εσφαλμένη αιτιολογία, δεδομένου ότι δεν είναι το άρθρο 87 παρ. 2 που απονέμει αυτή την αρμοδιότητα στον δικαστή αλλά η υπονοούμενη από το Σύνταγμα αρχή ότι ο δικαστής, καλούμενος να εφαρμόσει τον νόμο, πρέπει να ελέγξει αν το κείμενο που έχει μπροστά του είναι πράγματι νόμος. Και υπό το προϋχούσαν άλλωστε του Συντάγματος του 1975 καθεστώς, παρά την έλλειψη αντίστοιχης με το άρθρο 87 παρ. 2 συ-

¹²¹ Βλ. Βλάχο, Σύνταγμα, 32, σημ. 52.

¹²² Πρακτικά Βουλής (1975), 609, 611, 613, 617 (Απ. Κακλαμάνης, Αγ. Κουτσόγιωργας, Γ. Α. Μαγκάκης και κυρίως Αθ. Κανελλόπουλος).

¹²³ Βλ. Κυπραίο, Τ.Τ.ΣτΕ, 202, του ίδιου, ΤοΣ, 3 (1977), 255 επ., Κασσιμάτη, Σύνταγμα και κοινό δίκαιο, 127, και πρόσφατα Κλαμαρή, 29.

¹²⁴ Για τη διάκριση αυτή βλ. Ν.Ν. Σαρίπολο, Σύστημα, 327 επ., Σβώλο, Έρευνα, 213 επ., Μάνεση/Μανιτάκη, 1201 επ., Μάνεση, Αναγκ. Νόμοι, 207 επ., Χαλαζωνίτη, 400 επ., 419 επ., 425 επ., Veglérís, Conseil d'État, 607 επ., του ίδιου, Constitution, 449 επ., Spiliotopoulos, 47 επ., Παπαλάμπρου, 423 επ., Σκουρής/Βενιζέλος, *passim*.

¹²⁵ Μάνεσης/Μανιτάκης, 1201, Μάνεσης, Συντ.Θ.Πρ., 291.

νταγματικής διάταξης, ο δικαστής έπρεπε να ελέγξει αν ο κανόνας δικαίου ήταν τουλάχιστον υποστατός, για να τον εφαρμόσει.¹²⁶

Η άποψη που αναφέρθηκε θεωρεί ότι το άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος επιβάλλει στον δικαστή να ελέγχει και τα εσωτερικά τυπικά στοιχεία του νόμου. Ξεκινώντας από τη θέση ότι η κατάλυση του Συντάγματος συντελείται με την παράβαση μιας, σύμφωνα με το κριτήριο του άρθρου 110 παρ. 1 του Συντάγματος, «θεμελιώδους», δηλαδή μη αναθεωρήσιμης συνταγματικής διάταξης,¹²⁷ που έχει ως συνέπεια να παραλύει η ισχύς του Συντάγματος, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο δικαστικός έλεγχος της «διάταξης που έχει τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος» δεν πρέπει να περιορίζεται στο περιεχόμενο του νόμου αλλά να εκτείνεται και στη διαδικασία παραγωγής του.¹²⁸

Κατά συνέπεια, σύμφωνα με την άποψη αυτή, το πεδίο εφαρμογής της διάταξης του άρθρου 87 παρ. 2 του Συντάγματος είναι, σε σχέση με εκείνο του άρθρου 93 παρ. 4, από μία άποψη στενότερο, από άλλη ευρύτερο: Στενότερο, στο μέτρο που τα Δικαστήρια θα έπρεπε να εφαρμόζουν το άρθρο 87 παρ. 2, μόνον όταν πρόκειται για αντίθεση του νόμου σε μη αναθεωρήσιμη συνταγματική διάταξη, ενώ σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση να εφαρμόζουν το άρθρο 93 παρ. 4. Ευρύτερο, στο μέτρο που τα Δικαστήρια, με βάση το άρθρο 87 παρ. 2, θα έπρεπε να προβαίνουν και σε έλεγχο της τυπικής αντισυνταγματικότητας, αρμοδιότητα που όμως δεν έχουν από το άρθρο 93 παρ. 4, αφού εδώ ο δικαστικός έλεγχος περιορίζεται ρητά μόνο στο περιεχόμενο, στη ρύθμιση αυτή καθ' εαυτήν, του νόμου.

Το συμπέρασμα αυτό πρέπει να αποκρουσθεί με χρήση και πάλι της ιστορικής μεθόδου ερμηνείας. Ο συντακτικός νομοθέτης όχι μόνο δεν επεδίωξε να καινοτομήσει, εισάγοντας τον δικαστικό έλεγχο της τυπικής αντισυνταγματικότητας του νόμου (σε σχέση με τις μη αναθεωρήσιμες συνταγματικές διατάξεις), αλλά τον απέκλεισε ρητά: «... η διάταξη αυτή (άρθρο 87 παρ. 2) ... δεν άφορα την τυπική αντισυνταγματικότητα, η οποία είναι ανέλεγκτη... Δεν επιτρέπεται το δικαστήριο να υπεισέλθω στην έρευνα της συνδρομής των προϋποθέσεων για την έκδοση του νόμου ...».¹²⁹

¹²⁶ Ν.Ν. Σαρίπλος, Σύστημα, 325 επ., Μάνεσης, Συντ.Θ.Πρ., 291, Χαλαζωνίτης, 401.

¹²⁷ Για την ταύτιση «θεμελιωδών» και «μη αναθεωρήσιμων» συνταγματικών διατάξεων, που γινόταν στο παρελθόν, βλ. Βενιζέλο, 48 επ., σημ. 3 και 4, 182 επ.

¹²⁸ Κυπραίος, Τ.Τ.ΣτΕ, 202. Ο Κλαμαρής, 29, δεν εκφράζεται ρητά στο σημείο αυτό.

¹²⁹ Πρακτικά Βουλής (1975), 613 (Αθ. Κανελλόπουλος). Για το ερμηνευτικό πρόβλημα αν η ρητά εκφρασμένη βούληση του συντακτικού νομοθέτη δεσμεύει την αντικειμενική ερμηνεία βλ. Σπυρόπουλο, Δικαστής, 9 επ. Επισκόπηση της νομολογίας γύρω από το θέμα του ελέγχου της τυπικής αντισυνταγματικότητας του νόμου

Ο σκοπός του συντακτικού νομοθέτη αναφορικά με το άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος ήταν να αναγνωρίσει στον δικαστή το δικαίωμα και να του επιβάλλει συγχρόνως και το καθήκον αντίστασης κατά του «δικαίου» εκείνου, που τίθεται «από τις λεγόμενες επαναστατικές κυβερνήσεις», με άλλα λόγια να «καταργήσει τον κανόνα ότι “επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον”».¹³⁰ Χαρακτηριστικά είχε λεχθεί στη Συντακτική Βουλή του 1975 ότι η συνταγματική τάξη μπορεί να απαιτεί από μερικά λειτουργήματα, όπως από το λειτούργημα του δικαστή, ως «τελευταίου οχυρού της Δημοκρατίας», θάρρος και ηρωισμό για την αντίσταση κατά του δικτατορικού δικαίου.¹³¹

Η κατάλυση του Συντάγματος σχετίσθηκε από τον συντακτικό νομοθέτη και στο άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος αποκλειστικά με την επιβολή δικτατορίας. Στην περίπτωση αυτή, πάντως, η περιορισμένη έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος φαίνεται ορθή, παρά την αοριστία που συνοδεύει την έννοια της δικτατορίας (βλ. πιο πάνω, σ. 20 επ.). Το γράμμα του άρθρου 87 παρ. 2 είναι σαφές, αφού αναφέρεται σε «διετάξεις, που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος». Η κατάλυση δεν λειτουργεί εδώ μόνον ως *de facto* αναίρεση της ισχύος του Συντάγματος, έχει και «δικαιογενετική» λειτουργία. Η κατάλυση του Συντάγματος που ακολουθείται και από θέση νέου δικαίου γίνεται πράγματι με την επικράτηση μιας επανάστασης ή με την επιβολή μιας δικτατορίας.

II. Η «ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ» ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

1. «Επιχειρούμενη» και «συντελεσθείσα» κατάλυση του Συντάγματος

Κατά την επεξεργασία της διάταξης του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος στη Β' Υποεπιτροπή της Ειδικής Κοινοβουλευτικής επί του Συντάγματος Επιτροπής έγινε σαφές ότι η φράση «επιχειρούντος την βίαιαν κατάλυσιν» καταλαμβάνει τόσο την τετελεσμένη πράξη όσο και την απόπειρα, όχι όμως και τις προπαρασκευαστικές πράξεις: «Όποιος αισθάνεται την ηθική υποχρέωση να κάνει αντίσταση, την κάμνει. Μετά την πτώσιν των τυραννικών καθεστώτων έχει σημασίαν ότι έχομεν προβλέψει το δικαίωμα αντιστάσεως, για την νομιμοποίηση όλων αυτών των πράξεων ... Δικαίωμα αντιστάσεως υπάρχει ... όταν ανατραπεί ... η Δημο-

κάνει ο Χαλαζωνίτης, 411 επ.

¹³⁰ Πρακτικά Βουλής (1975), 613 (Αθ. Κανελλόπουλος).

¹³¹ Πρακτικά Βουλής (1975), 617 (Γ. Α. Μαγκάκης).

κρατία ... Επιτρέπεται η αντίστασις και κατά της απόπειρας, αλλά μόνο της απόπειρας, όχι της προπαρασκευαστικής πράξεως. Διότι κατά τον χρόνο της προπαρασκευαστικής πράξεως, θα λειτουργή ακόμη το Κράτος και θα μπορεί να εξουδετερωθεί αυτή με τις νόμιμες διαδικασίες».¹³²

Το πρώτο ζήτημα που τίθεται είναι αν η αντίσταση μπορεί πράγματι να θεωρηθεί επιτρεπτή ή πολλώ μάλλον επιβεβλημένη (το άρθρο 120 παρ. 4 την καθορίζει ως δικαίωμα και καθήκον) και κατά της κατάλυσης του Συντάγματος, που έχει ήδη συντελεσθεί. Αν η κατάλυση του Συντάγματος λειτουργήσει και δικαιογενετικά, τότε θα πρόκειται για εγκαθίδρυση νέας εξουσίας, εφ' όσον βέβαια αποκτήσει την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής. Η νέα αυτή εξουσία θα αξιώσει καθήκον υπακοής στις δικές της επιταγές και θα θεωρήσει κάθε πράξη αντίστασης που ασκείται εναντίον της ως παράνομη και τιμωρητή. Η αντίσταση άλλωστε δεν θα είναι πλέον, νομικά τουλάχιστον, «δικαίωμα και καθήκον», αφού το 120 παρ. 4 θα έχει παύσει να ισχύει μετά την κατάλυση του Συντάγματος.¹³³

Η κατάλυση του Συντάγματος αποτελεί προϋπόθεση για την άσκηση του δικαιώματος αντίστασης, μόνον όταν είναι «εν τω γίνεσθαι», μόνο κατά το στάδιο που εξελίσσεται, πριν ακόμη ολοκληρωθεί. Αυτό υποδηλώνεται και με τη χρήση του ρήματος «επιχειρώ». Η μετοχή «επιχειρύντος» εκφέρεται, ίσως όχι τυχαία, στο αρχικό κείμενο του Συντάγματος του 1975 σε ενεστώτα χρόνο.

Παρά το ότι στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή τονίσθηκε ότι «δικαίωμα αντιστάσεως υπάρχει ... όταν *ανατραπεί* ... η Δημοκρατία»¹³⁴ ή ότι το δικαίωμα αντιστάσεως σκοπό έχει να καταργήσει τον κανόνα «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον»,¹³⁵ εν τούτοις όχι μόνον η γραμματική ερμηνεία («επιχειρύντος») αλλά κυρίως η τελεολογική ερμηνεία του άρθρου 120 παρ. 4 φαίνεται να ωθεί στο συμπέρασμα ότι η αντίσταση κατά της συντελεσθείσης καταλύσεως του Συντάγματος δεν είναι νομικό δικαίωμα και καθήκον. Ομολογήθηκε εξ άλλου στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή ότι η αντίσταση εναντίον «τυραννικών καθεστώτων», που

¹³² Πρακτικά Υποεπιτροπών, 419 (Γ. Α. Μαγκάκης). Βλ. επίσης παρεμφερείς σκέψεις, ενδεικτικά, στους Listl, 543 και Isensee, Widerstandsrecht, 25.

¹³³ Η άποψη αυτή επικρατεί σε σχέση με το άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. Βλ. Isensee, Widerstandsrecht, 26, von der Brölie, 137, Grundmann, 2901, von Peter, 720, Shim, 22, οι οποίοι δέχονται ότι μετά την κατάλυση του Συντάγματος δεν χωρεί πλέον αντίσταση αλλά μόνον «επανάσταση». Αντίθετος ο Herzog, FS Merkl, 101. Η κρατούσα άποψη είναι ορθή, για τον λόγο ότι το κράτος είναι πράγματι «ακαταγώνιστη δύναμη» (unwiderstehliche Macht) – βλ. Jellinek, Allg. Staatsl., 504, Krüger, 514, Σβώλο, Εξουσία, 274, Μάνεση, Παραδόσεις, 41.

¹³⁴ Βλ. πιο πάνω σ. 69-70.

¹³⁵ Πρακτικά Βουλής (1975), 613 (Αθ. Κανελλόπουλος).

χαρακτηρίστηκε μάλιστα ως *ηθική* υποχρέωση, αποκτά *νομική* σημασία μετά την πώση τους, για τη νομιμοποίηση των αντιστασιακών πράξεων.

2. Απόπειρα και προπαρασκευαστικές πράξεις κατάλυσης του Συντάγματος

Ένα άλλο ζήτημα που γεννάται είναι αν η επιχείρηση της κατάλυσης του Συντάγματος καλύπτει μόνο την «απόπειρα» και όχι και τις «προπαρασκευαστικές πράξεις». Υποστηρίχθηκε, όπως ήδη τονίσθηκε, ότι το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης μόνον επί απόπειρας μπορεί να ενεργοποιηθεί, όχι όμως και επί προπαρασκευαστικών πράξεων, διότι λειτουργεί ακόμη η «νόμιμη διαδικασία», ώστε η κρατική εξουσία είναι από μόνη της σε θέση να εξουδετερώσει την προπαρασκευαζόμενη κατάλυση του Συντάγματος.

Όμως και το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης αποτελεί «νόμιμη διαδικασία» και μάλιστα, εκ πρώτης όψεως, όχι επικουρική,¹³⁶ υπό την αίρεση της εξάντλησης, χωρίς θετικό αποτέλεσμα, ή της παράλυσης της λοιπής νόμιμης διαδικασίας. Και περαιτέρω: τα όρια, όπου τελειώνουν οι προπαρασκευαστικές πράξεις της κατάλυσης του Συντάγματος και αρχίζει η απόπειρα, δεν είναι πάντοτε σταθερά,¹³⁷ ώστε δεν μπορούν να διαγραφούν, αν πράγματι λειτουργεί ή όχι η λοιπή νόμιμη διαδικασία.

Το κατά πόσο η κρατική εξουσία έχει από μόνη της τη δυνατότητα να αποκαταστήσει τη διασαλευόμενη έννομη τάξη είναι ένα πραγματικό ζήτημα και θα παραμένει το ζητούμενο είτε πρόκειται για απόπειρα είτε για προπαρασκευαστικές πράξεις.

Οι προπαρασκευαστικές πράξεις καθ' εαυτές μπορεί εξ άλλου να συνιστούν κατάλυση του Συντάγματος, όπως συμβαίνει με τις προπαρασκευαστικές πράξεις εσχάτης προδοσίας, που τιμωρούνται αυτοτελώς.¹³⁸

Η κατάλυση του Συντάγματος, και μάλιστα αυτή που είχε κυρίως κατά νου ο συντακτικός νομοθέτης, επιχειρείται συνήθως εκ των άνω, οπότε η λειτουργία της «λοιπής νόμιμης διαδικασίας» είναι υπό τον έλεγχο εκείνων που καταλύουν το Σύνταγμα και επομένως συρρικνωμένη. Θα πρέπει άραγε να εκδηλωθεί απόπειρα, με την έννοια του Ποινικού Κώδικα, για να μπορέσει να ενεργοποιηθεί το δικαίωμα και καθήκον αντί-

¹³⁶ Η επικουρικότητα του δικαιώματος αντίστασης καθορίζεται ρητά στο άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. Για την προβληματική αυτή, όσον αφορά την ελληνική διάταξη, βλ. πιο κάτω, σ. 101 επ.

¹³⁷ Για την εξέλιξη της σχετικής θεωρίας στο Ποινικό Δίκαιο βλ. αντί πολλών τη συνοπτική παρουσίαση του *Ανδρουλάκη*, Ποιν.Δ., 571 επ. και διεξοδικά *Μανωλεδάκη*, Ποιν.Δ., 257 επ.

¹³⁸ Βλ. άρθρο 135 Π.Κ.

στασης; Η αρνητική απάντηση διατυπώνεται αυθόρμητα μετά τον πιο πάνω προβληματισμό.

III. Η «ΒΙΑΙΗ» ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος δεν αρκείται στην επιχείρηση της κατάλυσης του Συντάγματος ως προϋπόθεση για την άσκηση του δικαιώματος και του καθήκοντος αντίστασης. Απαιτεί επιπρόσθετα η επιχειρούμενη κατάλυση να είναι *βίαιη*.

Αντίθετα, το άρθρο 87 παρ. 2 κάνει λόγο μόνο για κατάλυση, χωρίς άλλον ειδικότερο προσδιορισμό.

Το επίθετο «βίαιη» χαρακτηρίζει στο άρθρο 14 παρ. 3 εδ. β' περίπτ. γ' του Συντάγματος την «ανατροπή του πολιτεύματος», που, αν αποτελεί σκοπό κάποιου δημοσιεύματος, επιτρέπει την κατάσχεσή του μετά την κυκλοφορία.

Στην τελευταία αυτή συνταγματική διάταξη, που κατοχυρώνει την ελευθερία του τύπου, η λέξη «βίαιη» προστέθηκε μετά από πρόταση βουλευτή της αντιπολίτευσης, κατά την τελική επεξεργασία του Συντάγματος. Η συρρίκνωση της ελευθερίας του τύπου θα ήταν πρόδηλη χωρίς τον επιθετικό αυτόν προσδιορισμό. Η σχετική πρόταση είναι κατ' εξοχήν εύγλωττη: «... δεν συμφωνώ με την άποψη, αν πρόκειται περί δημοσιεύματος που να σκοπεύει εις την ανατροπήν του πολιτεύματος. Αν έλεγε εις την βιαίαν ανατροπήν θα το εδεχόμην ... Εγώ θα γράψω αύριο στις εφημερίδες ότι πράγματι το σημερινό Πολίτευμα ... πρέπει πάραυτα να μεταβληθή ... Θα γράψω λοιπόν, εγώ ζητώ την ανατροπήν του Πολιτεύματος. Όταν ο Βενιζέλος έκανε το "ιδιώνυμον"⁵, είχε την λέξη "βιαία", ημεείς ευρίκαμε τρόπον να απαλείψωμεν και την βιαίαν».¹³⁹

Η αρχική πρόταση της αντιπολίτευσης επιφύλασσε την κατοχύρωση του δικαιώματος αντίστασης για την περίπτωση της «κατάλυσης του Συντάγματος», χωρίς να απαιτεί η κατάλυση αυτή να είναι και βίαιη. Εν τούτοις η διάταξη του τελικού κειμένου περιέλαβε και τη «βία» ως προσδιοριστικό στοιχείο της επιχειρούμενης κατάλυσης του Συντάγματος, ύστερα από πρόταση βουλευτή της αντιπολίτευσης.¹⁴⁰

Η συρρίκνωση του πεδίου του δικαιώματος αντίστασης είναι εμφανής με την προσθήκη στην «κατάλυση του Συντάγματος» του προσδιορισμού «με τη βία», αν βεβαίως η βία εκληφθεί μόνον υπό την απόλυτη έννοιά της, ως *vis absoluta*. Στα προηγούμενα παραδείγματα, που ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν διορίζει ως Πρωθυπουργό, μετά τις γενικές

¹³⁹ Πρακτικά Βουλής (1975), 566 (Αθ. Κανελλόπουλος).

¹⁴⁰ Πρακτικά Υποεπιτροπών, 422 (Γ. Β. Μαγκάκης).

βουλευτικές εκλογές αυτόν που επιβάλλει το άρθρο 37 του Συντάγματος ή που παραλείπει να προκηρύξει εκλογές με το διάταγμα της διάλυσης της Βουλής, δεν υπήρξε –ούτε και είναι ανάγκη να υπάρξει– προσφυγή σε απόλυτη βία. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση της ενδεχόμενης παύσης του Πρωθυπουργού από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας μετά την πρόσφατη αναθεώρηση του άρθρου 38 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975¹⁴¹ ή για την περίπτωση της αντισυνταγματικής μεν, αλλά χωρίς χρήση απόλυτης βίας, εφαρμογής του άρθρου 48 του Συντάγματος, της επιβολής δηλαδή «συνταγματικής δικτατορίας».

Αποκλείεται, ερωτάται, στις περιπτώσεις αυτές η άσκηση του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης; Η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική για δύο λόγους:

- α) Η διάταξη του άρθρου 120 παρ. 3 του Συντάγματος ορίζει ότι «ο σφετερισμός, με οποιονδήποτε τρόπο, της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών που απορρέουν από αυτή διώκεται μόλις αποκατασταθεί η νόμιμη εξουσία, οπότε αρχίζει και η παραγραφή του εγκλήματος». Ο σφετερισμός της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών που απορρέουν από αυτή συνιστά ασφαλώς κατάλυση του Συντάγματος. Η διάταξη του άρθρου 120 παρ. 3 του Συντάγματος δεν προϋποθέτει όμως βίαιο σφετερισμό της λαϊκής κυριαρχίας – αντίθετα κάνει λόγο για «σφετερισμό με οποιονδήποτε τρόπο». Ο αποκλεισμός του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης κατά του σφετερισμού της λαϊκής κυριαρχίας, που δεν γίνεται με χρήση βίας, θα ήταν σχήμα οξύμωρο. Ο σκοπός του άρθρου 120 παρ. 3 του Συντάγματος έγκειται στο να εξαιρέσει το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας, που τελείται με σφετερισμό της λαϊκής κυριαρχίας, από την κοινή παραγραφή.¹⁴² Η αποκατάσταση του δικαίου, που κατά κάποιον τρόπο θα ικανοποιηθεί με την τιμωρία των ενόχων, πρέπει πάντως να πραγματοποιηθεί, όπως προκύπτει από τον συνδυασμό των διατάξεων των παρ. 3 και 4 του άρθρου 120 του Συντάγματος, όσο το δυνατόν ταχύτερα. Ο αποκλεισμός της αντίστασης στην περίπτωση του μη βίαιου (υπό την έννοια της *vis absoluta*) σφετερισμού

¹⁴¹ Πρβλ. το παράδειγμα, που ανέφερε ο Μάνεσης, Συντ.Θ.Πρ., 620, υπό την ισχύ του Συντάγματος του 1975, πριν από την αναθεώρηση του 1986, όπου ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας παύει τον Πρωθυπουργό (άρθρο 38 παρ. 2 του αναθεωρηθέντος Συντάγματος), διορίζει νέον της δικής του επιλογής (άρθρο 38 παρ. 3 σε συνδυασμό με την παρ. 1), ο οποίος πλέον προσυπογράφει το διάταγμα για τη θέση σε ισχύ του νόμου για την κατάσταση πολιορκίας.

¹⁴² Βλ. Σπινέλλη, 77 επ.

της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών, που απορρέουν από αυτήν, όσο κι αν προκύπτει από το γράμμα του άρθρου 120 παρ. 4, δεν φαίνεται να είναι σύμφωνος με τον σκοπό του.

- β) Η έννοια της βίας δεν εξαντλείται στη μορφή της *vis absoluta*. Περιλαμβάνει και την ψυχολογική βία, τη *vis compulsiva*.¹⁴³

Το δίκαιο και το κράτος είναι συνυφασμένα με την άσκηση ψυχολογικής αλλά και απόλυτης βίας. Οι προληπτικές και αποτρεπτικές εγγυήσεις του δικαίου εκμαιοεύουν, όπως ορθά παρατηρείται – με ένα είδος «τεχνικού» ή «ψυχικού» καταναγκασμού – τη συμμόρφωση στις κρατικές επιταγές, οι κατασταλτικές και αποκαταστατικές κυρώσεις επιβάλλουν την τήρηση των επιταγών, μετά την παράβασή τους, και αίρουν τις συνέπειες της παράβασης, με χρήση, πολλές φορές, και απόλυτης βίας.¹⁴⁴ Η άσκηση της κρατικής εξουσίας, είτε σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους νόμους είτε παρά το Σύνταγμα και τους νόμους, γίνεται πάντοτε με χρήση βίας, ψυχολογικής ή απόλυτης – «πειθοί τε και βία».¹⁴⁵

Και η κατάλυση του Συντάγματος συνδυάζεται πάντοτε με χρήση βίας ή τουλάχιστον με τη δυνατότητα χρήσης βίας. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν θα διέλυε τη Βουλή χωρίς να προκηρύξει συγχρόνως εκλογές, όπως στο προηγούμενο παράδειγμα της κατάλυσης του Συντάγματος, αν δεν ήταν σε θέση να ελέγχει τον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού, ώστε να τον κινητοποιήσει εναντίον της ενδεχόμενης αντίστασης.

IV. Ο ΦΟΡΕΑΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

1. Κατάλυση «εκ των άνω» – κατάλυση «εκ των κάτω»

Φορέας της κατάλυσης του Συντάγματος μπορεί να είναι «οποιοσδήποτε». Η κατάλυση του Συντάγματος είναι δυνατόν να επιχειρηθεί τόσο από όργανα της κρατικής εξουσίας, «εκ των άνω», όσο και από τον λαό ή τμήμα του ή από μεμονωμένα άτομα ή ομάδες ατόμων, «εκ των κάτω».¹⁴⁶

¹⁴³ Βλ. αντί πολλών *Ανδρουλάκη*, *Ποιν.Χρ.*, 13 (1963), 593 επ.

¹⁴⁴ *Μάνεσης*, *Συντ.Δ.*, 22.

¹⁴⁵ Όπ. παρ., 76.

¹⁴⁶ Η διάκριση σε κατάλυση του Συντάγματος «εκ των άνω» και «εκ των κάτω» αντιστοιχεί στην κλασική διάκριση *tyrannus ex defectu tituli* – *tyrannus ex parte exercitii*, που συνέλαβε και απέδωσε ορολογικά ο *Bartolus*. Βλ. *Spaemann*, 347, *Schmitt*, *Legalität*, 286, *Roth*, *Widerstand*, 19 επ., *Kogon*, 427 επ., ο οποίος μάλι-

2. Δικαίωμα αντίστασης κατά της επανάστασης;

Κατάλυση του Συντάγματος συνιστά και η επανάσταση, η λαϊκή δηλαδή εξέγερση που αποσκοπεί στην ανατροπή της υφιστάμενης εξουσίας και στην εγκαθίδρυση μιας καινούργιας, ριζικά διάφορης από την παλαιά.¹⁴⁷ Η επανάσταση, εφ' όσον επιτύχει, διαρρηγνύει το ισχύον θετικό δίκαιο στο σύνολό του και δημιουργεί νέο δίκαιο.¹⁴⁸

Με κριτήριο το παλαιό δίκαιο η επανάσταση είναι βαρύτατα παράνομη πράξη, εσχάτη προδοσία, με κριτήριο το νέο δίκαιο –αν επικρατήσει, ώστε να είναι σε θέση να δημιουργήσει νέο δίκαιο– όχι μόνο νόμιμη αλλά και κατ' εξοχήν νομιμοποιημένη. Η νομιμοποίηση της επανάστασης δεν γίνεται βέβαια με νομικά κριτήρια,¹⁴⁹ κριτήρια δηλαδή του θετικού δικαίου – η ίδια η έννοια της νομιμοποίησης είναι άλλωστε έννοια υπερβατική του θετικού δικαίου.¹⁵⁰

Ο νομικός θετικισμός βλέπει συχνά την επανάσταση αποκομμένη από την ιστορικότητα που της προσέδωσαν κυρίως η γαλλική και η ρωσική επανάσταση και υπάγει στην έννοιά της οποιαδήποτε μορφή ανατροπής της παλαιάς εξουσίας και εγκαθίδρυσης νέας εξουσίας, π.χ. πραξικόπημα, προληπτική αντεπανάσταση κλπ.¹⁵¹

στα βλέπει τον πραγματικό κίνδυνο για τη σύγχρονη δημοκρατία στη μορφή του *tyrannus regiminis*, δίνοντας ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τη φασιστική Ιταλία και την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία. Η κατάληψη της εξουσίας από τον Hitler και η μεταμόρφωσή του σε *tyrannus regiminis* αποδίδεται και με τον όρο «νόμιμη επανάσταση» (*legale Revolution*), για τον οποίο βλ. *Bertram*, *Widerstandsrecht*, 74, σημ. 33 και 34 και *Diller*, 32 επ.

¹⁴⁷ Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. κυρίως Ν.Ν. Σαρίπολο, *Ελλ.Συντ.Δ.*, 42 επ. (και την κριτική του Φαρδή, 4 επ.), *Σγουρίτσα*, *Επανάστασις*, 245 επ., *Γλεντιάδης*, 1 επ., 151 επ. [και την κριτική του Μάνεση, *Αρμ.*, 12 (1958), 568 επ.], *Παπανούτσο*, 246 επ., *Ανδρουλάκης*, *NoB*, 23, 833 επ., *Σπινέλλης*, 17 επ., 30 επ., 35 επ., *Λουκαΐδης*, 5 επ., *Κοσμόπουλο*, 52 επ., 63 επ. Από την ξένη βιβλιογραφία πρβλ. *Burdeau*, *Traité*, 535 επ., 547 επ., *André-Vincent*, 91 επ., 107 επ., *Eekelaar*, 22 επ., *Finnis*, 44 επ., *Sander*, 132 επ., *Beling*, *passim*, *Herrfahrdt*, 50 επ., 57 επ., 84 επ., *Bertram*, *Widerstand*, 48 επ., 66 επ., 80 επ., *Albrecht*, 2 επ., 111 επ., *Diller*, 12 επ., *Schönfeld*, 161 επ., *Gurwitsch*, 134 επ., *Becker von Pelet-Narbonne*, *passim*, *Cattaneo*, *passim*.

Για την ιστορικότητα της επανάστασης, που ενδιαφέρει ασφαλώς και τη νομική επιστήμη, στο μέτρο που διευκολύνει τη διάκρισή της από άλλες μορφές ανατροπής της κρατικής εξουσίας βλ. κυρίως *Griewank*, *passim* και συνοπτικά *Köhler*, 885 επ.

¹⁴⁸ Πρβλ. τον τίτλο της μελέτης του *Graf zu Dohna*: «Η επανάσταση ως ρήξη και ως δημιουργία δικαίου».

¹⁴⁹ Βλ. *Carré de Malberg*, 61 επ., 66 επ., *André-Vincent*, 91 επ., *Σβώλο*, *Συντ.Δ.*, 103, 210 επ. Αντίθετοι οι *Φαρδής*, 4 επ., *Γλεντιάδης*, 170 επ., *Λουκαΐδης*, 5 επ.

¹⁵⁰ Βλ. αντί πολλών *Μάνεση*, *Συντ.Δ.*, 176 και την εκεί βιβλιογραφία, *Πάσχο*, 145 επ., 228 επ., 324 επ.

¹⁵¹ Βλ. *Kelsen*, *GTLS*, 117, 368, *του ίδιου*, *RR*, 213.

Στο πραξικόπημα πάντως, καθώς και στις άλλες συγγενείς προς αυτό μορφές βίαιης ανατροπής της εξουσίας, που προέρχονται «εκ των άνω», σε αντίθεση με την επανάσταση, που έχει μαζικό χαρακτήρα και προέρχεται «εκ των κάτω», δεν υπάρχουν ιδεολογικά κίνητρα. Το μοναδικό κίνητρο, ασφαλώς όχι ιδεολογικό, είναι η κατάκτηση από μέρους των φορέων τους που διαθέτουν ένα μέρος της εξουσίας του πλήρους ελέγχου της.

Υποστηρίζεται ότι η πρόταση «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον» αναφέρεται μόνο στην επανάσταση, όχι στο πραξικόπημα. Η πραγματικότητα είναι όμως τόσο πεζή που και το πραξικόπημα δημιουργεί δίκαιο, ανεξάρτητα από το ότι το δίκαιο αυτό δεν είναι νομιμοποιημένο.¹⁵²

Η νομιμότητα ή η νομιμοποίηση της καταγωγής της κρατικής εξουσίας δεν αποτελεί και χαρακτηριστικό γνώρισμά της.¹⁵³ Εν τούτοις οι νοσφιζόμενοι την κρατική εξουσία μετά από πραξικόπημα χαρακτηρίζουν την πράξη τους ως «επανάσταση», επιδιώκοντας έτσι, προφανώς, τη νομιμοποίηση της εξουσίας τους. Διαστρέφουν όμως συνήθως τη φράση «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον» ως εξής: «Θέτω δίκαιο, άρα η πολιτειακή μεταβολή που επέφερα ήταν επανάσταση». Αυτό είναι βέβαια εσφαλμένο. Υπερφωτίζεται η λέξη «επικρατήσασα» και ταυτόχρονα συσκοτίζονται οι λέξεις «επανάστασις» και «δίκαιον». Η επανάσταση δεν νομιμοποιείται με την επικράτησή της αλλά ήδη από τη σύλληψη και την κυοφορία της.¹⁵⁴ Το πραξικόπημα ουδέποτε νομιμοποιείται. Ο λόγος είναι ότι, ενώ και η επανάσταση και το πραξικόπημα είναι θεμέλιο πρωτογενούς εξουσίας, μόνον η επανάσταση είναι έκφραση της πρωτογενούς εξουσίας του λαού, έστω και αν ως λαός νοείται τελικά η δυναμική μειοψηφία του, στην οποία υποτάσσεται η «σιωπώσα πλειοψηφία».¹⁵⁵

Το ερώτημα που τίθεται σε σχέση με το δικαίωμα αντίστασης είναι το εξής: Υπάρχει δικαίωμα και καθήκον αντίστασης κατά της επανάστασης;¹⁵⁶ ή περιορίζεται μόνον κατά του πραξικοπήματος, όπως ρητά διατυπώθηκε στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή;

Το δικαίωμα και το καθήκον αντίστασης, που, όπως θα αναλυθεί πιο

¹⁵² Με ιδιαίτερη σαφήνεια αναλύθηκε ο προβληματισμός αυτός από τον Βλάχο, Σύνταγμα, 11 επ.

¹⁵³ Βλ. αντί πολλών Σβώλο, 210 επ., Γεωργόπουλο, Στοιχεία, 41.

¹⁵⁴ Αξιοσημείωτη η διατύπωση του Hocking, 453: «It has been said that revolution is an ultra-rational act which is justified by its success. I deny it. No revolution which is not justified before it succeeds can be justified by the event».

¹⁵⁵ Βλ. Σημαντήρα, 49.

¹⁵⁶ Καταφατική απάντηση, χωρίς όμως ιδιαίτερο προβληματισμό, δίνουν οι Hesse, 283, Isensee, Widerstandsrecht, 30 επ., Stern, II, 1518, Lenz, 107, Herzog, M/D/H/S, Rdnr. 29 επ.

κάτω, αποσκοπούν στη διαφύλαξη του ισχύοντος Συντάγματος, προϋποθέτουν το *consensus* των φορέων τους για την *τήρηση του ισχύοντος Συντάγματος*.

Η διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4, διαλαμβάνοντας ότι «η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων», φαίνεται ότι θεωρεί δεδομένο τον πατριωτισμό αυτόν. Είναι όμως, άραγε, πράγματι δεδομένος;

«Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων» σημαίνει ότι το Σύνταγμα ισχύει και δεσμεύει, εφ' όσον εκείνοι, προς τους οποίους απευθύνεται και στους οποίους στηρίζει και εμπιστεύεται την τήρησή του, εξακολουθούν να διακατέχονται από «πατριωτισμό», εφ' όσον δηλαδή, με τον γνώριμο στη νομική επιστήμη όρο, εξακολουθούν να «νομιμοποιούν» το Σύνταγμα. Ορθό είναι, λοιπόν, ο πατριωτισμός των Ελλήνων να μη θεωρείται δεδομένος, αλλ' αντίθετα να θεωρείται ως *προϋπόθεση*, η οποία, αν *συντρέχει*, ενεργοποιεί το δικαίωμα και το καθήκον αντίστασης.

Στην περίπτωση της επανάστασης ο λαός (έστω η δυναμική μειοψηφία) έπαψε να νομιμοποιεί το Σύνταγμα – η «σιωπώσα πλειοψηφία» εξ ορισμού δεν αντιστέκεται. Όστε το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης αδρανοποιούνται, αφού εξέλειπε η προϋπόθεση, υπό την οποία τελούν. Δικαίωμα και υποχρέωση αντίστασης κατά της επανάστασης δεν υπάρχει (πρακτικά τουλάχιστον).¹⁵⁷

3. Κατάλυση «εκ των έσω» – κατάλυση «εκ των έξω»

Κατάλυση του Συντάγματος είναι νοτή τόσο «εκ των έσω» όσο και «εκ των έξω». Η ξένη κατοχή της χώρας από εξωτερικό εχθρό συνεπάγεται αναγκαστικά την παράλυση της ισχύος του Συντάγματος. Το καθήκον των Ελλήνων να υπερασπίζονται τη χώρα τους και τη συνταγματική τάξη έναντι του εξωτερικού εχθρού θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι καλύ-

¹⁵⁷ Βλ. Ανδρουλάκη, ΝοΒ, 23 (1975), 838, ο οποίος διακρίνει μόνο μεταξύ νόμιμης αντίστασης και πραξικοπήματος. Στη δημοκρατία, κατά τον Ανδρουλάκη, η επανάσταση δεν είναι νοτή, παρά μόνον ως πραξικόπημα εκ των άνω ή ως πραξικόπημα μιας μειοψηφίας ή μιας ευκαιριακής πλειοψηφίας. Ο συγκυριακός χαρακτήρας της πλειοψηφίας δεν αρκεί για να προσδώσει στην αποσκοπούμενη ή επιτυχούσα μεταβολή τον χαρακτήρα και το κύρος της πραγματικής επανάστασης. Παρεμφερή σκέψη κάνει και ο Geiger, 103, που δικαιολογεί δικαίωμα αντίστασης της μειοψηφίας κατά της ευκαιριακής πλειοψηφίας. Πρβλ. την τελείως διαφορετική άποψη του Kriele, 102 επ., ο οποίος παρατηρεί ότι το δικαίωμα αντίστασης είναι αδιανόητο στην πραγματικά λειτουργούσα δημοκρατία (ορθά), νοτή είναι όμως η επανάσταση. Παραγνώνεται όμως έτσι η ουσία και η ιστορικότητα των επαναστάσεων, που δεν κυφορούνται ούτε και εκδηλώνονται στην πραγματικά λειτουργούσα δημοκρατία.

πτεται και από τη διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος, του οποίου η διατύπωση είναι γενικότερη, αφού αναφέρεται στην κατάλυση του Συντάγματος, που επιχειρείται από «οποιονδήποτε».¹⁵⁸ Το Σύνταγμα πάντως περιλαμβάνει ειδική διάταξη για το καθήκον των Ελλήνων να συντελούν στην άμυνα της Πατρίδας (άρθρο 4 παρ. 6).

---

¹⁵⁸ Σε σχέση με το άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης υποστηρίζεται η αντίθετη άποψη, με βάση την ιστορική ερμηνεία. Βλ. αντί πολλών *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 19, σημ. 29 και *Rechenberg*, 449.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΘ' ΕΑΥΤΟ

Ι. Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

1. Η τήρηση του Συντάγματος

«Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται ...». Σκοπός του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης είναι η τήρηση του Συντάγματος.¹ Η αντίσταση είναι έκφραση του καθήκοντος υπακοής, όχι αναίρεσή του.

Το καθήκον υπακοής είναι σύμφυτο με την έννοια του δικαίου. Είναι η άλλη όψη, η υποκειμενική, της υποχρεωτικότητας ή δεσμευτικότητας του δικαίου, που αποτελεί *sine qua non* ιδιότητά του.² Αν η αντίσταση

---

¹ Για τον συντηρητικό σκοπό του δικαιώματος αντίστασης βλ. τελείως ενδεικτικά *Κασιμάτη*, ΤοΣ, 1 (1975), 177 επ., *Stern*, II, 1500, *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 52, *Bertram*, *Widerstandsrecht*, 42 επ., *τον ίδιου*, *Widerstand*, 37, *Ehrbar*, 106, *Rotis*, 812.

² Βλ. αντί πολλών *Μάνεση*, Συντ.Δ., 18 επ., 82 επ., *Μανωλεδάκη*, Προστασία, 18 επ., *Churchill*, 295 επ., *Isensee*, *Friedenspflicht*, 23 επ. Κατά την παραδοσιακή διδασκαλία του Συνταγματικού Δικαίου από τη σχέση μεταξύ κράτους και ατόμου απορρέουν βασικά καθήκοντα και δικαιώματα δημοσίου δικαίου [για τον χαρακτηρισμό της σχέσης κράτους και ατόμου από δικαιώματα και καθήκοντα βλ. *Σβώλο*, Συντ.Δ., 198 επ., *Μάνεση*, Παραδόσεις, 53 επ., *Γεωργόπουλο*, Στοιχεία, 30 επ., *Ράικο*, Θεμελ.Δικ., Α', 77 επ., *Iliopoulos-Strangas*, 395 επ. Η ελληνική επιστήμη ακολούθησε την κλασική γερμανική θεωρία, όπως εκφράσθηκε από τον *Laband*, 44 επ., τον *Meyer*, 973 και άλλους. Για τον σύγχρονο προβληματισμό στη Δυτ. Γερμανία ως προς τα δημόσια καθήκοντα βλ. *Stober*, *Grundpflichten*, 12 επ., 28 επ., *τον ίδιου*, *Rechtstheorie*, 15 (1984), επ. καθώς και *VVdStRL*, 41 (1983), όπου οι εισηγήσεις των *Hoffmann* και *Götz*, 7 επ. και 42 επ.]. Τα δικαιώματα –ατομικά, πολιτικά, κοινωνικά, σύμφωνα με την κλασική διάκριση– αντιστοιχούν στα γνωστά status του ατόμου, στο status negativus, στο status activus, στο status positivus (για τα status βλ. *Jellinek*, System, 83 επ., *τον ίδιου*, Allg. Staatsl., 419 επ. Κριτική παρουσίαση από τον *Βλάχο*, Κοινωνιολογία, 111 επ. και πρόσφατα, πολύ διεξοδικά, από τον *Alexy*, 229 επ.). Τα καθήκοντα, που επιβάλλονται είτε μόνο στους Έλληνες πολίτες είτε και στους αλλοδαπούς, αντιστοιχούν στα status passivus ή status subjectionis. Γενικά

δεν αποτελούσε έκφραση του καθήκοντος υπακοής, τότε η αναγνώρισή της από το Σύνταγμα ως δικαιώματος και καθήκοντος θα ήταν σαφής αντίφαση, αφού έτσι θα υποσκάπτονταν τα θεμέλια της έννομης τάξης.³

2. Υπακοή, πίστη, σεβασμός και τήρηση του Συντάγματος (άρθρο 120 παρ. 2)

Η *τήρηση* του Συντάγματος αντιπαράκειται στο άρθρο 120 παρ. 4 στην *κατάλυση* του Συντάγματος. Η αντιπαράθεση αυτή βοηθεί στην οριοθέτηση της έννοιας «*τήρηση* του Συντάγματος» σε σχέση με τις συναφείς έννοιες της «*υπακοής*», της «*πίστης*», του «*σεβασμού*» στο Σύνταγμα, για τις οποίες γίνεται λόγος σε άλλες συνταγματικές διατάξεις.

Το καθήκον υπακοής ως αυτονομία και αναγκαία συνέπεια της ύπαρξης δικαίου και κράτους δεν είναι απαραίτητο να επιβάλλεται με ρητές διατάξεις. Το ισχύον Σύνταγμα πάντως, όπως και αρκετά ξένα Συντάγματα,⁴ περιλαμβάνει σχετικές ρητές διατάξεις. Έτσι, εκτός από το άρθρο 120 παρ. 4, που εμπιστεύεται την *τήρηση* του Συντάγματος στον πατριωτισμό των Ελλήνων, το άρθρο 120 παρ. 2 ορίζει ότι: «Ο σεβασμός προς το Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό και η αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία, αποτελούν θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων».

Η διατύπωση του άρθρου 120 παρ. 2 του Συντάγματος είναι αξιοπρό-

---

και αυτονόητο καθήκον κάθε ατόμου, ανεξάρτητα από την ιθαγένειά του, είναι το καθήκον υπακοής, συμμόρφωσης δηλαδή προς τις κρατικές επιταγές. Ειδικά καθήκοντα των Ελλήνων είναι στο ισχύον Σύνταγμα τα εξής: στρατιωτική και φορολογική υποχρέωση (άρθρο 4 παρ. 4 και 5), υποχρέωση εκπαίδευσης (άρθρο 16 παρ. 3), υποχρέωση παροχής προσωπικών υπηρεσιών σε περίπτωση πολέμου (άρθρο 22 παρ. 3 εδ. β'), υποχρεωτική άσκηση του εκλογικού δικαιώματος (άρθρο 51 παρ. 5).

³ Βλ. Kant, 380 επ. [για το δικαίωμα αντίστασης στη φιλοσοφία του Kant κλασικό είναι το βιβλίο του Haensel, passim και κυρίως 54 επ., 68 επ. Βλ. ακόμη Spaemann, 347 επ., Dreier, FS Wassermann, 300 επ. Η παρατήρηση του Link, Herrschaftsordnung, 21, ότι ο Fichte, 179 («... das Volk ist nie ein Rebell, und der Ausdruck Rebellion ... ist die höchste Ungereimtheit ...») αντέκρουσε την άποψη του Kant, φαίνεται ορθή, αν ληφθεί υπ' όψη το κεφάλαιο III της Εισαγωγής του Fichte, που επιγράφεται «Σχέση της παρούσης θεωρίας του δικαίου με εκείνη του Kant»].

Στην ίδια κατεύθυνση με τον Kant: Sidgwick, 645, Carré de Malberg, 223, σημ. 15, Messner, 459, ο οποίος χαρακτηρίζει επιγραμματικά την αναγνώριση δικαιώματος αντίστασης *κατά* του θετικού δικαίου ως *contradictio in adjecto*.

⁴ Το καθήκον υπακοής τονίζεται σε ρητές διατάξεις των Συνταγμάτων των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», Βλ. άρθρο 59 παρ. 2 του Συντάγματος της Ε.Σ.Σ.Δ. του 1977, άρθρο 60 του Συντάγματος της Αλβανίας του 1976, άρθρα 8 και 58 του Συντάγματος της Βουλγαρίας του 1971 και τις σχετικές διατάξεις Συνταγμάτων άλλων χωρών, όπως παρατίθενται στον Simons, 636, στο «systematic index».

σεκτη: η διάταξη δεν επιβάλλει απλώς *υπακοή*, ως θεμελιώδη υποχρέωση, αλλά *σεβασμό στο Σύνταγμα*.

Η *υπακοή*, σύμφωνα με ένα λιτό και περιεκτικό ορισμό, «εντοπίζεται σε *εξωτερική συμπεριφορά*, σύμφωνη με το Σύνταγμα, αντικειμενικά και εύκολα εξακριβώσιμη και ελεγκτή. Και απολήγει στην τήρηση του Συντάγματος κατά τρόπο *αρνητικό*, δηλαδή στην μη *παράβασή του*».⁵

Ο *σεβασμός στο Σύνταγμα* φαίνεται, από πρώτη άποψη, να προϋποθέτει κάτι παραπάνω: μια θετική στάση απέναντι στο Σύνταγμα ως σύνολο, ανεξάρτητα αν συμφωνεί κανείς με τις επί μέρους ρυθμίσεις του, υπό την έννοια ότι το Σύνταγμα, ως θεμελιώδης νόμος, εύλογα απαιτεί ένα *minimum συναίνεσης* που καθιστά δυνατή την ανθρώπινη συμβίωση κάτω από ορισμένους βασικούς κανόνες. Πρόκειται για «ενδόμυχη υπακοή»⁶ που δεν φθάνει πάντως μέχρι του σημείου της *πίστης*, της «ένθερμης» δηλαδή και «εκ πεποιθήσεως» συμπεριφοράς με γνώμονα το Σύνταγμα,⁷ ως δόγμα ή αξίωμα, που θα ήταν αποτέλεσμα μιας πλήρους σύμπλευσης της ατομικής συνείδησης και της έκφρασής της στο *forum externum* με τους συνταγματικούς κανόνες. Η πίστη έχει δύο διαστάσεις: την *οντολογική*, που συνίσταται σε αποδοχή του δόγματος ή του αξιώματος, και την *πρακτική*, που συνίσταται σε μία συμπεριφορά, σύμφωνη με το περιεχόμενο του δόγματος ή αξιώματος.⁸

Ο διαφορισμός μεταξύ της οφειλόμενης από τον δημόσιο υπάλληλο «πίστης στο Σύνταγμα» (άρθρο 103 παρ. 1), αφ' ενός, και της οφειλόμενης «υπακοής στο Σύνταγμα» από τον ακαδημαϊκό δάσκαλο (άρθρο 16 παρ. 1 εδ. β')⁹ ή του «σεβασμού προς το Σύνταγμα» από τον πολίτη (άρθρο 120 παρ. 2), αφ' ετέρου, δεν είναι τυχαίος ούτε χωρίς νομική σημασία.

Η πίστη στο Σύνταγμα αποκλείει το δικαίωμα της διαφωνίας, της κρι-

⁵ Μάνεσης, Συντ.Θ.Πρ., 682.

⁶ Ο Ν.Ι. Σαρίπολος, Α', 84, χρησιμοποίησε τον όρο «ενδόμυχη υπακοή» για να υποδηλώσει την «πίστη», όχι τον «σεβασμό» στο Σύνταγμα: «Η υπακοή άρα δύο εστίν ειδών, η μὲν ενδόμυχος και τελεία, η δ' εξωτερική και απλώς κατά φαινόμενον. Και ενδόμυχος μὲν εστίν, όταν εν συνειδότι πεπεισμένοι υπακούωμεν· κατά φαινόμενον δε, όταν της συνειδήσεως εναντιουμένης η βία και ο φόβος ημᾶς πειθαναγκάζωσιν». Το «όταν εν συνειδότι πεπεισμένοι υπακούωμεν» θα μπορούσε πάντως να έχει την έννοια ότι πρέπει να είμαστε πεπεισμένοι για την ανάγκη ύπαρξης κανόνων, που εξασφαλίζουν την ειρηνική συμβίωση (βλ. γι' αυτά Μάνεση, Συντ.Δ., 21 και σημ. 12 και 58), ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο περιεχόμενό τους, με το οποίο θα μπορούσε κανείς να διαφωνεί.

⁷ Βλ. Μάνεση, Συντ.Θ.Πρ., 682.

⁸ Στο άρθρο 13 του Συντάγματος κατοχυρώνεται τόσο η οντολογική πλευρά της πίστης (θρησκευτική συνείδηση) όσο και η πρακτική πλευρά της (λατρεία, θρησκευτικές πεποιθήσεις) – βλ. αντί πολλών Μάνεση, Ατομ. Ελευθ., 250 επ., 253 επ.

⁹ Βλ. ανάλυση στον Μάνεση, Συντ.Θ.Πρ., 680 επ.

τικής στάσης ή της αμφισβήτησης. Ο σεβασμός στο Σύνταγμα, χωρίς να αποκλείει ή να περιορίζει την κριτική στάση, τη διαφωνία ή την αμφισβήτηση, φαίνεται ότι απαιτεί την τήρηση του Συντάγματος, όχι κατά τρόπο αρνητικό, όπως η υπακοή, αλλά με βάση μία, συνολικά τουλάχιστον, θετική αξιολόγησή του.

Στην καθημερινή ομιλία πάντως ο «σεβασμός» έχει διαφορετική έννοια. «Σέβομαι την άποψή σου αλλά δεν την ακολουθώ» σημαίνει ότι ο σεβασμός δεν περικλείει στην έννοιά του και την υπακοή. Ο «σεβασμός στο Σύνταγμα» όμως δεν μπορεί να έχει ανάλογη έννοια, για τον λόγο ότι η διάταξη που τον επιβάλλει (άρθρο 120 παρ. 2) θα αποτελούσε νομικό έρεισμα για την αναίρεση της δεσμευτικότητας του δικαίου.

Με βάση τη διάκριση μεταξύ πίστης και υπακοής στο Σύνταγμα πρέπει να επισημανθεί ότι ο παραδοσιακά διδασκόμενος ορισμός του λεγόμενου «αυξημένου καθήκοντος πίστης» ως γενικού καθήκοντος, που διέπει την έννομη σχέση μεταξύ ατόμου και κράτους (όχι ως ειδικού καθήκοντος των δημοσίων υπαλλήλων), του καθήκοντος δηλαδή των πολιτών να απέχουν από ενέργειες που αποσκοπούν σε βλάβη του κράτους,¹⁰ δεν είναι ορθός: οι ενέργειες που σκοπό έχουν τη βλάβη του κράτους –και ως τέτοιες αναφέρονται σε εγχειρίδια Συνταγματικού Δικαίου βαρύτητα εγκλήματα, η εσχάτη προδοσία (άρθρα 134 επ. Π.Κ.) και η προδοσία της χώρας (άρθρα 138 επ. Π.Κ.)– αποτελούν πρώτιστα άρνηση υπακοής, άρνηση συμμόρφωσης στις κρατικές εκείνες επιταγές, με τις οποίες προστατεύεται η κρατική εξουσία. Η πίστη στο Σύνταγμα, που λείπει άλλωστε *a priori* από τους διαπράττοντες εσχάτη προδοσία ή προδοσία της χώρας, δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται ως καθήκον του πολίτη προς το κράτος, πολλώ μάλλον ως «αυξημένο» καθήκον, αφού το ίδιο το Σύνταγμα, προστατεύοντας με το άρθρο 13 παρ. 1 εδ. α' («η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη») την οποιαδήποτε ιδεολογία ή κοσμοθεωρία και όχι μόνο τη *θρησκευτική* συνείδηση,¹¹ δεν επιβάλλει καθήκον πίστης στον πολίτη.¹²

Η συνταγματική προστασία της οποιασδήποτε ιδεολογίας ή κοσμοθεωρίας επιβάλλει, σε τελική ανάλυση, και την κατανόηση του «σεβασμού στο Σύνταγμα» στο άρθρο 120 παρ. 2 απλώς ως «υπακοής», δηλαδή ως εξωτερικής μόνο συμπεριφοράς που δεν συνιστά παράβαση του Συντάγματος.

¹⁰ Βλ. τους Έλληνες συγγραφείς, που μνημονεύονται πιο πάνω, σ. 65, σημ. 2.

¹¹ Βλ. αντί πολλών *Μάνεση*, Ατομ. Ελευθ., 251.

¹² Πρβλ. την κριτική του *Σβώλου*, Συντ.Δ., 199 επ.

3. Σεβασμός στους συνάδοντες προς το Σύνταγμα νόμους – Αντίσταση στους αντισυνταγματικούς νόμους;

Το άρθρο 120 παρ. 2 του Συντάγματος επιβάλλει σεβασμό όχι μόνο προς το Σύνταγμα αλλά και στους προς αυτό συνάδοντες νόμους.

Ο σεβασμός στο Σύνταγμα επιβάλλεται κατά τρόπο απόλυτο· δεν ισχύει όμως το ίδιο και ως προς τον σεβασμό στους νόμους, που έχει όριο, όπως προκύπτει από το γράμμα του άρθρου 120 παρ. 2, τη συμφωνία τους προς το Σύνταγμα.¹³

¹³ Βλ. *Πρακτικά Υποεπιτροπών* (1975), 419: «Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή (του σχεδίου) επιβάλλεται ο σεβασμός προς το Σύνταγμα και τους Νόμους. Δεν αρκεί όμως να λέγεται και τους Νόμους. Γιατί εδώ γεννάται το θέμα, τι γίνεται με τους αντισυνταγματικούς Νόμους ...» (Γ. Α. Μαγκάκης).

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να γίνει μία διάστιξη μεταξύ του νόμου «που συμφωνεί με το Σύνταγμα» (του «συνάδοντος προς το Σύνταγμα νόμου», σύμφωνα με το αρχικό κείμενο του άρθρου 120 παρ. 2 του Συντάγματος) και του νόμου που *δεν αντίκειται* στο Σύνταγμα. Το Σύνταγμά μας χρησιμοποιεί και τις δύο εκφράσεις: την πρώτη στα άρθρα 50 και 120 παρ. 2, τη δεύτερη στα άρθρα 93 παρ. 4 και 111 παρ. 1. Το άρθρο 93 παρ. 4, με το οποίο κατοχυρώνεται ρητά η αρχή του δικαστικού ελέγχου της ουσιαστικής αντισυνταγματικότητας του τυπικού νόμου, περιορίζεται, όπως συνάγεται από το γράμμα της διάταξης, στη σαφή αντίθεση του νόμου προς το Σύνταγμα. Για να θεωρήσει το δικαστήριο διάταξη νόμου ως αντισυνταγματική δεν αρκεί η διάγνωση ότι ο νόμος *δεν συμφωνεί θετικά* προς το Σύνταγμα· πρέπει το δικαστήριο να πεισθεί ότι η *αντίθεση* του νόμου προς το Σύνταγμα είναι *προφανής, έκδηλη και βέβαιη* (βλ. αντί πολλών *Μάνεση/Μανιτάκη*, 1201). Ο τυπικός νόμος είναι έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας («la loi est l'expression de la volonté générale» – άρθρο 6 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789), αφού ψηφίζεται από το αντιπροσωπευτικό του λαού όργανο, ώστε δικαιολογείται να συντρέχει υπέρ αυτού το τεκμήριο *in dubio pro lege*. Το τεκμήριο αυτό είναι έκφραση της «σύμφωνης προς το Σύνταγμα ερμηνείας του νόμου», για την οποία βλ. *Θ. Τσάτσο*, *Ερμηνεία*, 26 επ., *Κασιμάτη*, *Σύντ. και κοινό δίκαιο*, 130 επ., *Γέροντα*, 1 επ. Αμφιβολία ως προς την αντισυνταγματικότητά του δεν υπάρχει ασφαλώς, όταν πρόκειται για έκδηλη αντίθεση του νόμου προς το Σύνταγμα, οπότε και δεν εφαρμόζεται το τεκμήριο.

Στην περίπτωση του άρθρου 50 του Συντάγματος τα πράγματα μεταβάλλονται. Το άρθρο 50 ορίζει ότι «ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν έχει άλλες αρμοδιότητες παρά μόνο όσες του απονέμουν ρητά το Σύνταγμα και οι νόμοι που είναι σύμφωνοι μ' αυτό». Το άρθρο 50 του Συντάγματος καθορίζει το τεκμήριο της αρμοδιότητας. Τεκμήριο αρμοδιότητας σημαίνει ότι, αν υπάρχει κάποιος τομέας εξουσίας, που δεν έχει οριοθετηθεί νομικά, δεν έχει δηλαδή μετατραπεί σε αρμοδιότητα, η εξουσία αυτή δεν ανήκει ούτε μπορεί να ασκηθεί από κανένα άλλο κρατικό όργανο εκτός από τον λαό, το «κυρίαρχο» όργανο στο δημοκρατικό πολίτευμα, και κατ' επέκταση από τη Βουλή ως αντιπρόσωπό του. Η διατύπωσή του στο άρθρο 50 του Συντάγματος, αν αποκοπεί από την ιστορική της διάσταση –που αποσκοπούσε να υπογραμμίσει τη θεμελιακή διαφοροποίηση του πρώτου δημοκρατικού ελληνικού Συντάγματος του 1864 από το Σύνταγμα της περιορισμένης μοναρχίας του 1844 (βλ. αντί πολλών *Μάνεση*, *Παραδόσεις*, 20Β, *τον ίδιου*, *Εγγυήσεις*, II, 141 επ.)– δεν είναι ευνόητη πλέον, όπως ορθά παρατηρεί ο *Δαγτόγλου*, *Γεν. Διοικ.Δ.*, 105, σημ. 1. Η διάταξη του άρθρου 50 δεν αρκείται στην έλλειψη έκδηλης αντίθεσης του νόμου προς το Σύνταγμα, επιβάλλει τη *θετική* συμφωνία του προς αυτό. Όποτε όταν κρίνεται η συνταγματικότητα

Η άρνηση σεβασμού στον αντίθετο προς το Σύνταγμα νόμο, φαίνεται, από πρώτη τουλάχιστον άποψη, να είναι εκδήλωση σεβασμού προς το ίδιο το Σύνταγμα. Το ερώτημα, που αυθόρμητα ανακύπτει, είναι αν η άρνηση σεβασμού (= υπακοής) στον μη συνάδοντα προς το Σύνταγμα νόμο επιτρέπεται ή και επιβάλλεται να εκδηλωθεί ως αντίσταση *κατά* του νόμου προς τον σκοπό *της τήρησης του Συντάγματος*.

Η αρνητική απάντηση στο ερώτημα αυτό προκύπτει τόσο από το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος που επιτρέπει και *επιβάλλει* αντίσταση, μόνον όταν επιχειρείται *κατάλυση* του Συντάγματος με τη βία, όσο και από τις συνταγματικές διατάξεις τις σχετικές με τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας του νόμου ή της νομιμότητας της διοικητικής πράξης.

Ο έλεγχος της συνταγματικότητας του τυπικού νόμου, που σε τελευταία ανάλυση μόνον από τα δικαστήρια μπορεί να γίνει κατά τρόπο δεσμευτικό, είναι, στο δικό μας σύστημα τουλάχιστον,¹⁴ κατασταλτικός. Έως ότου λοιπόν επιληφθεί το αρμόδιο δικαστήριο και κρίνει περί της συνταγματικότητας ή μη του νόμου, ο νόμος εξακολουθεί να εφαρμόζεται, παρά το ότι ενδεχομένως είναι αντισυνταγματικός και παρά το ότι το Σύνταγμα δεν είναι ένας «μελλοντικός» θεμελιώδης νόμος, που ισχύει υπό την αίρεση της έκδοσης μιας δικαστικής απόφασης.¹⁵

Ο κοινός νόμος ως έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας και η αρχή της ασφάλειας του δικαίου δημιουργούν το τεκμήριο, μαχητό βέβαια, της συνταγματικότητας του νόμου,¹⁶ που με τη σειρά του δικαιολογεί την παραγωγή έννομων αποτελεσμάτων και την εφαρμογή του νόμου, έως ότου

ενός νόμου, που αφορά ενδεχομένως και το τεκμήριο της αρμοδιότητας, ο έλεγχος πρέπει να είναι τόσο αυστηρός, ώστε να πρέπει να γίνεται λόγος για εφαρμογή του τεκμηρίου *in dubio contra legem*.

Η διάκριση μεταξύ του νόμου «που συμφωνεί προς το Σύνταγμα» και του νόμου «που δεν αντίκειται στο Σύνταγμα» δεν φαίνεται να είναι γενικά αποδεκτή. Βλ. π.χ. ΣτΕ 292/1984, ΤοΣ, 11 (1985), 511-2: «Τα ελληνικά δικαστήρια ... κρίνουν τις διαφορές που φέρονται ενώπιόν τους, βάσει του Συντάγματος ή των γενικών αρχών που απορρέουν από το Σύνταγμα καθώς και βάσει των νόμων που *συνάδουν* προς το Σύνταγμα» (ο τονισμός δικός μου). Βλ. όμως *Σπηλιωτόπουλο*, Ζητήματα, 55 επ., ο οποίος αξιοποιεί την ανάλυση του Eisenmann για την έννοια της νομιμότητας ως «*non contrariété*» και «*conformité*», που στο Διοικητικό Δίκαιο αποκτά ιδιαίτερη πρακτική σημασία. Βλ. και σημ. 20 πιο κάτω, σ. 71.

¹⁴ Συγκριτική επισκόπηση των συστημάτων ελέγχου της αντισυνταγματικότητας του νόμου από τους *Σκουρή/Βενιζέλο*, 27 επ., 31 επ., 38 επ., 43 επ., 46 επ. και παλαιότερα από τον *Σβώλο*, Έρευνα, 213 επ.

¹⁵ Πολύ εύστοχος ο *Friedmann*, Law, 38: «The US Constitution is not a kind of future higher law that comes into existence only when the decision of the highest court is rendered; it is always there ... ».

¹⁶ Για την αρχή της ασφάλειας του δικαίου βλ. κυρίως *Radbruch*, 164 επ., *Roubier*, 269 επ. και σε σχέση με το τεκμήριο νομιμότητας *Stratenwerth*, 49 επ.

κριθεί ως αντισυνταγματικός από τα δικαστήρια.¹⁷ Ας σημειωθεί ότι και η ίδια η δικαστική κρίση δεν καταργεί τον αντισυνταγματικό νόμο –εξαίρεση μοναδική αποτελεί η απόφαση του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου σύμφωνα με το άρθρο 100 παρ. 4 εδ. β΄– αλλά περιορίζεται στην *in concreto* μη εφαρμογή του.¹⁸

Τα ίδια κατά βάση ισχύουν και για το παράνομο κανονιστικό διάταγμα, την παράνομη κανονιστική υπουργική απόφαση κλπ. Και εδώ ισχύει το μαχητό τεκμήριο της νομιμότητας της διοικητικής πράξης,¹⁹ ανεξάρτητα αν ο δικαστικός έλεγχος είναι στην περίπτωση αυτή εντονότερος και αυστηρότερος από τον έλεγχο της αντισυνταγματικότητας του τυπικού νόμου,²⁰ και ανεξάρτητα αν η *ad hoc* ακύρωση της κανονιστικής πράξης δρα *erga omnes*.

Υπέρ της δικαστικής απόφασης συντρέχει επίσης μαχητό τεκμήριο ορθότητας και νομιμότητας, πράγμα που προκύπτει από το δεδικασμένο και από την εκτελεστότητα της τελεσίδικης δικαστικής απόφασης (ενώ υπάρχει ενδεχομένως περίπτωση αναίρεσής της) καθώς και από τον θεσμό της προσωρινής εκτελεστότητας της πρωτόδικης οριστικής απόφασης.²¹

Και η παράνομη και η αντισυνταγματική ακόμη εντολή του ιεραρχικά προϊσταμένου δημιουργεί σε τελευταία ανάλυση, κατά κανόνα τουλάχιστον, υποχρέωση εκτέλεσής της από τον υφιστάμενο, ανεξάρτητα αν πρόκειται για απλώς παράνομη ή για πρόδηλα παράνομη διαταγή, εφόσον, κατά τις διακρίσεις του νόμου, υπάρχουν λόγοι επείγοντος ή γενικότερου συμφέροντος.²²

¹⁷ Βλ. Μάνεση, Συντ.Θ.Πρ., 293 και Stratenwerth, 49 επ.

¹⁸ Αναλυτικός ο Κυπραίος, Τ.Τ.ΣτΕ, 205 επ., 211 επ.

¹⁹ Βλ. Δαγτόγλου, Γεν.Διοικ.Δ., 224 επ., Σπηλιωτόπουλο, Εγχ.Διοικ.Δ., 109 επ.

²⁰ Το άρθρο 43 παρ. 2 του Συντάγματος απαιτεί, αντίθετα από ό,τι το άρθρο 93 παρ. 4 για τον τυπικό νόμο, τη θετική συμφωνία του διατάγματος και γενικότερα της κανονιστικής διοικητικής πράξης προς τον νόμο («... με ειδική εξουσιοδότηση νόμου και μέσα στα όριά της ...»). Αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι η θέσπιση ενός κανόνα δικαίου, που καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά και κατά συνέπεια περιορίζει την ελευθερία, είναι ορθό, στο δημοκρατικό πολίτευμα με αντιπροσωπευτικό σύστημα, να γίνεται από το κρατικό όργανο που έχει άμεση λαϊκή νομιμοποίηση, δηλαδή από τη Βουλή. Το τεκμήριο αρμοδιότητας στο άρθρο 50 του Συντάγματος αυτό κυρίως υπονοεί. Η κανονιστική αρμοδιότητα της Διοίκησης είναι εξαιρετική αρμοδιότητα, πράγμα που συνάγεται και από τη διατύπωση του άρθρου 43 παρ. 2: η χρήση της λέξης «επιτρέπεται» υπονοεί τον εξαιρετικό χαρακτήρα της και επιβάλλει στενή ερμηνεία – βλ. Σπηλιωτόπουλο, Ζητήματα, 51 επ., 55 επ., όπου και διάκριση μεταξύ «μη αντίθεσης» και «συμφωνίας» των ενεργειών των διοικητικών οργάνων προς τους τυπικούς νόμους.

²¹ Βλ. αντί πολλών Μπέη, 272.

²² Βλ. άρθρο 71 του Π.Δ. 611/1977 («2. Ο υπάλληλος οφείλει υπακοήν εις τας δι-

Οι διαπιστώσεις αυτές, κάθε άλλο παρά νέες, φωτίζουν το νόημα του άρθρου 120 παρ. 2 και κατ' επέκταση και την πρώτη φράση του άρθρου 120 παρ. 4, που αντί για σεβασμό (= υπακοή) στο Σύνταγμα κάνει λόγο για «τήρηση του Συντάγματος».

Σεβασμός στο Σύνταγμα και στον νόμο σημαίνει τελικά ότι οφείλεται υπακοή και στην αντισυνταγματική ακόμη κρατική επιταγή, με την επιφύλαξη της αμφισβήτησής της ή της προσβολής της διά μέσου των θεσμοποιημένων από την κρατική εξουσία μηχανισμών.²³

Εξαίρεση αποτελούν: α) Η κατά το άρθρο 6 παρ. 3 του Συντάγματος υποχρέωση του δεσμοφύλακα, όπως και κάθε πολιτικού ή στρατιωτικού υπαλλήλου, να απολύσει τον συλληφθέντα, μόλις παρέλθουν οι προθεσμίες που τάσσει η παρ. 2 του ίδιου άρθρου, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αντίθετη προσταγή του προϊσταμένου του,²⁴ β) η υποχρέωση του υπαλλήλου ή του στρατιωτικού να παραβούν την εντολή του προϊσταμένου τους, εφ' όσον η εντολή αυτή αποσκοπεί στον βασανισμό προσώπου²⁵ και γ)

αταγής των προϊσταμένων του, αλλ' εκτελών διαταγήν την οποίαν θεωρεί παράνομον, οφείλει προ πάσης εκτελέσεως να αναφέρη εγγράφως την αντίθετον γνώμην την οποίαν έχει και να εκτελέση την διαταγήν αμελλυτί. Η διαταγή δεν προσκτάται νομιμότητα εκ του ότι ο υπάλληλος οφείλει να υπακούση εις αυτήν. 3. Εις την περίπτωσιν κατά την οποίαν η διαταγή είναι προδήλως παράνομος, ο υπάλληλος οφείλει να μην εκτελέση ταύτην και να αναφέρη άνευ αναβολής. Όταν εις την διαταγήν, η οποία προδήλως αντίκειται εις σαφείς και ρητάς διατάξεις του Συντάγματος, νόμων ή διαταγμάτων, διατυπούνται επείγοντες λόγοι γενικωτέρου συμφέροντος ή όταν, κατόπιν αρνήσεως υπακοής εις πρώτην διαταγήν, αντικειμένην ως άνω προδήλως εις τοιαύτας διατάξεις, ακολουθήσῃ δευτέρα διαταγή εκθέτουσα επείγοντας λόγους γενικωτέρου συμφέροντος, ο υπάλληλος οφείλει να εκτελέση την διαταγήν και να αναφέρη συγχρόνως εις την προϊσταμένην του διατάξαντος αρχήν, όπου συντρέχει περίπτωσις») και Σπηλιωτόπουλο, Δημ. υπαλ. Δ., 85 επ., Παπαχατζή, 403 επ., Μάνεση, Ατομ. Ελευθ., 187, ο οποίος ορθά θεωρεί τη διάταξη του άρθρου 71 του Υπαλληλικού Κώδικα ως αντισυνταγματική, αφού ο κοινός νομοθέτης δεν έχει εξουσία να απαλλάξει τον υπάλληλο από το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα. Στην ίδια κατεύθυνση και ο Τάχος, 111.

²³ Βλ. γενικότερα για τα όρια της υπακοής στον αντισυνταγματικό νόμο *Stammiller*, 202 και *Somló*, 462. Ο *Schonscheck*, 238 επ., προσεγγίζει το θέμα με αφετηρία την περί δικαιοσύνης θεωρία του John Rawls.

²⁴ Βλ. και Μάνεση, Ατομ. Ελευθ., 185 επ.

²⁵ Άρθρο 137 Α' Π.Κ.: «1. Υπάλληλος ή στρατιωτικός, στα καθήκοντα του οποίου ανάγεται η δίωξη ή η ανάκριση ή η εξέταση αξιόποινων πράξεων ή πειθαρχικών παραπτωμάτων ή η εκτέλεση ποινών ή η φύλαξη ή η επιμέλεια κρατουμένων, τιμωρείται, με κάθειρξη, εάν υποβάλλει σε βασανιστήρια κατά την εκτέλεση αυτών των καθηκόντων πρόσωπο που βρίσκεται στην εξουσία του με σκοπό: α) να αποσπάσει από αυτό ή από τρίτο πρόσωπο ομολογία, κατάθεση, πληροφορία ή δήλωση ιδίως αποκάλυψης ή αποδοχής πολιτικής ή άλλης ιδεολογίας· β) να τιμωρήσει· γ) να εκφοβίσει αυτό ή τρίτα πρόσωπα. Με την ίδια ποινή τιμωρείται υπάλληλος ή στρα-

η υποχρέωση του στρατιωτικού να μην εκτελέσει διαταγή που αποβλέπει φανερά στην κατάλυση του Συντάγματος.²⁶ Εξαίρεση αποτελεί και το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης, όταν επιχειρείται κατάλυση του Συντάγματος με τη βία.

4. Το δικαίωμα αντίστασης ως συντηρητικό δικαίωμα

α. Στα προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα

Ως συντηρητικό δικαίωμα, υπέρ της τήρησης του Συντάγματος, έγινε κατανοητό το δικαίωμα αντίστασης και υπό το κράτος των προϊσχυσάντων ελληνικών Συνταγμάτων, που όπως ήδη σημειώθηκε (βλ. πιο πάνω, σ. 21), δεν περιείχαν ρητές διατάξεις για το δικαίωμα αυτό. Ορισμένοι ερμηνευτές των προγενεστέρων ελληνικών Συνταγμάτων συνήγαγαν δικαίωμα αντίστασης από τη γνωστή ρήτρα ότι η τήρηση του Συντάγματος αφιερώνεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων.²⁷

Ρήτρα τήρησης του Συντάγματος περιείχαν ήδη τα Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου,²⁸ με εξαίρεση το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου του 1822.

Η Β' Εθνική Συνέλευση του 1823 σε Ψήφισμά της διέλαβε ότι «το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος υπό το όνομα Νόμος της Επιδαύρου αναγνωριζόμενον εις το εξής, αφιερόνεται εις την πίστιν του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού και του Δικανικού, διά να ενεργώσιν εν ακριβεία. Αφιερόνεται εις την εύνοιαν των λαών, και εις τον πατριωτισμόν παντός Έλληνος διά να ενεργήται καθ' όλην την έκτασιν». Η επόμενη διάταξη του ίδιου Ψηφίσματος όριζε ότι «επ' ουδεμιά προφάσει και περιστάσει δύνα-

---

τιωτικός που με εντολή των προϊσταμένων του ή αυτοβούλως σφετερίζεται τέτοια καθήκοντα και τελεί τις πράξεις του προηγούμενου εδαφίου».

²⁶ Άρθρο 11 παρ. 11 εδ. γ' του Π.Δ. 130/1984 «Κύρωση του Γενικού Κανονισμού Υπηρεσίας στο Στρατό»: «Στρατιωτικός, στον οποίο δίνεται διαταγή που αποβλέπει φανερά στην κατάλυση του Συντάγματος (εκτέλεση πραξικοπήματος), έχει το καθήκον να μην την εκτελέσει και να αναφέρει αμέσως και χωρίς καθυστέρηση σε προϊστάμενο του διατάξαντος, διαφορετικά θα έχει ακέραια την ευθύνη της εκτέλεσής ή της αποσιωπήσεως μιας τέτοιας διαταγής» (βλ. και πιο πάνω, σ. 21, σημ. 15). Η παρατεθείσα διάταξη αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση στο κατά τα λοιπά απόλυτο καθήκον υπακοής του στρατιωτικού, που καθορίζουν τα άρθρα 2 παρ. 9 παρ. 4, 10 παρ. 1-2, 11 παρ. 1 εδ. α' - β' του ως άνω Π.Δ. 130/1984 (για το προϊσχύσαν καθεστώς βλ. Τάχο, 75).

²⁷ Βλ. πιο πάνω, σ. 21, σημ. 17.

²⁸ Τα κείμενα των ελληνικών Συνταγμάτων μέχρι και το Σύνταγμα του 1952 στον τόμο «Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822 - 1952, Αλεξάνδρου Σβώλου, Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος, Εισαγωγή - Επιμέλεια Λουκάς Αξελός, 2η έκδ., Αθήνα (Στοχαστής)» (χωρίς χρονολογία).

ται η Διοίκησις να νομοθετήσῃ ἐναντίως εἰς το παρὸν Πολίτευμα», το δε ἄρθρο ἄθ' περιείχε τύπο ὅρκου ὅχι μόνο γιὰ τὰ μέλη τῆς Διοικήσεως, τοὺς Ὑπουργοὺς καὶ τοὺς Κριτές ἀλλὰ καὶ γιὰ κάθε Ἕλληνα «... νὰ υποτάσσ(ηται) μ' ὅλην τὴν πίστιν εἰς τὸν παρόντα Νόμον τῆς Πατρίδος ...».

Παρεμφερὲς με τὸν ὅρκο τοῦ Νόμου τῆς Εἰσδημίας ἦταν καὶ ὁ «Ὁρκὸς Ἑλληνικός», ποὺ περιελήφθη στο Παράρτημα τοῦ Συντάγματος τῆς Τροικίνης τοῦ 1827,²⁹ ὅπως παρεμφερεῖς με τὶς διατάξεις τοῦ Ψηφίσματος τῆς Β' Ἐθνικῆς Συνέλευσης ἦταν καὶ οἱ διατάξεις τοῦ Ψηφίσματος τῆς επομένης, τῆς Γ' Ἐθνικῆς Συνέλευσης.

Υποστηρίχθηκε ὅτι τὰ Συντάγματα τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου, ἀν καὶ ἐπηρεάσθησαν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὶς διακηρύξεις τῆς Γαλλικῆς Εἰσδημίας (ποὺ ἀρχικὰ τοποθέτησε τὴν ἀντίσταση στὸν χώρο τῶν «φυσικῶν» καὶ «ἀπαραγράπτων» δικαιωμάτων καὶ μεταγενέστερα τὴ χαρακτηριστὴρῆσε ὡς τὸ ἱερώτερο καὶ τὸ πιο ἀπαραίτητο καθήκον), ἐν τούτοις, ὅχι μόνο σιῶπησαν σχετικὰ ἀλλὰ καὶ ὅτι, ἀντίθετα, οἱ ἀποπειρῆς, ποὺ ἐγίναν στὶς Ἐθνικὲς Συνελεύσεις, γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ ὁ θεσμὸς τῆς ἀντίστασης, προσέκρουσαν σὲ ἰσχυρὴ ἀντίδραση καὶ τελικὰ ματαιώθηκαν.³⁰

Τὸ «Πολιτικὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος» τοῦ 1832, γνωστὸ ὡς «Ἡγεμονικό» ἢ «Βασιλικό», ποὺ δὲν τέθηκε ποτὲ σὲ ἰσχύ, περιέλαβε ὡς «ἐπισυναπτόμενα», μεταξύ ἄλλων, καὶ «Ὁρκὸ τοῦ Ἑλλήνου» καθὼς καὶ «Ὁρκὸ τοῦ Πολίτου».³¹ Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ «συντήρηση» καὶ «διατήρηση τῶν καθεστώτων νόμων», ὁ ὅρκος τοῦ Ἑλλήνου ἀνέφερε εἰδικὰ «νὰ μὴ γένω ποτὲ μέλος καμμιᾶς εταιρίας μυστικῆς πρὸς ἀνατροπὴν τῶν καθεστώτων» (ἐννοεῖ μάλλον «τῶν καθεστώτων νόμων»).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ βασικὴ διαφορὰ μεταξύ τῶν Ψηφισμάτων τῆς Β' καὶ τῆς Γ' Ἐθνικῆς Συνέλευσης, ἀφ' ἐνός, ποὺ ρητὰ ἐπέβαλαν στὰ *κρατικὰ ὅργανα* νὰ μὴ νομοθετήσουν καὶ γενικότερα νὰ μὴ ἐνεργήσουν ἀντίθετα ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, καὶ τοῦ ὅρκου τοῦ Ἑλλήνου καὶ τοῦ Πολίτη στὸ «Ἡγεμονικό» Σύνταγμα τοῦ 1832, ἀφ' ἑτέρου, νὰ μὴ ἀνατρέψῃ ὁ ἴδιος τοὺς καθεστώτες νόμους. Οἱ συντάκτες τῶν δημοκρατικῶν Συνταγμάτων τῶν ἐτῶν 1823 καὶ 1827 φοβήθηκαν τὶς ἀντισυνταγματικὲς ἐνέργειες ἐκ μέρους τῶν *οργάνων τῆς κρατικῆς ἐξουσίας*. ἀντίθετα, οἱ συντάκτες τοῦ Ἡγεμονικοῦ Συντάγματος τοῦ 1832 τὴν ἀνατροπὴ τῶν κα-

²⁹ Τὸ Παράρτημα περιείχε ἐπίσης ὅρκο βουλευτικὸ καὶ ὅρκο τοῦ Κυβερνήτη.

³⁰ Σγουρίτσας, Συντ.Δ., Α', 70, ὁ ἴδιος, Συντ.Δ., Β', τεύχ. Α', 55, σημ. 1, *Κυριακόπουλος*, 83 ἐπ. Οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ δὲν παραπέμπουν δυστυχῶς σὲ πηγές, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ελεγχθεῖ ἡ ἀποψὴ τους. Πιο σιῶτερα ἐκφράζεται ὁ *Ράϊκος*, *Θεμελ.Δικ.*, Α', 42 καὶ ὁ ἴδιος, *ΕΔΔ*, 15 (1971), 227 καθὼς καὶ ὁ *Απ. Δασκαλάκης*, *Τοπ. Οργανισμοί*, 191, οἱ ὁποῖοι ἀρκοῦνται στὴν υπόμνηση ὅτι δικαίωμα ἀντίστασης δὲν κατοχυρώθηκε ρητὰ. Κριτικὴ τῶν ἀπόψεων Σγουρίτσα ἀσκήσε ὁ *Χουβαρδὰς*, 12.

³¹ Στὰ «ἐπισυναπτόμενα» ὑπάρχουν ἀκόμη ὅρκος τοῦ Ἀντιπροσώπου καὶ ὅρκος τοῦ Γερουσιαστοῦ.

θεστώτων νόμων από τον λαό. Η ιστορία –τραγική συγκυρία και ειρωνεία μαζί– απέδειξε ότι ο φόβος των συντακτών του Συντάγματος της Τροικίνης ήταν βάσιμος και δικαιολογημένος, αφού το Σύνταγμα αυτό καταλύθηκε σχεδόν αμέσως μετά τη θέσπισή του, από την ίδια μάλιστα τη Γ' Εθνοσυνέλευση, μετά από προτροπή του Καποδίστρια.³² Θα απεδείκνυε επίσης βάσιμο και δικαιολογημένο τον φόβο που απέπνεε το Ηγεμονικό Σύνταγμα του 1832, αφού το Σύνταγμα αυτό, αν είχε τεθεί σε ισχύ και εφαρμογή, θα ανατρεπόταν με την επανάσταση του 1843 και με τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1844.³³

Το Σύνταγμα του 1844 όρισε στο τελευταίο άρθρο του ότι «η τήρησις του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων». Τη διάταξη αυτή επανέλαβαν ως ακροτελεύτια διάταξη όλα τα επόμενα ελληνικά Συντάγματα,³⁴ με εξαίρεση τα Συντάγματα της χούντας του 1968 και 1973.³⁵ Ο απόηχος του «1-1-4» (άρθρο 114 του Συντάγματος του 1952), που έγινε σύμβολο κατά των πολιτειακών και συνταγματικών παρεκτροπών το 1965,³⁶ ήταν, φαίνεται, πολύ έντονος και έπρεπε, κατά τη γνώμη των συντακτών των δικτατορικών αυτών Συνταγμάτων, να οβήσει.

Αναφορικά με το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1844 ο Αλέξανδρος Σβώλος παρατηρούσε τα έξης: «Είναι αληθές ότι η ψήψις του άρθρου (αυτού) ... δεν έγινε υπό την έννοιαν ηθικής μόνον παραινέσεως προς τους άρχοντας, αλλά και υπομνήσεως καθήκοντος αμύνης προς τους αρχομένους ... Εξ ου ημπορεί να εικάση τις ότι η αφιέρωσις του Συντάγματος εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων υπενόει ότι ούτοι οφείλουν και δικαιούνται να αμυνθούν ως πολίται της διατηρήσεως αυτού ... Αλλ' ούτε σαφής αναγνώρισις δικαιώματος αντιστάσεως εξεδηλώθη, ούτε ποτέ ωργανώθη το δικαίωμα τούτο».³⁷

³² Για το ιστορικό της κατάλυσης του Συντάγματος του 1827 βλ. σύντομα, αντί πολλών, Αλιβιζάτο, 38 επ.

³³ Για τη γένεση του Συντάγματος του 1844 βλ. αντί πολλών Αλιβιζάτο, 58 επ., 62 επ.

³⁴ Για την πρωτοτυπία των ελληνικών Συνταγμάτων του περασμένου αιώνα, σε σχέση με την τότε διεθνή πρακτική, να «αφιερώνουν» την τήρησή τους στον πατριωτισμό των Ελλήνων βλ. Rotis, 589. Για τη χρήση του ρήματος «επαφίεται» αντί του «αφιερούται» στο ισχύον Σύνταγμα (με το «επαφίεται» προβάλλει εναργέστερα η ευθύνη του λαού για την τήρηση του Συντάγματος) βλ. Πρακτικά Υποεπιτροπών (1975), 419, 421, 422 (Γ.Α. Μαγκάκης, Γ.Β. Μαγκάκης, Απ. Κακλαμάνης, Αθ. Κανελλόπουλος). Το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος (1974) είχε αρκестθεί στην παραδεδομένη διατύπωση των ακροτελεύτιων διατάξεων των παλαιότερων Συνταγμάτων. Το σχέδιο Συντάγματος, όπως διαμορφώθηκε από τις Α' και Β' Υποεπιτροπές και από την Ολομέλεια της Επιτροπής του Συντάγματος, είχε ακριβώς την ίδια διατύπωση με αυτήν του τελικού κειμένου.

³⁵ Αυτό τονίζεται και από τον Koutsoubinas, 464.

³⁶ Βλ. αντί πολλών Αναστασιάδη, 130 επ., με βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

³⁷ Σβώλος, Συντ.Δ., 102. Η πλήρης αγόρευση του Εισηγητού, πληρεξουσίου της

Από τις συζητήσεις στη Βουλή για την κατάρτιση των Συνταγμάτων του 1864 και του 1927 δεν προέκυψε διαφορετική βούληση του συντακτικού νομοθέτη.³⁸ Κατά τη θέσπιση του Συντάγματος του 1952 (σχέδιο της Επιτροπής του ΞΗ΄ Ψηφίσματος) η ρήτρα τήρησης του Συντάγματος δεν αποτέλεσε καν αντικείμενο συζήτησης.³⁹

Ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη τοποθέτηση των ερμηνευτών των προγενεστέρων ελληνικών Συνταγμάτων, καταφατική ή αρνητική, απέναντι στην ύπαρξη δικαιώματος αντίστασης χωρίς ρητή κατοχύρωσή του άλλα μέσω της ρήτρας τήρησης του Συντάγματος, εκείνο που πρέπει να υπογραμμισθεί είναι ότι ο σχετικός προβληματισμός και μόνον αποδεικνύει πως το δικαίωμα αντίστασης είναι *έκφραση της τήρησης του Συντάγματος και όχι της εναντίωσης προς το Σύνταγμα*.

β. Σε ξένα δίκαια

Ο συντηρητικός σκοπός του δικαιώματος αντίστασης είναι έκδηλος και στις ρυθμίσεις του δικαίου των μέσων και των νεωτέρων χρόνων καθώς και στις σχετικές διατάξεις συγχρόνων Συνταγμάτων, για τις οποίες έγινε ήδη λόγος (βλ. πιο πάνω, σ. 21 επ.). Η εξαγγελία δικαιώματος αντίστασης από το θετικό δίκαιο απέβλεψε πάντοτε στο να δεσμεύσει την κρατική εξουσία να ασκείται μέσα στα όρια που της θέτουν οι κανόνες του θετικού δικαίου.⁴⁰

Υδρας, Δαμιανού, αποσπάσματα της οποίας αναφέρει και ο Σβώλος, παρατίθεται στον Παππαδούκα, 375 επ. και στον Γράψα, 37 επ., ο οποίος διερωτάται αν ο ενθουσιασμός, που επικράτησε στη Βουλή μετά την αγόρευση του Δαμιανού, οφειλόταν στη θέσπιση του Συντάγματος γενικά ή στη διάχυτη ίσως αντίληψη ότι η ακροτελεύτια διάταξη υπονοούσε δικαίωμα αντίστασης. Ο Σβώλος υπαινίσσεται αρχικά το δεύτερο, στη συνέχεια όμως το αντικρούει. Βλ. και *Πρακτικά Υποεπιτροπών* (1975): «... το δικαίωμα αντιστάσεως πάντα θεωρήθηκε από το 1844 ότι θα ήταν κάπως επικίνδυνον να καθιερωθή εις την Ελλάδα παρά τα γεγονός ότι όλοι ανεξαιρέτως μιλούσαν όχι απλώς διά το δικαίωμα αλλά διά την υποχρέωσιν των Ελλήνων να υπερασπίζονται την ελευθερίαν τους...» (Αθ. Κανελλόπουλος).

³⁸ Σβώλος, Συντ.Δ., 103. Κατά τη συζήτηση του άρθρου 5 του Συντάγματος του 1864 ο Ν.Ι. Σαρίπολος αντέκρουσε την άποψη του Μαυρομαρά ότι ο παρά τον νόμο προσωποκρατούμενος θα μπορούσε να αντισταθεί με χρήση βίας (βλ. Ν.Ι. Σαρίπολο, Ε΄, 519 επ.).

³⁹ Εστενογραφημένα Πρακτικά της Επιτροπής Αναθεωρήσεως του Συντάγματος, Αθήναι (Εθν. Τυπογρ.), 1953, 27.

⁴⁰ Βλ. F. Kern, Recht, 67 επ., Δαγτόγλου, Κυριαρχία, 17 επ. Έκφραση του καθιερωμένου συστήματος δεσμεύσεων του ηγεμόνα ήταν και η εξαγγελία δικαιώματος αντίστασης.

Η βασική ιδέα που υπαγόρευσε την εξαγγελία δικαιώματος προς αντίσταση, ιδίως από τις αρχές του 13ου αιώνα και εφ' εξής, ανάγεται στις πρώιμες προσπάθειες θεμελίωσης της θεωρίας της λαϊκής κυριαρχίας. Η εξουσία του ηγεμόνα, κυρίως μετά την αντιπαράθεση του Ερρίκου του 4ου προς τον Πάπα Γρηγόριο τον 7ο, παύει να

Εξαίρεση φαίνεται να αποτελεί η ρύθμιση του δικαιώματος αντίστασης στο Σύνταγμα του κρατιδίου Mark Brandenburg του 1947 (άρθρο 6 παρ. 2),⁴¹ που καταργήθηκε με τη διαίρεση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας σε δεκατέσσερις διοικητικές περιοχές, το 1952. Η διάταξη αυτή καθιέρωνε δικαίωμα αντίστασης εναντίον νόμων που ήταν αντίθετοι με την ηθική ή με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Σκοπός του δικαιώματος αντίστασης, όπως προκύπτει από το γράμμα της διάταξης, ήταν η *τήρηση της ηθικής ή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*.

Και αν μεν οι κανόνες δικαίου δεν αντέβαιναν εξ ορισμού στην ηθική ή στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η ρύθμιση του δικαιώματος αντί-

---

θεωρείται ότι έχει θεία προέλευση και θεμελιώνεται στο κοσμικό δίκαιο. Οι φιλοβασιλικοί θεωρητικοί συνηγόρησαν υπέρ της κοσμικής προέλευσης της βασιλικής εξουσίας και προσφεύγοντας στη Lex Regia (... iam dudum populus Romanus imperatori omne suum ius et potestatem concessit ...) επιχείρησαν να δογματίσουν ότι η μεταβίβαση της εξουσίας από τον λαό προς τον ηγεμόνα έγινε αμετάκλητα (... facto autem rege, de regnum eum repellere non est in potestate populi ...). Στις προσπάθειες αυτές αντέδρασε ο Γερμανός μοναχός Manegold von Lautenbach, με το βιβλίο του Liber ad Gebehardum (μεταξύ των ετών 1083 και 1085): η μεταβίβαση της εξουσίας από τον λαό στον ηγεμόνα δεν γίνεται αμετάκλητα, αλλά επί τη βάσει συμβολαίου (pactum), του οποίου η τήρηση είναι υποχρεωτική και για τον ηγεμόνα. Η διδασκαλία του Manegold von Lautenbach εξελίσσεται κατά τον 14ο και 15ο αιώνα με τον Marsilio da Padova, τον Lupold von Bebenburg, τον Nicolaus Cusanus και λοιπούς (βλ. Kurz, 61 επ., Heyland, 18 επ., 27 επ., με βιβλιογραφία). Δέσμευση του αυτοκράτορα να τηρεί το δίκαιο προέβλεπε και η περίφημη διάταξη του Μανουήλ του Κομνηνού: «διορίζεται γαρ διά της παρούσης χρυσοβούλλου γραφής, ίνα ει τι δι' όλου του καιρού της αυτοκρατορίας ημών αγράφως ή εγγράφως ορισθή παρά της βασιλείας μου εναντίον τω δικαίω και τη των νόμων ευθύτητι, άκυρον τούτο διαμείνη και το άπρακτον έξει παντάπασι». Ορθά πάντως παρατηρεί ο Γ. Δασκαλάκης, Ιδέα, 22, σημ. 43 ότι «οι περιορισμοί αυτοί του αυτοκράτορος πρέπει να θεωρηθούν ως “αυτοδεσμεύσεις” ηθικής σημασίας». (Τη διάταξη του Μανουήλ Κομνηνού μου υπέδειξε ο Κ. Παρέζος).

Η επικράτηση του απολυταρχικού κράτους γύρω στον 16ο αιώνα και η εξαίρεση του ηγεμόνα από τη δεσμευτικότητα του δικαίου (princeps legibus solutus) είχε ως αυτονόητη συνέπεια την εξαφάνιση του δικαιώματος αντίστασης ως ρύθμισης της θετικής έννομης τάξης (βλ. Wolzendorff, 240 επ., Fehr, 27, Heyland, 51, Mandt, 71 επ.). Δικαίωμα αντίστασης είναι, φυσικά, αδιανόητο να συνυπάρχει με την αρχή quod principi placuit, legis habet vigorem (βλ. θεωρητική θεμελίωση στον Th. Tsatsos, 506 επ. και στον P. Schneider, Widerstandsrecht, 363 επ. Για το κάπως οξύμωρο της αναγνώρισης δικαιώματος αντίστασης από τον Thomas Hobbes, που υπήρξε ένας από τους θεμελιωτές του απολυταρχικού κράτους και του άκρατου θετικισμού (auctoritas non veritas facit legem), βλ. κυρίως Mayer-Tasch, 76 επ., 83 επ., 86 επ., 103 επ., 110 επ., 119 επ. και Smyrniadis, 1 επ.).

⁴¹ «Gegen Gesetze, die gegen Moral und Menschlichkeit verstossen, besteht ein Widerstandsrecht». Το κείμενο στον Heyland, 2. Κριτικός απέναντι στη διάταξη αυτή, την οποία υπαινίσσεται ως εικονική, ο P. Schneider, Widerstandsrecht, 366. Για την κατάργηση του Συντάγματος Mark Brandenburg βλ. Kimminich, 597.

στασης στο άρθρο 6 παρ. 2 του καταργηθέντος Συντάγματος του Mark Brandenburg δεν θα προβλημάτιζε. Τελικός σκοπός του δικαιώματος αντίστασης θα ήταν η τήρηση του δικαίου, που θα πραγματοποιόταν με την τήρηση της ηθικής.

Η αλήθεια είναι ωστόσο ότι οι κανόνες δικαίου δεν αντιβαίνουν *συνήθως* στην επικρατούσα ηθική, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχουν περιπτώσεις σύγκρουσης δικαίου και επικρατούσας ηθικής, όπως επίσης και περιπτώσεις, πολύ περισσότερες, σύγκρουσης δικαίου και ατομικής (μη επικρατούσας) ηθικής.⁴² Εφ' όσον σκοπός του δικαιώματος αντίστασης είναι η τήρηση της ηθικής, έστω και αν συγκρούεται με το θετικό δίκαιο, αναγκαία συνέπεια της άσκησης του δικαιώματος αντίστασης είναι η *παράβαση* του θετικού δικαίου.

5. Το «φυσικό» δικαίωμα αντίστασης

Γεγονός είναι ότι το δικαίωμα αντίστασης, αν εξαιρέσει κανείς τις εξαγγελίες του σε νομικά κείμενα, όπου συνυφαίνεται με την τήρηση του θετικού δικαίου, έγινε κατανοητό κατά τη μακράιων ιστορική διαδρομή του ως απόρροια ενός δικαίου με υπέρτερο κύρος από το κύρος του θετικού δικαίου.⁴³ Η τήρηση του «υπερτέρου» αυτού δικαίου –εδώ θα χρησιμοποιηθεί ο γενικός όρος «φυσικό δίκαιο» (όρος, στον οποίο μπορούν να ενταχθούν οι έννοιες της «δικαιοσύνης», του «ορθού δικαίου», της «ηθικής», του «κοινωνικού οφέλους» κλπ.⁴⁴)– συνεπάγεται, σε περίπτωση σύγκρουσής του με το «υποδεέστερο» θετικό δίκαιο, την *παράβαση* του θετικού δικαίου, σύμφωνα με την αρχή *lex superior derogat legi inferiori*.⁴⁵

Τέτοια αντίσταση, προς τον σκοπό δηλαδή της τήρησης του φυσικού δικαίου, ήταν η αντίσταση της Αντιγόνης: Η Αντιγόνη απείθνησε στη διαταγή του Κρέοντα, που απαγόρευε την ταφή του αδελφού της Πολυνείκη. Η πράξη της να θάψει τον νεκρό ήταν, από την άποψη του θετικού δικαίου, παράνομη. Και όμως εξακολουθεί να προσελκύει τον θαυμασμό μας

⁴² Για τη σχέση δικαίου και ηθικής βλ. αντί πολλών Κουσουλάκο, 62 επ., 67 επ., 71 επ., 77 επ., Αραβαντινό, 36 επ., Μάνεση, Συντ.Δ., 30 επ.

⁴³ Ο Isensee, Widerstandsrecht, 8 επ., παρατηρεί ότι η κατ' εξοχήν πηγή του δικαιώματος αντίστασης είναι το φυσικό δίκαιο. Βλ. επίσης τελείως ενδεικτικά Messner, 796 επ., Petraschek, 36, Geiger, 88, 93 επ., Marcic, ARSP, 59 (1973), 87 επ., Weinberger, ÖZöR, 22 (1971), 73 επ. (βλ. κριτική από τον Waldstein, 389 επ.), Klug, Widerstandsrecht, 11 επ., Γεωργοπούλου - Νικολακάκου, 17 επ.

⁴⁴ Βλ. και Κοτσίρη, 524 επ.

⁴⁵ Ο Dreier, σε: Glotz, 55, επισημαίνει ότι το κλασικό δικαίωμα αντίστασης είναι δικαίωμα για παράνομη αντίσταση, παραβίαση της νομιμότητας εν ονόματι της νομιμοποίησης, παράβαση του θετικού δικαίου εν ονόματι του θετικού δικαίου. Βλ. επίσης Wertenbruch, 335 και Doebring, Widerstandsrecht. 429 επ.

και να αποτελεί μάλιστα τμήμα της επίσημης διδασκαλίας στη μέση εκπαίδευση.⁴⁶ Δεν είναι βέβαια η παρανομία της Αντιγόνης που διδάσκεται, αλλά η διά μέσου της παρανομίας τήρηση του «υπερτέρου» δικαίου.

«ουδέ σθένειν (αποκρίνεται στον Κρέοντα) τοσούτον
 ώρμην τα σα κηρύγμαθ' ὥστ' ἀγραπτα κασφαλὴ θεῶν
 νόμιμα δύνασθαι θνητόν ονθ' υπερδραμείν.
 ου γαρ τι νυν γε καχθές ἀλλ' αἰεί ποτέ
 ζη ταυτα, κουδεῖς οἶδεν ἐξ ὅτου ῥάνην».

Κλίνει άραγε η ζυγαριά της δικαιοσύνης –όχι του θετικού δικαίου– αναμφίβολα προς τη μεριά της Αντιγόνης; Η σαφής και απερίφραστη κατάφαση δεν είναι πολύ απλή. Η Αντιγόνη δεν αμφισβήτησε το περιεχόμενο της διαταγής του Κρέοντα, επειδή τη θεώρησε νομικά ανυπόστατη – ο Κρέων είχε νοσφισθεί την εξουσία της πόλης, που μετά τον θάνατο του Οιδίποδα έπρεπε να περιέλθει στον Πολυνείκη, και κατά συνέπεια δεν είχε αρμοδιότητα να εκδίδει διαταγές. Την παραβίασε επικαλούμενη τα «νόμιμα των θεών», που της επέβαλαν την ταφή του νεκρού αδελφού. Ανεξάρτητα από τη νομιμοποίηση της εξουσίας του Κρέοντα –ο Σοφοκλής δεν ασχολείται με το ζήτημα αυτό– η διαταγή ήταν, με κριτήριο το δίκαιο της πόλης, ορθή, αφού ο Πολυνείκης, ένας από τους επτά επί Θήβας, θέλησε να την καταλάβει με πόλεμο. Άδικη ήταν με κριτήριο το δίκαιο των θεών. Το τραγικό μέγεθος του Σοφοκλή παρουσιάζεται πιο ζωντανά, αν η σύγκρουση μεταξύ των δικαίων θεωρηθεί όχι ως σύγκρουση μιας άδικης διαταγής και ενός ορθού δικαίου αλλά μεταξύ μιας νόμιμης, έστω ανομιμοποίητης, διαταγής και ενός ορθού, πλην όμως όχι θετικού, δικαίου.⁴⁷

Το ζήτημα που έθεσε η στάση της Αντιγόνης αναφέρεται στα όρια της δεσμευτικότητας του θετικού δικαίου, στα όρια του καθήκοντος υπακοής στο θετικό δίκαιο. Τα όρια αυτά, σύμφωνα με τους θεωρητικούς του λεγόμενου «εξελικτικού» ή «επαναστατικού φυσικού δικαίου» [(r)evolutionary

⁴⁶ Εξ ίσου τμήμα της επίσημης διδασκαλίας συνιστά και η στάση του Σωκράτη, ο οποίος στη μεν «Απολογία» του κατηγορεί αντί να απολογείται και επικαλείται (όπως υποστηρίζει ο *Cohn*, 492) το καθήκον αντίστασης, στον «Κρίτωνα» όμως υποτάσσεται στην απόφαση του δικαστηρίου, παρά το γεγονός ότι τη θεωρούσε άδικη και παρά το γεγονός ότι είχε τη δυνατότητα και την ευκαιρία να δραπετεύσει. Η στάση του Σωκράτη στον «Κρίτωνα» είναι διαφορετική βέβαια από τη στάση της Αντιγόνης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η μία είναι καλύτερα θεμελιωμένη από την άλλη. Ίσως η φιλοσοφία να μην είναι πάντοτε σε θέση να παράσχει αξιολογική βεβαιότητα· αρκεί που παρέχει έναυσμα για αμφισβήτηση (για τη σύγκριση της στάσης του Σωκράτη με αυτή της Αντιγόνης βλ. *Μάνεση*, Συντ.Δ., 45, *Σγουρίτσα*, Επανάστασις, 272 επ., *Verdross*, 29 επ., *Gény*, 120, σημ. 2, *Roth*, *Widerstand*, 97 επ.).

⁴⁷ Έναυσμα για τη θεώρηση του δράματος, κατά τον τρόπο που εκτέθηκε, δίνει ο *Cranston*, 9 επ. Η *Γεωργοπούλου - Νικολακάκου*, 27, αναφέρει, χωρίς πειστικότητα, ότι και ο Κρέων επικαλείται φυσικό δίκαιο. Βλ. πολιτειολογική ανάλυση του δράματος στον *Γ.Α. Δασκαλάκη*, *Αντιγόνη*, 112 επ.

natural law],⁴⁸ δεν προσδιορίζονται από το ίδιο το θετικό δίκαιο αλλά από το υπέρτερο, το «φυσικό» ή γενικότερα το «υπερθετικό» δίκαιο, ανεξάρτητα από τη θεϊκή ή κοσμική θεμελίωσή του.⁴⁹ Εάν το θετικό δίκαιο αντιβαίνει στο «φυσικό δίκαιο», η αντίσταση κατά του θετικού δικαίου, με σκοπό τη διαφύλαξη του φυσικού, γίνεται «δικαίωμα» και «καθήκον».

Το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 του ισχύοντος Συντάγματος, που αποσκοπεί στην τήρηση του Συντάγματος, διαφέρει πάντως ριζικά, με βάση τη θεμελίωση και τον σκοπό του, από το «φυσικό» αυτό δικαίωμα και καθήκον, με το οποίο μόνο το όνομα έχει κοινό.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η διάκριση δύο εννοιών του δικαιώματος αντίστασης, ενός με θεμελίωση στο θετικό δίκαιο και άλλου με θεμελίωση στο φυσικό δίκαιο, δεν φαίνεται να ήταν πάντοτε ορατή και αποκρυσταλλωμένη.⁵⁰

Το δικαίωμα αντίστασης ως θέμα του θεολογικού, φιλοσοφικού και πολιτ(ειολογ)ικού στοχασμού από τον μεσαίωνα και εφ' εξής⁵¹ είχε κυρί-

⁴⁸ Βλ. Boss, 236. Πρέπει να σημειωθεί ότι το φυσικό δίκαιο, ως θεμέλιο του δικαιώματος προς αντίσταση, δεν μπορεί να εκληφθεί υπό την μορφή του «συντηρητικού φυσικού δικαίου», του οποίου η πρακτική λειτουργία έγκειται στη δικαιολόγηση των υφισταμένων συνθηκών, με χροιά ηθική ή θρησκευτική, και κατ' επέκταση στη διαιώνισή τους.

⁴⁹ Βλ. Welzel, 48 επ., 108 επ., Lloyd, 75 επ., 79 επ., Μάνεση, Συντ.Δ., 39 επ.

⁵⁰ Ο Σγουρίτσας, Επανάστασις, 273 επ., 280 επ., δεν φαίνεται να είχε συνειδητοποιήσει τη διάκριση. Βλ. επίσης Jorgensen, 22, Stone, 229 επ., ο οποίος κάνει λόγο για «right to rebell», Castberg, 20, ο οποίος χρησιμοποιεί τον όρο «right to revolt». Ο Wolzendorff, passim, ενώ διέκρινε σαφώς την επανάσταση από την αντίσταση, χρησιμοποιούσε εν τούτοις τον όρο «Revolutionsrecht» ως συνώνυμο με τον όρο «Widerstandsrecht». Ο Gerstenmaier, 2891 και ο Dreier, FS Wassermann, 307 επ., τονίζουν τη σύγχυση των δύο εννοιών του δικαιώματος αντίστασης στην καθομιλουμένη. Με ιδιαίτερη σαφήνεια υπογραμμίσθηκε η διάκριση στην απόφαση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 17.8.56, με την οποία τέθηκε εκτός νόμου το Κομμουνιστικό Κόμμα της Γερμανίας (βλ. BVerfGE, 5, 376 επ.). Με σαφήνεια τονίζεται επίσης η διάκριση από τους Φλογαίτη, 337, Γλενταδάκη, 108 επ., ο οποίος διακρίνει μεταξύ «δημιουργικής» αφ' ενός και «αμυντικής» αφ' ετέρου πολιτικής επανάστασης, Bertram, Widerstand, 37 επ., του ίδιου, Widerstandsrecht, 44, Isensee, Widerstandsrecht, 26. 53 επ., Doehring, Staatsräson, 540 επ., Fuglsang-Petersen, 71 επ. και λοιπούς.

Ο Adler, 619 επ., προσπαθεί να ξεπεράσει τη διάκριση με βάση τη θεωρία της προτεραιότητας του διεθνούς δικαίου έναντι του εσωτερικού δικαίου. Το διεθνές δίκαιο το εκλαμβάνει ως πραγμάτωση του φυσικού δικαίου. Βλ. επίσης, στη φυσικοδικαιική αυτή κατεύθυνση, χωρίς όμως αναφορά στο διεθνές δίκαιο, Wührer, 31.

⁵¹ Η θεωρητική επεξεργασία του δικαιώματος αντίστασης άρχισε να γίνεται συστηματικά στον μεσαίωνα. Ο προβληματισμός είχε πάντως ήδη τεθεί με την Αντιγόνη – [ο Stüttler, 6 επ., θεωρεί ως παλαιότερη πηγή του δικαιώματος προς αντίσταση την εναντίωση του Διομήδη στην πρόταση του Αγαμέμνονα για επιστροφή στην Ελλάδα (Ιλιάς, 9, 18 επ.)]. Η αντιπαράθεση αυτή, που δεν έχει βέβαια προσωπικό χαρακτήρα,

ως φυσικοδικαιική θεμελίωση.⁵² Ήταν «φυσικό δικαίωμα αντίστασης» εναντίον του «άδικου νόμου».

αφορά τη σύγκρουση του δικαίου της οικογένειας με το δίκαιο της πολιτικής κοινωνίας. Ο Αγαμέμνων στηρίζει την πρότασή του σε κέλευσμα του Δία, ο Διομήδης επικαλείται τη Θέμιδα)].

Ο αρχαίος φιλοσοφικός και πολιτικός στοχασμός δεν ασχολήθηκε συστηματικά με το δικαίωμα αντίστασης, αν και του παρεχόταν ικανό έρεισμα, και έναυσμα από το φαινόμενο της τυραννίδας. Ο μεν Πλάτων αρκείται στη διάκριση της τυραννίδας από τη βασιλεία (Πολιτικός, 292 c, 293 d, 301 c), χωρίς να καταδικάζει την τυραννίδα (βλ. κυρίως *Mandt*, 23 επ., *Schmidt-Lilienberg*, 10, *Jászi/Lewis*, 4 επ. Ο *Adomeit*, 78, κάνει λόγο για «ασθενή παρηγοριά», για να χαρακτηρίσει την πτώση του τυράννου στην πλατωνική σκέψη. Contra: *Murhard*, 100, *Roth*, *Ideengeschichte*, 666, *Weinkauff*, 394), ο δε Αριστοτέλης, ενώ προβαίνει σε αναλυτική «διάγνωση» της τυραννίδας ως «παρεκβάσεως» της βασιλείας, περιορίζεται σε ένα απλό σχεδιάσμα της «θεραπείας» της (Πολ. Βιβλία 3, 4 και 5, ειδικότερα 1297 b 6, 16, 1313 a 3, 15), εκθέτοντας πώς συνήθως διατηρείται και πώς συνήθως καταλύεται (βλ. κυρίως *Mandt*, 27 επ., 35 επ., που υποστηρίζει, με βιβλιογραφικές υποδείξεις, ότι ο φιλόσοφος απέφυγε περαιτέρω συστηματική επεξεργασία του θέματος για να μην προκαλέσει τους Αθηναίους, ως επιβουλευόμενος δήθεν την πόλη. Τη συμβολή του Αριστοτέλη στην καταπολέμηση της τυραννίδας ελαχιστοποιούν οι *Kluke*, 8 επ., *Swoboda*, 25, *Schmidt-Lilienberg*, 11 επ.). Ο Κικέρων, αντίθετα, καταδικάζει με σαφήνεια την τυραννίδα (*De off.*, III 10, βλ. και *Stüttler*, 28 επ.).

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι το («φυσικό») δικαίωμα αντίστασης κατά του τυράννου ήταν ριζωμένο στη συνείδηση των Αθηναίων, πράγμα που προκύπτει από τον θαυμασμό τους προς τους «τυραννοκτόνους», τον οποίο εξέφραζαν και με ύμνους (βλ. *Treumann*, 42, *von Hippel*, *Widerstand*, 419, *Κατρά*, 396). Είναι αμφίβολο αν ο θαυμασμός προς τους τυραννοκτόνους ήταν πάντοτε δικαιολογημένος. Η «δολοφονία» (έτσι τη χαρακτηρίζει ο *Μπένγκστον*, 123 επ.) του Ιππάρχου, το 514, από τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα, έγινε για καθαρά προσωπικούς λόγους. Ο Ιππαρχος προσπάθησε να δημιουργήσει δεσμό με τον νεαρό Αρμόδιο, ο οποίος όμως τον απέκρουσε, διότι συνδεόταν με τον Αριστογείτονα. Ο Ιππαρχος αισθάνθηκε προσβεβλημένος και εκδικήθηκε τον Αρμόδιο, ανταποδίδοντας την προσβολή προς την αδελφή του –δεν της επέτρεψε να κανηφορήσει στα Παναθήναια– πράγμα που του στοίχισε τη ζωή (βλ. επίσης *Plass*, I, 207, *Schmidt-Lilienberg*, 5, *Berve*, I, 68 και II, 559 επ.). Η *Ραμού-Χαψιάδη*, 161 επ., παρατηρεί πάντως ότι «το βαθύτερο αίτιο της συνωμοσίας υπήρξε η περιφρόνηση από τους τυράννους της αξιοπρέπειας και της ατομικής ελευθερίας». Για τη «δολοφονία» του Πολυκράτη, το 522 π.Χ., από τον σατράπη των Σάρδεων Οιρότη, από εξωτερικό δηλαδή εχθρό, βλ. *Berve*, I, 113 και II, 587. Ως κατ' εξοχήν τυραννοκτονία αναφέρεται εκείνη του Κλεάρχου της Ποντικής Ηρακλείας, το 325 π.Χ., από συνομώτες, επί κεφαλής των οποίων βρίσκονταν δύο μαθητές του Πλάτωνα, ο Χίων και ο Λεωνίδας (βλ. *Berve*, I, 38 και II, 679, *Schmidt-Lilienberg*, 5 επ.).

⁵² Βάση για τη θεωρητική επεξεργασία του δικαιώματος αντίστασης στον μεσαιώνα αποτέλεσαν ορισμένα χωρία της Αγίας Γραφής: «πειθαρχείν δει Θεώ μάλλον ή ανθρώποις» (Πραξ. 5. 29), «ου γαρ εστιν εξουσία ει μη από Θεού, αι δε ούσαι εξουσίαι υπό του Θεού τεταγμέναι εισίν· ώστε ο αντιτασσόμενος τη εξουσία, τη του Θεού διαταγή ανθέστηκεν» (Ρωμ. 13, 1-2). Ο *Κυριαζής*, 25 επ., υποστηρίζει ότι οι Πατέρες της Εκκλησίας αναγνώριζαν δικαίωμα αντίστασης κατά της κρατικής εξουσίας, που παραβίαζε τον θείο νόμο. Αν η άποψη αυτή ήταν ορθή, τότε θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το δικαίωμα αντίστασης είχε εξαγγελθεί νομικά και στο Βυζάντιο,

6. Η «ανυπακοή του πολίτη»

Σήμερα δεν γίνεται λόγος, ορθά, για «φυσικό δικαίωμα αντίστασης» αλλά

δεδομένου ότι η Πατερική Διδασκαλία αποτελούσε πηγή του κανονικού και εκκλησιαστικού δικαίου (βλ. *Χριστοφιλόπουλο*, 28, 82, *Βαβούσκο*, 271), που υπερίσχυε μάλιστα του κοσμικού (βλ. *Alivisatos*, 65 επ., 131). Το ίδιο ζήτημα θα μπορούσε να τεθεί και στη σύγχρονη Ελλάδα με βάση τη συνταγματική κατοχύρωση των Ιερών Κανόνων (άρθρο και 13 του Συντάγματος), για την οποία βλ. αντί πολλών *Σπυροπουλος*, 89 επ., 125 επ., με βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

Ο Θωμάς Ακρινάτης διακρίνει μεταξύ του αιωνίου θείου νόμου (*lex aeterna*), του φυσικού νόμου (*lex naturalis*) και του ανθρώπινου νόμου (*lex humana*). Η σύγκρουση του ανθρώπινου νόμου με τον αιώνιο ή με τον φυσικό νόμο θεμελιώνει δικαίωμα αντίστασης, υπό την προϋπόθεση ότι η αντίσταση δεν προκαλεί χειρότερο κακό από την ύπαρξη ενός τυραννικού νόμου, δηλαδή αντίθετου προς το αιώνιο ή το φυσικό δίκαιο (βλ. *Sabine*, 276 επ.). Την παράδοση της φυσικοδικαιικής μεν, αλλά όχι θεολογικής, θεμελίωσης του δικαιώματος αντίστασης ακολούθησαν οι Grotius, Vattel, Christian Wolff, Locke, Rousseau, Fichte, ακόμη και ο Hegel [βλ. *Wolzenborff*, 241 επ., 262 επ., 326 επ., *Burdeau*, *Traité*, 491 επ., 494 επ., *Smyrniadis*, 1 επ., 67 επ., 113 επ. Για τον Locke βλ. επίσης *Ζαχαρίτσα*, 227 επ. και την πρόσφατη μελέτη του *Kluxen*, 13 επ., 37 επ. Για τον Hegel βλ. *Σπυρόπουλο*, ΤοΣ, 7 (1981), 533 επ.]. Θεμελίωση του δικαιώματος προς αντίσταση στο θετικό δίκαιο υποστηρίζεται ότι έγινε τον 16ο αιώνα, αρχικά από τον Καλβίνο (βλ. *Wolf*, 152 επ., *Μαυριά*, Ιστορία, 173 επ.), στη συνέχεια από τους «μοναρχομάχους» συγγραφείς, τον Λούθηρο και τελικά από τον Althusius [τον όρο «Μοναρχομάχοι» διέπλασε, το 1600, ο Σκώτος William Barclay, για να χαρακτηρίσει τους θεωρητικούς αντιπάλους του Jean Bodin (βλ. *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*, Bd. 16, 9. Aufl., 414). Οι προτεστάντες μοναρχομάχοι ήσαν ο François Hotmann, ο Théodore de Bèze, ο Philippe du Pressis-Mornay, ο Hubert Languet, ο J. Junius de Jonge (για τους τρεις τελευταίους υπάρχει αμφισβήτηση, ποιος απ' όλους έγραψε το βιβλίο *Vindiciae contra tyrannos* (1574), που φέρεται υπό το ψευδώνυμο Junius Brutus, του ιδρυτή της ρωμαϊκής δημοκρατίας – βλ. *Jellinek*, *Allg. Staatsl.*, 203, *Duguit*, 798), ο George Buchanan, ο Lampert Daneau. Οι καθολικοί μοναρχομάχοι: ο Fickler, ο Boucher, ο Rainolds ή Rosseaus, ο Mariana. Έγραψαν το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα. Για τους μοναρχομάχους κλασικό είναι το βιβλίο του *Treumann*, 11 επ., 49 επ., 58 επ. και ειδικά ως προς το δικαίωμα αντίστασης του *Wolzenborff*, *passim* και 95 επ., 123 επ. Βλ. ακόμη *Burdeau*, *Traité*, 481 επ., *Heyland*, 32 επ., *Pauperio*, 91 επ., *Nicoletti*, 29 επ., 69 επ., *Dennert*, 38 επ. (με πλούσια βιβλιογραφία), *G. Henkel*, 5 επ., *Sabine*, 409 επ., *Μαυριά*, Ιστορία, 176 επ.]. Για τον Λούθηρο βλ. *Heckel*, 114 επ., για τον Althusius βλ. *Otto von Gierke*, 30, 33 επ. και *Wolzenborff*, 198 επ.

Απόδοση της ιστορίας του πολιτικού και φιλοσοφικού στοχασμού γύρω από το δικαίωμα αντίστασης βλ. στους *Geamanu*, 19-188 και *Jászi/Lewis*, 3-96. Συνοπτικά στους *Woolsey*, 406-430, *Catalano*, 35 επ., *Burdeau*, *Traité*, 464 επ., *Rock*, 77 επ., 85 επ., 136 επ., *Merkel*, 467 επ., *Ζαχαρίτσα*, 224 επ. Ειδικά για τον μεσαιωνικό πολιτικό στοχασμό *Spörl*, 87 επ. Ειδικά για την εξέλιξη της πολιτειολογικής σκέψης στη Γερμανία *M. Köhler*, *passim*, *Link*, *Herrschaftsordnung*, 193 επ., *τον ίδιου*, *Jus Resistendi*, 55 επ.

για «πολιτική ανυπακοή» ή «ανυπακοή του πολίτη»^{53, 54} (κατ' απόδοση των όρων *civil disobedience*, *désobeissance civile*, *ziviler Ungehorsam*).

Δικαίωμα αντίστασης κατά κυριολεξία είναι εκείνο που θεμελιώνεται στο θετικό δίκαιο και αποβλέπει στην τήρησή του, εκείνο που ασκείται για να αποτρέψει την παράβαση του θετικού δικαίου γενικά ή συγκεκριμένων διατάξεών του ή, σύμφωνα με την ισχύουσα ελληνική συνταγματική διάταξη, την κατάλυση του Συντάγματος με τη βία.

Σύμφωνα με τον πιο επιτυχή και περιεκτικό ορισμό της,⁵⁵ πολιτική ανυπακοή είναι η ενσυνείδητη, ομαδική ή ατομική, συνήθως ειρηνική, και όχι βίαιη,⁵⁶ παράβαση ενός ή περισσότερων κανόνων του θετικού δικαίου, που επιχειρείται δημόσια και φανερά, στο όνομα μιας αρχής ή μιας ιδέας ανώτερης από τον κανόνα, δηλαδή στο όνομα του φυσικού δικαίου, της ηθικής, της δικαιοσύνης κλπ.,⁵⁷ με σκοπό την κατάργηση ή την τροποποίηση του κανόνα. Σημαντικό είναι ότι χαρακτηρίζεται από τη σύγχρονη αποδοχή ή ανοχή των κυρώσεων που προβλέπει ο κανόνας, είτε ο παραβιαζόμενος είναι αυτός είτε άλλος κανόνας του θετικού δικαίου.⁵⁸

Υποστηρίζεται ότι ο όρος «πολιτική ανυπακοή» δεν περιλαμβάνει τη *στρατιωτική* ανυπακοή.⁵⁹ Ορθή φαίνεται όμως η άποψη ότι η λέξη «πολιτική» υποδηλώνει πως η συμπεριφορά, με την οποία εκδηλώνεται η ανυπακοή, γίνεται δημόσια και φανερά.⁶⁰ Το αριστοτελικό «προς έτερον» [(Hθ. Μεγ. 1193 b 19-20, 31-32, Hθ. Νικ. 1129 b 26 έως 1130 a 13) ως οντολογικό στοιχείο της δικαιοσύνης, που δεν είναι «απλώς αρετή», «αλλ' όλη αρετή», πολιτική δηλαδή αρετή], αποτελεί εννοιολογικό χαρακτηριστικό της «ανυπακοής».

⁵³ Για την πολιτική ανυπακοή η ελληνική βιβλιογραφία είναι πενιχρή. Συνοπτικά παρουσιάζεται το θέμα από τον *Κοιτσίρη*, 511 επ., με τεκμηρίωση από τη διεθνή φιλολογία. Επαρκή εποπτεία της βιβλιογραφίας παρέχει ο *Churchill*, 533 επ. και πρόσφατα ο *Laker*, 333 επ. Παράδειγμα πολιτικής ανυπακοής αποτελεί στη χώρα μας, σύμφωνα με τη σύντομη ανάλυση του *Δημητράκου*, 40 επ. (την οποία μου επισήμανε ο Ν.Κ. Αλιβιζάτος), η θέση σε λειτουργία του «Κανάλι 15».

⁵⁴ Ο *Beckmann*, 13 επ., χαρακτηρίζει την πολιτική ανυπακοή ως «γνήσιο» δικαίωμα αντίστασης.

⁵⁵ Βλ. *Friedmann*, Law, 39 επ., *Rawls*, 363 επ., *Karpen*, 250 επ., *Frankenberg*, 268 επ.

⁵⁶ Ο *Churchill*, 142 επ., θεωρεί τη διάκριση ανεδαφική. Το ίδιο και ο *Dreier*, FS Scupin, 586. Σε μεταγενέστερη μελέτη του ίδιου, FS Wassermann, 308, 312, η πολιτική ανυπακοή χαρακτηρίζεται ως μη βίαιη.

⁵⁷ Βλ. *Ripert*, 186 επ.

⁵⁸ *Churchill*, 127 επ. Ο *Dreier*, FS Scupin, 585, 593, διακρίνει, μεταξύ «άμεσας» και «έμμεσας» ανυπακοής, ανάλογα με το κατά πόσο οι κυρώσεις κατά του δράστη προβλέπονται από τον ίδιο τον καθ' ου η ανυπακοή ή από άλλον νόμο.

⁵⁹ *Karpen*, 250, *Nolte/Nolte*, 22 επ.

⁶⁰ *Churchill*, 3.

Η βασική αδυναμία του ορισμού της πολιτικής ανυπακοής έγκειται στη φυσικοδικαιική θεμελίωσή της. Από την άποψη του θετικού δικαίου δεν υπάρχουν αρχές ή ιδέες με υπέρτερο κύρος από το κύρος του θετικού δικαίου. Η απάντηση της νομικής επιστήμης στην ένσταση ότι ο νόμος είναι άδικος, ώστε η παράβασή του να γίνεται καθήκον, είναι λακωνική: «*dura lex sed lex*».

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι το θετικό δίκαιο παρέμεινε, κατά τη μακρόχρονη πορεία του, άκαμπτο απέναντι στην παρανομία αυτή. Η ηθική αδυναμία του δράστη στα εξ αμελείας και στα διά παραλείψεως τελούμενα εγκλήματα, ως λόγος άρσης του καταλογισμού στο Ποινικό Δίκαιο,⁶¹ καθώς και η επεικής μεταχείριση του πολιτικού εγκληματία⁶² είναι δύο μόνο παραδείγματα. Στην Κοινωνιολογία του Δικαίου γίνεται σήμερα λόγος, γενικά, για «παράνομες αλλά ηθικά ανεκτές καταστάσεις», που, αποτελώντας θεμιτή αντίδραση της κοινωνίας σε πεπαιλωμένα γραπτά νομοθετήματα, οδηγούν καμιά φορά σε διάπλαση νέου εθίμου ή σε θέσπιση νέου νόμου με αντίθετο περιεχόμενο από εκείνο του παλαιού νομοθετήματος.⁶³

Η πολιτική ανυπακοή είναι α) *παράβαση* του κανόνα δικαίου, β) που αποσκοπεί στην τροποποίησή του. Για να χαρακτηριστεί επομένως μία συμπεριφορά ως πολιτική ανυπακοή πρέπει να συντρέχουν και οι δύο προϋποθέσεις. Αν η συμπεριφορά είναι νόμιμη, τότε δεν πρόκειται για πολιτική ανυπακοή. Έτσι, θα ήταν εσφαλμένο να υπαχθούν στην έννοια της ανυπακοής η συνάθροιση και διαδήλωση, η απεργία, η έκφραση γνώμης αντίθετης προς το περιεχόμενο ενός κανόνα δικαίου, η προσφυγή στα δικαστήρια για την ακύρωση μιας διοικητικής πράξης κλπ. Οι ενέργειες αυτές, που καλύπτονται από συνταγματικές διατάξεις, είναι νόμιμες, στο μέτρο βέβαια που ασκούνται, όπως προβλέπει το Σύνταγμα.⁶⁴

⁶¹ Βλ. *Καισινιώνη*, 383 επ., 385 επ.

⁶² Βλ. άρθρο 7 παρ. 3 του Συντάγματος και *Παπαδάτο*, ΝοΒ 25, 324 επ., *Παπαναστασίου*, 1 επ., *Franke*, 15 επ., 25 επ. Πρβλ. όμως *Μάνεση*, Ατομ. Ελευθ., 204-5.

⁶³ Βλ. *Μιχαηλίδη - Νουάρο*, Ζωντανό Δίκαιο, 30 επ., 39, 42 επ.

⁶⁴ Τη διάκριση μεταξύ πολιτικής ανυπακοής και άσκησης συνταγματικών δικαιωμάτων υπογραμμίζει ιδιαίτερα ο *Karpen*, 251. Το ισχύον Σύνταγμα, όπως και τα προγενέστερα, κατοχυρώνει την ελευθερία της συνείδησης και της πραγμάτωσής της στο *forum externum*. Προλαβαίνει όμως την ενδεχόμενη ένσταση, ότι η ανυπακοή δεν συνιστά παρανομία αλλά πραγμάτωση συνταγματικού δικαιώματος, με την εξής ρύθμιση: «Κανένας δεν μπορεί, εξ αιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους» (άρθρο 13 παρ. 4). Για την ερμηνεία της διάταξης αυτής βλ. κυρίως *Μαρίνο*, Θρησκ. Ελευθ., 178 επ., 186 επ., *Μάνεση*, Συντ.Θ.Πρ., 403. Βλ. ακόμη τον προβληματισμό του *Faller*, 67 επ., 80 επ.

7. Η τήρηση του Συντάγματος (άρθρο 120 παρ. 4) ως προάσπιση του πολιτεύματος

Σημειώθηκε ήδη ότι ο όρος «κατάλυση του Συντάγματος» αναφέρεται στην κατάλυση του *πολιτεύματος*, της μορφής του και των οργανωτικών βάσεων του (βλ. πιο πάνω, σ. 49 επ.). Και η κατοχύρωση του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης αποσκοπεί επομένως στην τήρηση των συνταγματικών εκείνων διατάξεων και αρχών που αναφέρονται στο πολίτευμα.

Δικαίωμα και καθήκον αντίστασης δεν υπάρχει στην περίπτωση της κατάλυσης μιας συνταγματικής διάταξης που δεν αναφέρεται στο πολίτευμα. Έτσι η παντελής μη εφαρμογή στην πράξη του άρθρου 60 παρ. 2 του Συντάγματος του 1952 («Ο προϋπολογισμός εισάγεται εις την Βουλὴν δύο μήνας προ της ενάρξεως του οικονομικού έτους ...»)⁶⁵ δεν θα μπορούσε να ενεργοποιήσει το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης, ακόμη και αν ήταν κατοχυρωμένο με ρητή συνταγματική διάταξη, όπως στο ισχύον Σύνταγμα.

Όστε η «τήρηση του Συντάγματος» ως σκοπός του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης σημαίνει τελικά «τήρηση, δηλαδή προάσπιση του πολιτεύματος», της μορφής και των οργανωτικών βάσεων του.⁶⁶

II. Η ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

1. Η αντίσταση ως δικαίωμα και καθήκον (άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος) και το αδίκημα της αντίστασης κατά της αρχής (άρθρο 167 Π.Κ.)

Η αντίσταση καθορίζεται στο άρθρο 120 παρ. 4 ως δικαίωμα και καθήκον. Είναι, επομένως, νόμιμη συμπεριφορά. Αντίθετα, η ανυπακοή, που θεμελιώνεται στο λεγόμενο «φυσικό δίκαιο», είναι, από την άποψη του θετικού δικαίου, πράξη παράνομη.

⁶⁵ Βλ. Μιχαηλίδη - Νουάρο, *Ζωντανό Δίκαιο*, 29, σημ. 29 με παραπομπή στον Ρασινδάκη (Τ.Τ. Δερτιλή, 1971, σ. 1177).

⁶⁶ Βλ. Κασιμάτη, *Συντ.Δ.*, 82 επ., Δ. Τσάτσο, *Συντ.Δ.*, 178 επ., Isensee, *Widerstandsrecht*, 97. Ότι το δικαίωμα αντίστασης είναι έκφραση της δημοκρατικής αρχής, έχει ως συνέπεια ότι η διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος δεν υπόκειται σε αναθεώρηση. Για τον σχετικό προβληματισμό ως προς το άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου, το οποίο όμως αναθεωρείται, σύμφωνα με την κρατούσα γνώμη, διότι εισήχθη στο Σύνταγμα με πρωτοβουλία, όχι του συντακτικού αλλά του αναθεωρητικού νομοθέτη, βλ. Lenz, *Rdnr.* 6, Hesse, § 23, IV, καθώς και την ειδική μελέτη του Anding, *passim*.

Παράνομη πράξη, έγκλημα, είναι και η αντίσταση κατά της αρχής του άρθρου 167 Π.Κ.: «Όποιος μεταχειρίζεται βία ή απειλή βίας για να εξαναγκάσει κάποια αρχή ή υπάλληλο να ενεργήσουν πράξη που ανάγεται στα καθήκοντά τους ή να παραλείψουν νόμιμη πράξη ... τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον ενός έτους ...».

«Ζήτημα λίαν σπουδαίον γεννάται», έγραφε ήδη ο Νικόλαος Ν. Σαρίπολος, «πότε επιτρέπεται αντίστασις κατά της αρχής, αποτελούσα *άμυναν* κατ' άδικου επιθέσεως, και πότε υφίσταται το αδίκημα ... "αντίστασις κατά της αρχής". Δύο όλως αντίθετα συστήματα δυνατόν να καθιερωθώσι: α) Υφίσταται αντίστασις κατά της αρχής μόνον όταν η αρχή ενεργή *νομίμως*. β) Πάσα αντίστασις κατά της αρχής, και παρανόμως έτι ενεργούσης, είναι τιμωρητέα ως αντίστασις κατά της αρχής. Κατά το πρώτον σύστημα ο ιδιώτης έχει το δικαίωμα και δη το καθήκον να εξετάζη, αν η αρχή ενεργή *νομίμως* και ν' ανθίσταται κατ' αυτής ενεργούσης *παρανόμως* ...».⁶⁷

Η αντίσταση του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος είναι «άμυνα» κατά της κατάλυσης του Συντάγματος που επιχειρείται με τη βία, με σκοπό την *τήρηση* του Συντάγματος. Η αντίσταση όμως του άρθρου 167 Π.Κ. μετέχει και στα δύο συστήματα, για τα οποία έκανε λόγο ο Ν.Ν. Σαρίπολος.

Σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 167 Π.Κ., όταν ο επιχειρούμενος εξαναγκασμός αρχής ή υπαλλήλου, ως στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης του αδικήματος, αποβλέπει σε *παράλειψη* πράξης, που ανάγεται στα καθήκοντα της αρχής ή του υπαλλήλου, προϋποτίθεται πάντοτε ότι η πράξη αυτή, κατά της οποίας προβάλλεται αντίσταση, είναι *νόμιμη* για να υπάρξει το αδίκημα.⁶⁸ Αντίθετα, όταν ο εξαναγκασμός αφορά σε *ενέργεια* πράξης, δεν εξετάζεται αν η πράξη, για τη διενέργεια της οποίας ασκείται αντίσταση, είναι νόμιμη, ούτε καν αν η αρχή ή ο υπάλληλος έχει υποχρέωση να την εκτελέσει ή όχι.⁶⁹ Όστε και όταν ακόμη πρόκειται για δέσμια αρμοδιότητα και η αρχή ή ο υπάλληλος αδρανεί (σε βάρος, ίσως δυσβάστακτο του ιδιώτη) να ενεργήσει την πράξη, ο εξαναγκασμός της αρχής ή του υπαλλήλου εκ μέρους του ιδιώτη συνιστά το αδίκημα της αντίστασης κατά της αρχής.

Και περαιτέρω: όταν γίνεται λόγος για *νομιμότητα* της ενέργειας της αρχής, εννοείται η νομιμότητα κατά την *επιβολή* της κρατικής βούλησης – δηλαδή η νόμιμη υπόσταση του κρατικού εκτελεστικού οργάνου, η αρμο-

⁶⁷ Ν.Ν. Σαρίπολος, Μελ. Δημ. Υπαλ. 9, σημ. 5. Βλ. και Stratenwerth, 27 επ., Streit, 14 επ.

⁶⁸ Γάφος, Ποιν.Δ., 86.

⁶⁹ Όπ. παρ., 85, Τούσης/Γεωργίου, 453 επ.

διόττά του, η χρήση εκ μέρους του των νομίμων μέσων⁷⁰ – όχι όμως και η νομιμότητα κατά τον *σχηματισμό* της κρατικής βούλησης, η νομιμότητα δηλαδή του περιεχομένου της.⁷¹

Όστε η διάταξη του άρθρου 167 Π.Κ., που ρυθμίζει την αντίσταση κατά της αρχής, δεν προϋποθέτει πάντοτε αντίσταση στρεφόμενη κατά *νόμιμης* ενέργειας της αρχής, οπότε μόνο το όνομα θα είχε κοινό με την αντίσταση του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος. Το άρθρο 167 Π.Κ. αφήνει περιθώρια, ώστε η αντίσταση και κατά της *παράνομης* ακόμη συμπεριφοράς της αρχής να διώκεται ως αδίκημα.

Πάντως, αν η παράλειψη μιας πράξης από αρχή ή υπάλληλο συνιστά «επιχείρηση βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος», ο εξαναγκασμός τους να διενεργήσουν την πράξη δεν αποτελεί αξιόποινη αντίσταση κατά της αρχής, διότι καλύπτεται από τη συνταγματική διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4.

2. Η ιδιότυπη νομιμότητα του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης – Δικαίωμα αντίστασης και άμυνα

Η νομιμότητα της αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 είναι απόρροια του σκοπού, στον οποίο αποβλέπει, της *τήρησης* δηλαδή του ισχύοντος Συντάγματος.

Η νομιμότητα της αντίστασης είναι πάντως *ιδιάζουσα*. «Η επιτρεπόμενη αντίσταση δεν είναι αντίσταση»· έτσι το διατύπωσε επιγραμματικά ο Rudolf Laun.⁷²

Ο *ιδιάζων* χαρακτήρας της νομιμότητας της αντίστασης συνίσταται στο ότι η συμπεριφορά που αποτελεί αντίσταση είναι, αν παραβλέψει κανείς τις συνθήκες, μέσα στις οποίες πραγματώνεται (δηλαδή την «επιχειρούμενη βίαιη κατάλυση του Συντάγματος»), παράνομη και τιμωρητή, μετατρέπεται όμως σε δικαίωμα και καθήκον, ακριβώς διότι συντρέχουν οι συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

Η «κατάλυση του Συντάγματος» είναι εκείνη που εξαλλάσσει το άδικο σε δίκαιο⁷³ κατά παρόμοιο τρόπο όπως η συνδρομή ενός λόγου άρσης του άδικου χαρακτήρα μιας πράξης στο Ποινικό Δίκαιο.⁷⁴

Η αντίσταση είναι *άμυνα* που ασκείται για την προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η άμυνα αποτελεί νομικά κρίσιμο γεγονός, όταν υπάρχει «προβολή του επιτιθεμένου» (άρθρο 22 παρ. 2 Π.Κ.). Η «προσβο-

⁷⁰ Βλ. Μανωλεδάκη, Προστασία, 61 επ.

⁷¹ Για τη διάκριση αυτή βλ. Μανωλεδάκη, Προστασία, 63 επ.

⁷² Laun, 158: «Eine erlaubte Revolution ist keine Revolution und ein erlaubter Widerstand kein Widerstand».

⁷³ Stern, II, 1522.

⁷⁴ Βλ. Hauriou, 712, Blank, 35 επ., Ganseforth, 75, Wertenbruch, 352 επ.

λή» είναι κατ' αρχήν *άδικη πράξη*, της οποίας όμως ο άδικος χαρακτήρας αίρεται, διότι υπάρχει «*κατάσταση άμυνας*»,⁷⁵ άδικη δηλαδή και παρούσα επίθεση που στρέφεται εναντίον του επιτιθεμένου ή άλλου. Εάν δεν υπάρξει *προσβολή* του επιτιθέμενου, η συμπεριφορά εκείνου που δέχεται την επίθεση είναι νομικά αδιάφορη. (Άδικη είναι βέβαια η συμπεριφορά του επιτιθεμένου).

Η αντίσταση του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος είναι νομικά κρίσιμη, όταν εκδηλώνεται με *προσβολή* του επιτιθεμένου, οποιουδήποτε δηλαδή επιχειρεί να καταλύσει το Σύνταγμα με τη βία. Όστε, αν η πράξη, που ενεργείται εναντίον της επιχειρούμενης βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος με σκοπό την τήρησή του, δεν συνιστά *προσβολή* του επιτιθεμένου, τότε δεν πρόκειται για αντίσταση.

Συνεπώς η άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων, π.χ. συνάθροιση και διαδήλωση, απεργία κλπ., εάν γίνεται όπως ορίζουν το Σύνταγμα και οι νόμοι, δεν συνιστά αντίσταση, έστω και αν στρέφεται εναντίον της επιχειρούμενης κατάλυσης του Συντάγματος, για τον λόγο ότι αποτελεί ούτως ή άλλως νόμιμη πράξη.⁷⁶ *Προσβολή* του επιτιθεμένου με νόμιμη πράξη δεν είναι νοπή. Η προσβολή μπορεί να γίνει μόνο με *άδικη πράξη*.

Η αντίσταση πραγματώνεται επομένως διά της παρανομίας που τελικό στόχο έχει την προάσπιση του Συντάγματος. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι η διαδήλωση π.χ. ή η άσκηση κάποιου άλλου συνταγματικού δικαιώματος ουδέποτε μπορεί να θεωρηθεί ως πράξη αντίστασης. Η πρωταρχική

⁷⁵ Τον όρο «κατάσταση άμυνας» χρησιμοποιούν οι Μαγκάκης, Ποιν. Δ., 168, Ανδρουλάκης, Ποιν.Δ., 423. «Κατάσταση αντίστασης» θα μπορούσε να είναι ο τίτλος του κεφαλαίου Α' της παρούσης μελέτης αντί του χρησιμοποιηθέντος: «Οι προϋποθέσεις της άσκησης του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης». Ο αντίστοιχος γερμανικός όρος είναι «Widerstandsfall» (βλ. Isensee, Widerstandsrecht, 13).

⁷⁶ Τη διάκριση μεταξύ αντίστασης και άσκησης συνταγματικών δικαιωμάτων υπογραμμίζουν ιδιαίτερα οι Th. Tsatsos, 508, Bertges, 83, Ganseforth, 18 επ., Bertram, Widerstand, 35, Reh, 283, Herzog, M/D/H/S, Rdnr. 56 και σημ. 3.

Ο Robert, 154 επ. και ο Rivero, 288, θεωρούν την απεργία ως μορφή της «αντίστασης κατά της καταπίεσης». Ο Giacometti, 427, υποστηρίζει ότι η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως αποτελεί θετικοποίηση του δικαιώματος αντίστασης. Στην ίδια κατεύθυνση και οι Geamanu, 249 επ., R. Schneider. 76 επ., Landsberg/Goetz, 73 και κυρίως ο J. von Gierke, 5 επ., 25 επ., ο οποίος θεώρησε ως αντίσταση τις κινητοποιήσεις του διδακτικού προσωπικού και των φοιτητών του Πανεπιστημίου Göttingen, το 1955, που είχαν ως αποτέλεσμα την παραίτηση του τότε νεοδιορισθέντος ως Υπουργού Παιδείας και Πολιτισμού στην κυβέρνηση της Κάτω Σαξωνίας, Schlüter. Ο Schlüter είχε αναμειχθεί ενεργά στον εθνικοσοσιαλισμό. Η άποψη του J. von Gierke είναι εσφαλμένη, διότι οι κινητοποιήσεις περιορίσθηκαν μέσα στα όρια της νομιμότητας, και επομένως ορθά κατακρίθηκε από την επιστήμη. Βλ. Isensee, Widerstandsrecht, 59 και σημ. 123. Bertram, Widerstand, 34 επ., του ίδιου, Widerstandsrecht, 48 επ., Blank, 52.

μέριμνα εκείνου που επιχειρεί να καταλύσει το Σύνταγμα με τη βία είναι να εξοβελίσει από τη σφαίρα των συνταγματικά προστατευομένων δικαιωμάτων οποιονδήποτε τρόπο αντίδρασης εναντίον του και να τον μετατρέψει σε πράξη παράνομη. Διάλυση της Βουλής χωρίς προκήρυξη εκλογών, σύμφωνα με το προηγούμενο παράδειγμα (βλ. πιο πάνω, σ. 43 επ.) θα ήταν ίσως πρακτικά αδύνατη, αν δεν είχε προηγηθεί η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας και η αναστολή των συνταγματικών δικαιωμάτων. Η άσκηση ενός συνταγματικού δικαιώματος, που τελεί σε αναστολή, είναι παράνομη πράξη και συνιστά επομένως αντίσταση.

Η σύγκριση της άμυνας, όπως καθορίζεται στα άρθρα 22 Π.Κ. και 284 Α.Κ., με το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος βοηθεί στην κατανόηση του περιεχομένου της αντίστασης.

Κατά το άρθρο 22 Π.Κ.: «1. Δεν είναι άδικη η πράξη που τελείται σε περίπτωση άμυνας. 2. Άμυνα είναι η αναγκαία προσβολή του επιτιθέμενου στην οποία προβαίνει το άτομο, για να υπερασπισθεί τον εαυτό του ή άλλον από άδικη και παρούσα επίθεση που στρέφεται εναντίον τους. 3. Το αναγκαίο μέτρο της άμυνας κρίνεται από το βαθμό επικινδυνότητας της επίθεσης, από το είδος της βλάβης που απειλούσε, από τον τρόπο και την ένταση της επίθεσης και από τις υπόλοιπες περιστάσεις».

Κατά το άρθρο 284 Α.Κ.: «Δεν αποτελεί παράνομη πράξη η υπεράσπιση που επιβάλλεται σε κάποιον για να αποτρέψει παρούσα και άδικη επίθεση εναντίον του ίδιου ή τρίτου».

Η έννοια της άμυνας του Αστικού Δικαίου συμπίπτει πλήρως με την έννοια της άμυνας του Ποινικού Δικαίου.⁷⁷

Η επιχειρούμενη «κατάλυση του Συντάγματος με τη βία» συνιστά *άδικη επίθεση*, που στην πλειονότητα των περιπτώσεων πληροί τους όρους της αντικειμενικής υπόστασης της εσχάτης προδοσίας (άρθρο 134 παρ. 2 σε συνδυασμό με άρθρο 135 Π.Κ.). Και αν ακόμη δεν συνιστά εσχάτη προδοσία ή άλλη ποινικά επιλεγμένη άδικη πράξη, ο χαρακτήρας της επιχειρούμενης βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος «ως άδικης επίθεσης» δεν αναιρείται. Και στην άμυνα του Ποινικού και του Αστικού Δικαίου η «άδικη επίθεση» δεν είναι απαραίτητο να συνιστά έγκλημα, αρκεί απλώς να αντιβαίνει στο δίκαιο ως σύνολο.⁷⁸

Η άδικη επίθεση, που συντελείται με την επιχείρηση της βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος, στρέφεται κατά του πολιτεύματος του κράτους και επομένως και κατά της κοινωνικής ολότητας, κατά του «άλλου» ή του «τρίτου», με την ορολογία του Π.Κ. και του Α.Κ. αντίστοιχα, και κατ' επέ-

⁷⁷ Γάφος, στην ΕρμΑΚ, άρθρο 284, αρ. περ. 3.

⁷⁸ Μαγκάκης, Ποιν.Δ., 170 επ., Ανδρουλάκης, Ποιν.Δ., 426, Μανωλεδάκης, Ποιν.Δ., 413 επ.

κταση και καθ' ενός εκάστου μέλους του κοινωνικού συνόλου, κατά του «εαυτού του» ή «του ίδιου», όπως ορίζεται στον Π.Κ. και στον Α.Κ. αντίστοιχα.

Το πρόβλημα της άμυνας υπέρ των εννόμων αγαθών της πολιτείας και του κοινωνικού συνόλου αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερων συζητήσεων στο Ποινικό Δίκαιο.⁷⁹ Το άρθρο 22 Π.Κ. δεν καλύπτει την περίπτωση της άμυνας υπέρ της πολιτείας, αφού καθορίζει ως φορέα του εννόμου αγαθού, που βρίσκεται σε κίνδυνο από την παρούσα και άδικη επίθεση, μόνο το άτομο.⁸⁰

Προϋπόθεση της άμυνας των άρθρων 22 Π.Κ. και 284 Α.Κ. είναι η «παρούσα επίθεση». Παρούσα είναι η επίθεση όταν επίκειται ή όταν άρχισε μεν ήδη, εξακολουθεί δε ή διαρκεί.⁸¹ Η κατάλυση του Συντάγματος ως προϋπόθεση της άσκησης του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης εξαντλείται, όπως ήδη τονίσθηκε, στην επιχειρούμενη κατάλυση, στην κατάλυση «εν τω γίνεσθαι» (βλ. πιο πάνω, σ. 58 επ.). Εάν συντελεσθεί κατάλυση του Συντάγματος, εάν δηλαδή ανατραπεί το πολίτευμα και εγκαθιδρυθεί νέα εξουσία που έχει την ικανότητα της αποτελεσματικής επιβολής, το νομικό δικαίωμα αντίστασης αδρανοποιείται (ζωντανεύει όμως το «φυσικό» δικαίωμα αντίστασης).

Η συντελεσθείσα κατάλυση του Συντάγματος, έστω και αν συνιστά εσχάτη προδοσία, που κατά την ορθή επιστημονική άποψη, είναι *διαρκές έγκλημα*⁸² με συνέπεια να συνιστά *παρούσα* επίθεση για όσο χρονικό διάστημα διαρκεί, δεν αποτελεί πλέον, μετά την εγκαθίδρυση νέου πολιτεύματος, *παρούσα* επίθεση.⁸³

Η άσκηση του δικαιώματος αντίστασης μπορεί να συνεπάγεται και προσβολή εννόμων αγαθών τρίτων, η άμυνα αποσκοπεί σε προσβολή εννόμων αγαθών του επιτιθεμένου. Στο σημείο αυτό η αντίσταση πλησιάζει εννοιολογικά την *κατάσταση ανάγκης* του άρθρου 25 παρ. 1 Π.Κ.⁸⁴

⁷⁹ Βλ. *Κατσαντώνη*, 166 επ., με παράθεση βιβλιογραφίας.

⁸⁰ *Κατσαντώνης*, 166, *Μαγκάκης*, Ποιν.Δ., 170, *Ανδρουλάκης*, Ποιν.Δ., 429, *Μανωλεδάκης*, Ποιν.Δ., 421 επ.

⁸¹ Όπ. παρ.

⁸² Βλ. *Ανδρουλάκη*, Ποιν.Χρ., 25 (1975), 513 επ., *Σπινέλλη*, 45 επ., 77 επ. και σημ. 105, *Μανωλεδάκη*, Ποιν.Δ., 420, *τον ίδιου*, Γεν. Θεωρία, Β', 136 και σημ. 235.

⁸³ Βλ. και *Wührer*, 43.

⁸⁴ «Δεν είναι άδικη η πράξη που τελεί κάποιος για να αποτρέψει παρόντα και αναπότρεπτο με άλλα μέσα κίνδυνο, ο οποίος απειλεί το πρόσωπο ή την περιουσία του ίδιου ή κάποιου άλλου χωρίς δική του υπαιτιότητα, αν η βλάβη που προκλήθηκε στον άλλο είναι σημαντικά κατώτερη κατά το είδος και τη σπουδαιότητα από τη βλάβη που απειλήθηκε».

Ο Bauer, σε: *Kaufmann/Beckmann*, 492, θεωρεί το δικαίωμα αντίστασης ως υποπερίπτωση της άμυνας ή της κατάστασης ανάγκης, ανάλογα με το αν η άσκησή του

Και από αυτήν όμως διαφοροποιείται σημαντικά, δεδομένου ότι στην κατάσταση ανάγκης δεν αντιτίθεται το δίκαιο προς το άδικο, όπως στην αντίσταση του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος και στην άμυνα των άρθρων 22 Π.Κ. και 284 Α.Κ., αλλά το δίκαιο του ενός με το δίκαιο του άλλου,⁸⁵ πράγμα που καθιστά επιβεβλημένη, στην περίπτωση της κατάστασης ανάγκης, τη στάθμιση αγαθών.

Το δικαίωμα αντίστασης διαφέρει από την άμυνα και στο έξης: ενώ στην άμυνα το υποκειμενικό στοιχείο της αποτροπής της επίθεσης είναι αδιάφορο,⁸⁶ στην άσκηση του δικαιώματος αντίστασης είναι κατ' εξοχήν κρίσιμο. Αυτό που εξαλλάσσει την παρανομία σε νομιμότητα, στο δικαίωμα αντίστασης, είναι ο σκοπός της αποτροπής του κινδύνου της κατάλυσης του Συντάγματος, ο σκοπός της *τήρησης* του Συντάγματος.

Οι ομοιότητες μεταξύ άμυνας και δικαιώματος αντίστασης θα ήταν εσφαλμένο να οδηγήσουν στην ποιοτική εξίσωσή τους ως λόγων άρσης του αδικού. Η πράξη που έγινε σε περίπτωση άμυνας ή κατάσταση ανάγκης είναι κατ' αρχήν άδικη, σε τελική ανάλυση όμως κρίνεται επιτρεπτή, ακριβώς διότι συντρέχει λόγος που αίρει τον άδικο χαρακτήρα της πράξης.

Η πράξη της αντίστασης δεν είναι ούτε κατ' αρχήν άδικη πράξη, αφού, όχι μόνο είναι δικαίωμα, που θεμελιώνεται σε κανόνα δικαίου με αυξημένη τυπική ισχύ έναντι των λοιπών κανόνων που καθορίζουν τι είναι άδικο, αλλά και καθήκον.

Ο αμυνόμενος ή ο ευρισκόμενος σε κατάσταση ανάγκης δεν είναι υποχρεωμένος να προσβάλει το έννομο αγαθό του επιτιθεμένου ή του τρίτου. Ο ευρισκόμενος προ καταλύσεως του Συντάγματος έχει όμως καθήκον να αντισταθεί. Στην πρώτη περίπτωση η έννομη τάξη δέχεται την αμυντική πράξη και την προσβολή εννόμων αγαθών του επιτιθεμένου ή του τρίτου, όπως ακριβώς θα μπορούσε να δεχθεί και την παράλειψή τους. Η στάση εκείνου, ο οποίος δέχεται άδικη επίθεση και παραλείπει να αμυνθεί, ίσως διότι εμφορείται από τη σωκρατική αρχή ότι είναι καλύτερα να αδικείσαι παρά να αδικείς,⁸⁷ δεν ενδιαφέρει την έννομη τάξη. Η επιβολή ποινής στον επιτιθέμενο εξαντλεί το ενδιαφέρον της. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για τη δεύτερη περίπτωση, του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης: η σωκρατική στάση δεν μπορεί εδώ να γίνει αποδεκτή από την έννομη τάξη. Η ρύθμιση της αντίστασης σε συνταγματική διάταξη που βρίσκεται στην κορυφή του ιεραρχικά αρθρωμένου συστήμα-

---

συνεπάγεται προσβολή εννόμων αγαθών του επιτιθέμενου ή τρίτου.

⁸⁵ Βλ. *Ανδρουλάκη*, Ποιν.Δ., 439.

⁸⁶ Βλ. *Μαγκάκη*, Ποιν.Δ., 176, *Κατσαντώνη*, 174 επ., *Μανωλεδάκη*, Ποιν.Δ., 430.

⁸⁷ Βλ. *Πλάτωνος*, Γοργίας, 489 a 1 επ. και την ειδική μελέτη του *Stemmer*, 501 επ.

τος των κανόνων δικαίου, και μάλιστα ως καθήκοντος, τη διαφοροποιεί ριζικά από την άμυνα και την κατάσταση ανάγκης, κατά τούτο, ότι δηλαδή η αντίσταση είναι και κατ' αρχήν νόμιμη πράξη και δεν μετατρέπεται σε νόμιμη, επειδή συντρέχει λόγος που αίρει τον άδικο χαρακτήρα της.⁸⁸

Αυτό δεν σημαίνει ότι μία πράξη, που τελέσθηκε κατ' ενάσκηση δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης και είχε ως αποτέλεσμα την προσβολή εννόμων αγαθών του καταλύσαντος το Σύνταγμα ή τρίτου, δεν πρέπει να απασχολήσει τη δικαιοσύνη *μετά την αποκατάσταση* του καταλυθέντος Συντάγματος.⁸⁹ Η αιτιολογία πάντως της δικαστικής απόφασης, εάν είναι απαλλακτική, δεν θα πρέπει, σύμφωνα με την εκτεθείσα άποψη, να στηριχθεί σε λόγο άρσης του αδικού, αλλά στην *έλλειψη* του αδικού.

Υποστηρίζεται ότι βασικά στοιχεία για τη δικαστική κρίση πρέπει να αποτελέσουν: α) η τήρηση κατά την άσκηση του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης της αρχής του *αναγκαίου* της προσβολής των εννόμων αγαθών του κράτους ή τρίτων και β) η τήρηση της αρχής της αναλογίας μεταξύ του αγαθού που κινδυνεύει από την επιχειρούμενη κατάλυση του Συντάγματος και του προσβαλλόμενου εννόμου αγαθού με την πράξη της αντίστασης.⁹⁰ Υποστηρίζεται επίσης ότι γ) η αντίσταση, κατ' αντίθεση προς την άμυνα, πρέπει να έχει και μεγάλη πιθανότητα για να επιφέρει το αποσκοπούμενο αποτέλεσμα, την αποτροπή δηλαδή της κατάλυσης του Συντάγματος.⁹¹

Οι αρχές της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας που καθορίζουν το μέτρο της αντίστασης εισήχθησαν στον προβληματισμό γύρω από το δικαίωμα αντίστασης κατ' αναλογία προς τις ρητές ρυθμίσεις της άμυνας του Ποινικού Δικαίου («το αναγκαίο μέτρο της άμυνας κρίνεται από

⁸⁸ Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η άποψη αυτή δεν μπορεί να τεκμηριωθεί στην πλούσια βιβλιογραφία. Για την αντίθετη άποψη, που θεωρεί την αντίσταση ως λόγο άρσεως του αδικού βλ. *Σπινέλλη*, 35, σημ. 51, *Απ. Γεωργιάδη*, αρ. περ. 63 με παραπομπές. Υπαινικτικά ο *Μαγκάκης*, *Ποιν.Δ.*, 170. Βλ. επίσης: *Jescheck*, 273, *Blank*, 35 επ., *Stern*, II, 1523, *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 88, *Bertram*, *Widerstand*, 32, 42, *Listl*, 545, *Fuglsang-Petersen*, 85, *Arnot*, 59 επ.

⁸⁹ Βλ. *Th. Tsatsos*, 519, ο οποίος με σαφήνεια διαπιστώνει ότι το ερώτημα αν υπάρχει τελικά δικαίωμα προς αντίσταση τίθεται ή συγχρόνως με την άσκηση του δικαιώματος αυτού ή αφού καταλυθεί η τάξη, εναντίον της οποίας ασκήθηκε η αντίσταση. Ο Σύμβουλος Μποτόπουλος στην εισήγησή του, εφ' ης ο ΣτΕ 2336/1980 [ΤοΣ, 6 (1980), 405], αναφέρει ότι η αντίσταση του αιτούντος, γνωστού αντιστασιακού κατά της δικτατορίας 1967-1974, «επιβαλλόταν από τον θεμελιώδη νόμο της Ελληνικής Πολιτείας» και εννοεί προφανώς το άρθρο 114 του Συντάγματος του 1952, το οποίο παρέθεσε άλλωστε δίπλα στο άρθρο 120 παρ. 4 του ισχύοντος Συντάγματος.

⁹⁰ Βλ. *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 70 επ., 73 επ., *Fuglsang-Petersen*, 104 επ.

⁹¹ Βλ. *Koch*, 169 επ. Ο συγγραφέας αυτός παρουσιάζει διεξοδικά τις επιστημονικές απόψεις για τη σχέση δικαιώματος αντίστασης και άμυνας στις σ. 37 επ.

το βαθμό επικινδυνότητας της επίθεσης, από το είδος της βλάβης που απειλούσε, από τον τρόπο και την ένταση της επίθεσης και από τις υπολειτουργίες περιστάσεις» – άρθρο 22 παρ. 3 Π.Κ.). Οι αρχές αυτές πρέπει κατ' αρχήν να εφαρμόζονται και αναφορικά με το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης εν όψει των πολλών ομοιοτήτων του με την άμυνα, με διαφορετικό όμως κριτήριο αυστηρότητας από ό,τι στην άμυνα, δεδομένου ότι το προστατευόμενο με το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης έννομο αγαθό είναι το δημοκρατικό πολίτευμα. Έτσι, υπέρβαση του αναγκαίου μέτρου της αντίστασης θα αποτελούσε, π.χ., η ανατίναξη ενός πυρηνικού εργοστασίου, όχι όμως η ανατίναξη ενός κυβερνητικού κτιρίου κατά τις ώρες απουσίας των υπαλλήλων.

III. ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ «ΜΕ ΚΑΘΕ ΜΕΣΟ»

1. Η διάκριση σε «παθητική», «αμυντική» και «επιθετική» αντίσταση

Η παραδοσιακή διδασκαλία διακρίνει μεταξύ παθητικής, αμυντικής και επιθετικής αντίστασης.⁹²

Παθητική αντίσταση πρόκειται, όταν οι πολίτες αρνούνται απλώς την εκτέλεση των παρανόμων πράξεων της κρατικής εξουσίας· αμυντική, όταν επιπρόσθετα αντιτάσσουν βία κατά των κρατικών οργάνων που προσπαθούν να επιβάλλουν την εκτέλεση των παρανόμων κρατικών πράξεων· επιθετική, τέλος, όταν οι πολίτες επιδιώκουν με τη βία να εξαναγκάσουν τα κρατικά όργανα να ανακαλέσουν τις παράνομες πράξεις.⁹³

Ο Léon Duguit έδωσε αποκλίνοντα ορισμό στην παθητική αντίσταση, προσθέτοντας στην άρνηση των πολιτών να συμμορφωθούν με την παράνομη κρατική πράξη την προϋπόθεση: «εκτός αν εξαναγκασθούν με τη βία».⁹⁴

Η διάκριση μεταξύ παθητικής αφ' ενός και αμυντικής και επιθετικής αντίστασης αφ' ετέρου θεμελιώνεται στο μέσο, στον τρόπο, με τον οποίο εκδηλώνεται η αντίσταση, αν δηλαδή γίνεται με χρήση βίας ή όχι.

⁹² Ο Duguit, 796 επ., παρατηρεί ότι η διάκριση έχει θεολογική θεμελίωση. Βλ. και Hauriou, 712 και Stüttler, 31 επ.

⁹³ Βλ. Ζαχαρίτσα, 222, σημ. 2, Σγουρίτσα, Συντ.Δ., Α' 67, Γεωργόπουλο, Στοιχεία, 207, Κασιμάτη, ΤοΣ, 1 (1975), 177, σημ. 32, Χουβαρδά, 5, Πρακτικά Υποεπιτροπών, 425 (Αθ. Κανελλόπουλος), Krüger, 946.

⁹⁴ Duguit, 796: «La résistance passive consiste dans la non-exécution de la loi contraire au droit ou de l'acte illegale, tant qu'on n'y est pas contraint par la force». Βλ. και Geamanu, 258 (ο οποίος ταυτίζει το δικαίωμα αντίστασης με την πολιτική ανυπακοή), Σβώλο, Συντ.Δ., 99 και Γεωργόπουλο, Στοιχεία, 207.

Η διάκριση μεταξύ *αμυντικής* και *επιθετικής* αντίστασης έχει ως βάση τον ειδικότερο σκοπό, στον οποίο αποβλέπει η κάθε μία από τις δύο αυτές μορφές αντίστασης: η αμυντική αντίσταση περιορίζεται στη μη εκτέλεση της παράνομης κρατικής πράξης, η επιθετική αποβλέπει στην κατάρριψη ή στην ανατροπή της. Ο τρόπος άσκησης, η χρήση βίας, είναι κοινός και στην αμυντική και στην επιθετική αντίσταση.

Μία κριτική εξέταση του σκοπού τόσο της αμυντικής όσο και της επιθετικής αντίστασης δείχνει ότι η διάκριση μεταξύ τους ευσταθεί, μόνον αν η αντίσταση εκληφθεί ως *ατομική αντίσταση* εναντίον της *in concreto* εφαρμογής της παράνομης κρατικής πράξης. Αν εκληφθεί ως *συλλογική αντίσταση* (ας σημειωθεί ότι η συλλογική αντίσταση αποτελεί την κύρια μορφή αντίστασης, αφού παρέχει δυνατότητα οργάνωσης, οπότε μπορεί να είναι πιο αποτελεσματική),⁹⁵ η διάκριση μεταξύ αμυντικής και επιθετικής αντίστασης σχετικοποιείται για τον εξής λόγο: ο σκοπός της επιθετικής αντίστασης είναι «να χτυπήσει το κακό στη ρίζα του», να ανατρέψει πλήρως την παράνομη κρατική πράξη. Ο σκοπός της αμυντικής αντίστασης, αν ασκείται συλλογικά, είναι να παραμείνει ανεκτέλεστη η παράνομη κρατική επιταγή, όχι για μία ή περισσότερες μεμονωμένες περιπτώσεις αλλά γενικά και αφηρημένα. Η γενική μη εφαρμογή της παράνομης κρατικής επιταγής ως στόχος της αμυντικής αντίστασης συνεπάγεται την εξομοίωσή της προς την επιθετική αντίσταση, αφού μία κρατική επιταγή με μηδενική αποτελεσματικότητα –αυτό επιδιώκει η συλλογική και γενική άσκηση της λεγόμενης αμυντικής αντίστασης– χάνει τελικά και την ισχύ της.⁹⁶

2. Η υπέρβαση της διάκρισης στο άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος

Εναργέστερα παρουσιάζεται το ανεδαφικό της διάκρισης μεταξύ αμυντικής και επιθετικής αντίστασης στην περίπτωση που ρυθμίζεται από το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος. Προϋπόθεση της άσκησης της αντίστασης στη συνταγματική αυτή διάταξη είναι η επιχείρηση της βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος, όχι η ύπαρξη μιας παράνομης κρατικής επιταγής, όπως στην παραδοσιακή διδασκαλία των μορφών της αντίστασης.

Η αντίσταση του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος αποβλέπει στην αποτροπή της προπαρασκευαζόμενης ή εξελισσόμενης κατάλυσης του Συντάγματος. Κατά το στάδιο όμως της προπαρασκευής ή της εξέλιξης της

⁹⁵ Βλ. Isensee, Widerstandsrecht, 71, 74 επ., Σβώλο, Συντ.Δ., 9, Χουβαρδά, 6.

⁹⁶ Για την αποτελεσματικότητα ως προϋπόθεση της ισχύος του κανόνα δικαίου (και του δικαίου γενικά) βλ. πιο πάνω, σ. 37-39.

κατάλυσης του Συντάγματος δεν υφίσταται εξαναγκαστή κρατική επιταγή, που να υποχρεώνει σε συμμόρφωση, εναντίον της οποίας θα μπορούσε να ασκηθεί αντίσταση.

Το ίδιο επιχείρημα, που χρησιμοποιήθηκε για την εννοιολογική απίσχναση της αμυντικής αντίστασης –ότι δηλαδή στην προπαρασκευαζόμενη ή εξελισσόμενη κατάλυση του Συντάγματος δεν υφίσταται κρατική επιταγή, που να υποχρεώνει σε συμμόρφωση, αφού οι φορείς της κατάλυσης του Συντάγματος δεν έχουν πάρει ακόμη την εξουσία στα χέρια τους, ώστε να μπορούν να εκδίδουν κρατικές επιταγές– ισχύει και για τη λεγόμενη παθητική αντίσταση. Αφού δεν υπάρχει καν πρόσφορο αντικείμενο παθητικής αντίστασης, πώς είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για παθητική αντίσταση; Άρνηση συμμόρφωσης σε επιταγή, που δεν υπάρχει, είναι αδιανόητη.

3. Η λεγόμενη «παθητική αντίσταση»

Με βάση τη διάταξη του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης υποστηρίζεται ότι μορφή παθητικής αντίστασης κατά της κατάλυσης του Συντάγματος αποτελεί ακόμη και η ψυχική αποστροφή της κατάλυσης, που δεν εκδηλώνεται στον εξωτερικό κόσμο.⁹⁷ Η περίπτωση αυτή, που δεν ενδιαφέρει κατ' αρχήν το δίκαιο, αφού δεν εκδηλώνεται εξωτερική συμπεριφορά,⁹⁸ δεν είναι ορθό να χαρακτηρίζεται ως αντίσταση.

Το ίδιο πρέπει να λεχθεί και για την «παθητική αντίσταση» του Duguit, που απολήγει τελικά σε συμμόρφωση προς την παράνομη κρατική επιταγή, πολλώ μάλλον αν η αρχική μη συμμόρφωση συνιστούσε συμπεριφορά επιτρεπόμενη ή, πολύ περισσότερο, επιβαλλόμενη από το δίκαιο. Ο δημόσιος υπάλληλος, π.χ., που εφιστά την προσοχή του προϊσταμένου του στον παράνομο χαρακτήρα της υπό έκδοση διοικητικής πράξης [άσχετα αν τελικά πείθεται να συμπράξει στην έκδοσή της, διότι συντρέχουν (;) λόγοι γενικότερου δημοσίου συμφέροντος]⁹⁹ εκπληρώνει καθήκον, που του επιβάλλει ο νόμος, και συνεπώς δεν μπορεί να λεχθεί ότι προβάλλει, αρχικά, παθητική αντίσταση. Αντίθετα, αν η αρχική μη συμμόρφωση ήταν συμπεριφορά παράνομη, που αποσκοπούσε στην ανατροπή της επίσης παράνομης κρατικής επιταγής, τότε δεν θα επρόκειτο για παθητική αλλά για ενεργητική αντίσταση.

⁹⁷ *Isensee, Widerstandsrecht*, 58. Ο συγγραφέας αυτός (σ. 26) υποστηρίζει επίσης ότι η αντίσταση μετά την κατάλυση του Συντάγματος είναι κατ' ακριβολογία επανάσταση. Επομένως, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του, ο ψυχικά αποστρεφόμενος τον καταλύσαντα το Σύνταγμα είναι «επαναστάτης».

⁹⁸ Βλ. αντί πολλών *Μάνεση*, *Συντ.Δ.*, 24, 30 επ.

⁹⁹ Βλ. Π.Δ. 611/1977, άρθρο 71 και πρβλ. πιο πάνω, σ. 71 και σημ. 22.

Το βασικό ερώτημα, που προκαλούν οι πιο πάνω σκέψεις, είναι, αν υπάρχουν εν τέλει περιθώρια για τη λεγόμενη «παθητική» αντίσταση, ή αν η μορφή αυτή της αντίστασης είναι σχήμα οξύμωρο¹⁰⁰ ή απλό θεωρητικό εφεύρημα. Το ζήτημα, που δεν λύνει ο παραδοσιακός ορισμός της παθητικής αντίστασης, είναι αν η άρνηση εκτέλεσης της παράνομης κρατικής επιταγής είναι ούτως ή άλλως, καθ' εαυτήν, νόμιμη πράξη, δικαίωμα ή καθήκον. Αν καθ' εαυτήν είναι νόμιμη πράξη, ανεξάρτητα δηλαδή από τον παράνομο χαρακτήρα της κρατικής επιταγής, τότε δεν πρόκειται για αντίσταση. Η προσβολή π.χ. εκτελεστής διοικητικής πράξης με αίτηση ακυρώσεως προς το Συμβούλιο Επικρατείας είναι παραδεκτή, ανεξάρτητα αν η προσβαλλόμενη πράξη είναι νόμιμη ή παράνομη. Η έγγραφη αναφορά του δημοσίου υπαλλήλου, με την οποία εκθέτει τη γνώμη του ως προς τον πρόδοντα παράνομο χαρακτήρα της διαταγής του προϊσταμένου του, είναι επίσης επιτρεπτή, ανεξάρτητα αν η διαταγή κριθεί τελικά ως πρόδοντα παράνομη. Στις περιπτώσεις αυτές δεν μπορεί να γίνεται λόγος για παθητική αντίσταση, διότι τόσο η αίτηση ακυρώσεως όσο και η έγγραφη αναφορά του υπαλλήλου είναι ούτως ή άλλως νόμιμες ενέργειες. Πολύ περισσότερο δεν μπορεί να γίνεται λόγος για παθητική, έστω, αντίσταση, όταν δεν υπάρχει καν πράξη. Ο υπάλληλος, π.χ., ο οποίος απολύεται από ένα δικτατορικό καθεστώς, απλώς και μόνο λόγω της ιδεολογίας του, ανεξάρτητα από τη δίωξη και την αδικία που υφίσταται, δεν μπορεί να λεχθεί ότι αντιστέκεται, αφού δεν πράττει καν (άλλο το ζήτημα της επανόδου του στην υπηρεσία μετά την αποκατάσταση της παλαιάς έννομης τάξης). Εκείνος όμως, που έργω ή λόγω,

¹⁰⁰ «Der passive Widerstand ..., das ist der Widerspruch in sich selbst, es ist der duldende Widerstand, der kein Widerstand ist» (Lassalle κατά παραπομπή από Scheidle, 27. σημ. 61, ο οποίος τεκμηριώνει βιβλιογραφικά την αμφισβήτηση γύρω από την παθητική αντίσταση). Βλ. ακόμη Diem, 106, ο οποίος ασχολείται με το δικαίωμα αντίστασης από θεολογική άποψη και αποκρούει, χωρίς όμως ικανοποιητική αιτιολόγηση, τη διάκριση μεταξύ ενεργητικής και παθητικής αντίστασης. Ο Stüttler, 41, σημ. 151 (με παραπομπή στον V.H. Clavier, *The Duty and the Right of Resistance according to the Bible and to the Church*, Strasburg/Oxford 1956), αναφέρεται και σε μία άλλη, όχι τόσο γνωστή, κατηγορία της αντίστασης, την «πνευματική αντίσταση» (geistiger Widerstand), που χαρακτηρίζει τη στάση των χριστιανών μαρτύρων. Τα όρια της «πνευματικής» και της «παθητικής» αντίστασης δεν φαίνεται πάντως να είναι σαφή. Ιδιαίτερα κριτικός απέναντι στην παθητική αντίσταση είναι ο Gény, 124: «... il reste encore à savoir en quoi consiste la résistance légitime. – Pas de doute qu'elle ne puisse se réaliser négativement par la simple inaction de l'intéressé, qui attend l'exécution de la loi par l'autorité, refusant seulement d'y coopérer activement. Cette faculté de résistance, purement passive, n'est même pas interdite positivement par la loi qui organise seulement les moyens d'en triompher par la contrainte». Βλ. ακόμη Γάφο, Ποιν.Δ., 85 επ., σημ. 86.

εξωτερικεύει την απαγορευμένη από το δικτατορικό καθεστώς ιδεολογία του, αντιστέκεται, και μάλιστα ενεργητικά.

Φαίνεται ότι η παθητική αντίσταση δεν είναι νοπητή στη συνταγματική ρύθμιση του άρθρου 120 παρ. 4, όχι διότι γίνεται, κατά την παραδοσιακή διδασκαλία, χωρίς χρήση βίας, αλλά διότι δεν είναι σαφές, αν αποτελεί πράγματι αντίσταση.

Το Σύνταγμα άλλωστε, επιτρέποντας, και επιβάλλοντας ταυτόχρονα, αντίσταση κατά της κατάλυσης του Συντάγματος «με κάθε μέσο», προβαίνει και σε αξιολόγηση του χρησιμοποιούμενου μέσου. Αντίσταση «με κάθε μέσο» σημαίνει, αφ' ενός, ότι κάθε μέσο, από το πιο ήπιο μέχρι το πιο έντονο, είναι θεμιτό, υπάρχει δηλαδή ευχέρεια επιλογής του, ανταποκρινόμενη βέβαια, στην αρχή της αναγκαιότητας και αναλογικότητας, αφ' ετέρου όμως σημαίνει και αντίσταση «με όλες τις δυνάμεις». Υπό την έννοια αυτή θα μπορούσε να υποστηριχθεί, *cum grano salis*, ότι η παθητική αντίσταση δεν καλύπτεται από την αντίσταση του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος.

4. Αντίσταση με πράξη – Αντίσταση με παράλειψη

Πρέπει να σημειωθεί ότι η διάκριση σε ενεργητική και παθητική αντίσταση, αν η πρώτη νοείται ως αντίσταση με θετικές πράξεις, ενώ η δεύτερη ως αντίσταση διά παραλείψεων,¹⁰¹ μπορεί ανενδοίαστα να γίνει δεκτή. Οι εκφρασθείσες επιφυλάξεις δεν έχουν θέση σε ένα τέτοιο ορισμό της παθητικής αντίστασης.

IV. Ο ΦΟΡΕΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Φορέας του δικαιώματος και του καθήκοντος αντίστασης είναι οι Έλληνες. Ποιος είναι Έλληνας πολίτης ρυθμίζεται από το δίκαιο της ελληνικής ιθαγένειας, στο οποίο παραπέμπει η διάταξη του άρθρου 4 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος.¹⁰² Ο τρόπος απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας είναι αδιάφορος.

Η διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος δεν καθιερώνει «ανθρώπινο δικαίωμα»,¹⁰³ αφού υποκείμενο του δικαιώματος δεν είναι ο

¹⁰¹ Arnot, 58 επ., Herzog, M/D/H/S, Rdnr. 57.

¹⁰² Βλ. ν.δ. 3370/1955 όπως ισχύει σήμερα.

¹⁰³ Για τον όρο «ανθρώπινο δικαίωμα», που χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ότι φορέας του δικαιώματος είναι ο «καθένας», και όχι όσοι έχουν την ιθαγένεια του κράτους, που κατοχυρώνει το δικαίωμα, βλ. Σβώλο/Βλάχο, Α', 93, Μάνεση, Ατομ. Ελευθ., 15 επ., Μανιτάκη, Υποκείμενο, 261 επ. Οι σχετικές με το δικαίωμα αντίστα-

«καθένας» ή το «άτομο» γενικά, αλλά μόνον οι Έλληνες. Ούτε επιβάλλει γενικό καθήκον αντίστασης, όπως το γενικό καθήκον υπακοής, που καταλαμβάνει και τους αλλοδαπούς (βλ. πιο πάνω, σ. 98 επ., σημ. 2).

Ο λόγος, για τον οποίο το δικαίωμα αντίστασης περιορίζεται στους Έλληνες, φαίνεται να είναι κατά βάση ο ίδιος, για τον οποίο και το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 11 του Συντάγματος), του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 12), της δωρεάν παιδείας (άρθρο 16 παρ. 4 εδ. α΄) έχουν ως φορείς μόνον τους Έλληνες.¹⁰⁴ Ο περιορισμός του φορέα των συνταγματικών αυτών δικαιωμάτων, που μπορεί να διευρυνθεί από τον κοινό νομοθέτη, γίνεται με βάση το σκεπτικό ότι και χωρίς αυτά τα δικαιώματα δεν θίγεται το *minimum* της ελευθερίας του αλλοδαπού, που προστατεύεται με τις γενικές διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 2 εδ. α΄ και 13 παρ. 1 εδ. β΄, ¹⁰⁵ καθώς και με τα λοιπά συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα του ανθρώπου (άρθρα 2 παρ. 1, 5 παρ. 1, 6 παρ. 1, 7 παρ. 1 κλπ.).

Υποκείμενο του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης είναι, ανεξάρτητα από φύλο, ηλικία ή άλλες επί μέρους ιδιότητες, όλοι οι Έλληνες από κοινού και ο καθένας ξεχωριστά, κυρίως ως *homo politicus*, αλλά, στο μέτρο που η κατάλυση του Συντάγματος επιχειρείται με ανεπανόρθωτη προσβολή ατομικών δικαιωμάτων, και ως *homo privatus*.¹⁰⁶

Οι οργανώσεις υπό τη μορφή της ένωσης προσώπων ή του σωματείου,¹⁰⁷ οι θρησκευτικές κοινότητες,¹⁰⁸ τα πολιτικά κόμματα κυρίως μάλιστα

σης διατάξεις των Συνταγμάτων της Αμερικής, Γαλλίας, Ελ Σαλβαντόρ (βλ. πιο πάνω, σ. 25 επ.) καθιερώνουν ανθρώπινο δικαίωμα. Ο *Klug*, *Widerstandsrecht*, 11 επ., υποστηρίζει ότι η διάταξη του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης καθιερώνει ανθρώπινο δικαίωμα, παρά το ότι ρητά αναφέρεται στους «Γερμανούς» ως φορείς του δικαιώματος. Η άποψη αυτή παρέμεινε απομονωμένη.

¹⁰⁴ Αντίθετη άποψη υποστηρίζει στη Δυτική Γερμανία, χωρίς όμως αιτιολόγηση, ο *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 44 επ.

¹⁰⁵ Βλ. Σβώλο/Βλάχο, Β΄, 207 επ., Γεωργόπουλο, Ελλ. Συντ. Δ., Γ΄, 139, 149, Μανιτάκη, Υποκείμενο, 234, Μάνεση, Ατομ. Ελευθ., 120 επ., 252 επ., Βλάχο, Τ.Τ.ΣτΕ, ΙΙ, 36.

¹⁰⁶ Βλ. *Scheidle*, 18 επ., *Heyland*, 86 επ., *Bertram*, *Widerstand*, 35 επ., του ίδιου, *Widerstandsrecht*, 50 επ., *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 44 επ. Πρβλ. και το παράδειγμα στις σ. 44 επ., πιο πάνω.

¹⁰⁷ Βλ. για τα νομικά πρόσωπα ως φορείς συνταγματικών δικαιωμάτων Μάνεση, Ατομ. Ελευθ., 45 επ., Ράικο, Θεμελ. Δικ., Α΄, 122 επ., Μανιτάκη, Υποκείμενο, 114 επ., Βρονιάκη, 403 επ.

¹⁰⁸ Τόσο οι λειτουργοί όσο και οι οπαδοί των θρησκευτικών κοινοτήτων, που έχουν ως δόγμα την υποταγή στα κελεύσματα της κοσμικής εξουσίας, ανεξάρτητα από τη νομιμότητα και τη νομιμοποίηση της κοσμικής εξουσίας, θα αντιμετωπίσουν προφανώς σοβαρότατη σύγκρουση καθηκόντων. Από πλευράς Συντάγματος το πρόβλημα λύνεται με βάση το άρθρο 13 παρ. 4 [πρβλ. και την ανάπτυξη του Μποϊτόπουλου, ΤοΣ, 6 (1980), 405]. Βλ. γενικότερα Μαγκάκη, Σύγκρουση, κυρίως 35 επ. και Παπαδάτο, Επιθετικότητα, 98 επ. Η σύγκρουση καθηκόντων σχετικοποιείται βέβαια αν το

τα πολιτικά κόμματα, λόγω του πολιτικού σκοπού που εξ ορισμού επιδιώκουν,¹⁰⁹ είναι αναμφίβολα φορείς του δικαιώματος και του καθήκοντος αντίστασης. Αυτό δεν συνάγεται μόνον από το γεγονός ότι τα συνταγματικά δικαιώματα ασκούνται είτε μεμονωμένα είτε συλλογικά. Προκύπτει ειδικότερα και από την ιστορία της νομικής κατοχύρωσης του δικαιώματος αντίστασης, που, αφ' ότου άρχισε να καταγράφεται ως θεσμός του θετικού δικαίου, εξαγγέλθηκε υπέρ των *corps intermédiaires*, των προνομιούχων σωματείων και τάξεων μεταξύ του μονάρχου και του λαού, συλλογικά και ατομικά.¹¹⁰

Φορέας του δικαιώματος και της υποχρέωσης αντίστασης είναι και τα κρατικά όργανα, τόσο υπό την ιδιότητά τους ως ατόμων όσο και ως κρατικών οργάνων.¹¹¹ Η διάταξη του άρθρου 103 παρ. 1 εδ. α' του Συντάγματος, που επιβάλλει στους δημοσίους υπαλλήλους «πίστη στο Σύνταγμα και αφοσίωση στην Πατρίδα», εντείνει μάλιστα το καθήκον τους προς αντίσταση.

καθήκον αντίστασης που επιβάλλει το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος θεωρηθεί, όχι ως νομικό καθήκον, αλλά ως απλή ηθοπλαστική διακήρυξη (βλ. πιο κάτω σ. 109 επ.).

¹⁰⁹ Βλ. κυρίως *Δρόσο*, 174 επ., 275 επ., 277. Επιφυλακτικός ως προς την αναγνώριση των πολιτικών κομμάτων ως φορέων του δικαιώματος αντίστασης ο *Kröger*, 11. Η άποψή του θεμελιώνεται στον ίδιο ακριβώς λόγο, στον οποίο θεμελιώνεται και η μη αναγνώριση δικαιώματος αντίστασης στα κρατικά όργανα, για την οποία βλ. αμέσως πιο κάτω στο κείμενο και τη μεθεπόμενη σημείωση.

¹¹⁰ Βλ. *Wolzendorff*, 198 επ., *Otto von Gierke*, 29 επ., 33 επ. Ο *Δαγτόγλου*, Κυριαρχία, 17, παρατηρεί ότι το καθιερωμένο από το μεσαιωνικό δίκαιο σύστημα δεσμεύσεων του ηγεμόνα έκανε «σαφή και ευεξήγητη» την αναγνώριση του δικαιώματος αντίστασης κάθε αδικούμενου υπηκόου κατά του ηγεμόνα του. Πρέπει πάντως, με κάποια απόκλιση από την άποψη αυτή, να τονισθεί ότι φορέας του δικαιώματος αντίστασης στο μεσαιωνικό δίκαιο δεν ήταν κυρίως το κάθε άτομο ξεχωριστά (εξαίρεση αποτελεί η σχετική ρύθμιση στο *Sachsenspiegel* και στη νομοθεσία της *Brabant*) αλλά οι «τάξεις» ως σύνολο. Πρβλ. και πιο πάνω, σ. 22 επ., τις εξαγγελίες δικαιώματος αντίστασης στον μεσαίωνα.

¹¹¹ Βλ. και *Γαροφαλλίδη*, 183. Αντίθετη άποψη επικρατεί στη Δυτική Γερμανία (βλ. αντί πολλών *Doehring*, *Staatsrecht*, 276, *Stern*, II» 1515, με παράθεση βιβλιογραφίας). Η αιτιολογία της, ανεπαρκής μάλλον, είναι ότι τόσο η ιστορική όσο και η αντικειμενική (:) ερμηνεία ωθούν στην κατανόηση του δικαιώματος αντίστασης ως δικαιώματος «εκ των κάτω προς τα άνω». Στο ελληνικό Σύνταγμα η αντίσταση καθορίζεται και ως καθήκον, πράγμα που αποκλείει τη μεταφορά της άποψης αυτής στην ερμηνεία της αντίστοιχης ελληνικής διάταξης. Εξ άλλου, αν οι κρατικοί υπάλληλοι δεν ήταν φορείς του δικαιώματος, η λειτουργία του θα γινόταν ακόμη πιο προβληματική, ειδικά στην Ελλάδα, που είναι κράτος δημοσίων υπαλλήλων.

V. ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ: Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ

(ΑΡΘΡΟ 87 ΠΑΡ. 2)¹¹²

Το άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος υποχρεώνει τον δικαστή να μην εφαρμόζει διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος. Η έννοια της κατάλυσης στη συνταγματική αυτή διάταξη προσδιορίσθηκε ως κατάλυση του Συντάγματος που συντελείται με την επιβολή μιας δικτατορίας (βλ. πιο πάνω, σ. 54 επ.). Ποια είναι η θέση του δικαστή στην περίπτωση αυτή;

Κάθε διάταξη που τίθεται από μια δικτατορία τίθεται κατά κατάλυση του ανατραπέντος Συντάγματος. Το εκλεγμένο νομοθετικό όργανο παύει να λειτουργεί, η νόμιμη κυβέρνηση αντικαθίσταται από μία παράνομη κλπ. Η νομοθεσία των δικτατόρων δεν είναι δυνατόν να γίνεται κατά τρόπο συνταγματικό (με κριτήριο το καταλυθέν Σύνταγμα).

Η διάταξη του άρθρου 87 παρ. 2 του ισχύοντος Συντάγματος δεν μπορεί να ερμηνευθεί κατά τέτοιον τρόπο, ώστε ο δικαστής να είναι υποχρεωμένος, σε κάθε περίπτωση, να μην εφαρμόζει το δίκαιο της δικτατορίας. Και υπό τις παρούσες ομαλές περιστάσεις ο δικαστής είναι υποχρεωμένος να εφαρμόζει ακόμη και διατάξεις που θεσπίσθηκαν από την τελευταία δικτατορία (1967-1974) και που εξακολουθούν ακόμη, υπό το κράτος του Συντάγματος του 1975, να ισχύουν, διότι δεν καταργήθηκαν ρητά,¹¹³ παρά το γεγονός ότι τέθηκαν κατά κατάλυση του Συντάγματος του 1952.

Το ιδιαίτερο καθήκον του δικαστή, που επιβάλλεται από το άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος, πρέπει να περιορίζεται στη μη εφαρμογή του δικτατορικού δικαίου, εφ' όσον κατά *περιεχόμενο* αντίκειται στο ισχύον Σύνταγμα. Θα πρέπει δηλαδή ο «δικαστής να εξετάζει κάθε φορά τη συνταγματικότητα του δικαίου αυτού, με κριτήριο το Σύνταγμα του 1975, και να αρνείται την εφαρμογή του σε περίπτωση ουσιαστικής μόνον αντίθεσής του προς αυτό.

Ακόμη και η περιοριστική αυτή ερμηνεία του άρθρου 87 παρ. 2 του Συντάγματος τοποθετεί τον δικαστή στην πρώτη γραμμή των φυλάκων του Συντάγματος.

¹¹² Η ανάλυση, που ακολουθεί, βασίζεται στον *Σπυρόπουλο*, Δικαστής, 15.

¹¹³ Βλ. άρθρο 111 παρ. 1 του Συντάγματος και *Δ. Τσάτσο*, Συντ.Δ., 215 επ.

VI. Η ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

1. *Ultimum remedium*;

Κατά την ανάλυση της «κατάλυσης του Συντάγματος» σημειώθηκε ότι το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης είναι και αυτό τμήμα της «νόμιμης διαδικασίας», που δεν τελεί μάλιστα υπό την αίρεση της εξάντλησης των άλλων νόμιμων μέσων (βλ. πιο πάνω, σ. 57 επ.). Το δικαίωμα αντίστασης χαρακτηρίζεται όμως, παραδοσιακά, ανεξάρτητα από τη ρητή κατοχύρωσή του στο θετικό δίκαιο ή όχι ως ύστατη κατασταλτική εγγύηση –*ultimum remedium*– υπέρ της τήρησης του Συντάγματος.¹¹⁴ Ο χαρακτηρισμός αυτός υποδηλώνει ότι η προσφυγή στο δικαίωμα αντίστασης πρέπει να γίνεται «ύστατα», δηλαδή όταν οι άλλες εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος έχουν εξαντληθεί ή η λειτουργία τους έχει αποκλεισθεί διότι με βεβαιότητα θα αποδεικνυόταν αναποτελεσματική. Το δικαίωμα αντίστασης –αυτό σημαίνει *ultimum refugium*– δεν μπορεί να ασκηθεί πριν λειτουργήσουν οι λοιπές εγγυήσεις, ούτε καν συγχρόνως με αυτές.

Ο δικαιολογητικός λόγος της επικουρικότητας του δικαιώματος αντίστασης οφείλεται στην επικινδυνότητα που έχει η άσκησή του. Η αντίσταση, αν παραβλέψει κανείς τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ενεργοποιείται, εκδηλώνεται με άδικη πράξη (βλ. πιο πάνω, σ. 87 επ.). Εύλογη είναι επομένως μία διστακτικότητα ως προς την άσκηση του δικαιώματος αντίστασης, πολλώ μάλλον αφού η βασική προϋπόθεσή της, «η επιχείρηση της κατάλυσης του Συντάγματος με τη βία», δεν είναι πλήρως αποκρυσταλλωμένη εννοιολογικά (βλ. πιο πάνω, σ. 52).

Ο συντακτικός νομοθέτης δεν εκφράσθηκε με ιδιαίτερη σαφήνεια αναφορικά με τον επικουρικό χαρακτήρα του δικαιώματος αντίστασης. Φαίνεται όμως ότι μάλλον τον υπονόησε.¹¹⁵

Τα γράμματα της διάταξης σιωπά σχετικά, η συγκριτική ερμηνεία σε συνδυασμό με το επιχείρημα *e contrario* –το άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης ρητά αναφέρεται στον επικουρικό χαρακτήρα του δικαιώματος αντίστασης–¹¹⁶ συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι στο

¹¹⁴ Αντί πολλών: Μάνεσης, Εγγυήσεις, II, 32, *Hauriou*, 712, *Marcic*, *Rechtsphilosophie*, 283.

¹¹⁵ Πρακτικά Υποεπιτροπών, 419, 425 (Γ.Α. Μαγκάκης, Αθ. Κανελλόπουλος). Ο *Pantélis*, 203, δέχεται τον επικουρικό χαρακτήρα του δικαιώματος αντίστασης, με βάση την ιστορική ερμηνεία.

¹¹⁶ Βλ. πιο πάνω, σ. 39. Κριτικοί απέναντι στη ρήτρα επικουρικότητας οι *Scheidle*, 151 (που προτείνει η επικουρικότητα να γίνεται κατανοητή, όχι αφηρημένα, αλλά συγκεκριμένα, χωρίς όμως να αποσαφηνίζει τη σκέψη του), *H. Schneider*, 17 επ., *Anding*, 128 επ., *von der Brélie*, 125 επ., *Ganseforth*, 135 επ., *Däubler*, 30, *Reh*, 282 επ.,

ελληνικό Σύνταγμα το δικαίωμα αντίστασης δεν τελεί υπό την αίρεση της εξάντλησης της λοιπής νόμιμης διαδικασίας.

2. Η καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος αντίστασης και ο επικουρικός χαρακτήρας του

Υποστηρίχθηκε η άποψη ότι η περιοριστική ρήτρα του άρθρου 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης (: «... εφ' όσον άλλα μέσα είναι απρόσφορα») θα μπορούσε να έχει εφαρμογή και στο άρθρο 120 παρ. 4 του ελληνικού Συντάγματος, διά μέσου της απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος, που περιέχεται στο άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος.¹¹⁷

Η άποψη αυτή θεωρεί ως εννοιολογικό στοιχείο του δικαιώματος αντίστασης τον χαρακτηρισμό του ως *ultimum remedium* και επομένως κάθε άσκησή του που δεν γίνεται «ύστατα» ως κατάχρηση.

Πέρα όμως από το ότι το ζητούμενο δεν μπορεί συγχρόνως να καθίσταται και σημείο εκκινήσεως, διότι έτσι δημιουργείται φαύλος κύκλος, η άποψη αυτή παραγνωρίζει την κρατούσα και ορθή επιστημονική θέση ως προς την κατάχρηση δικαιώματος στο ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο.¹¹⁸ Ορθά έχει παρατηρηθεί ότι, αν η θεωρία της κατάχρησης δικαιώματος στο ιδιωτικό δίκαιο έχει προσφέρει καλές υπηρεσίες, σε σχέση με το συνταγματικό δικαίωμα αποτελεί «άρνηση ... της ιερότητάς (του), μια χειροπιαστή *contradictio in terminis*».¹¹⁹

Ειδικά το δικαίωμα αντίστασης δεν είναι καν πρόσφορο σε κατάχρηση. Αυτό γίνεται φανερό, αν εφαρμοσθούν στο δικαίωμα αντίστασης τα κριτήρια της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος, που καθορίζει το άρθρο 281 Α.Κ., δηλαδή η καλή πίστη, τα χρηστά ήθη, ο κοινωνικός σκοπός του δικαιώματος. Το δικαίωμα αντίστασης ή είναι έκφραση της τήρησης

Wassermann, *Zum Recht auf Widerstand*, 358 επ., ο ίδιος, *Recht*, 110 επ. και πριν από τη ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος αντίστασης με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1968 ο Arnot, 112 επ.

¹¹⁷ Livos, 191.

¹¹⁸ Βλ. τώρα αντί πολλών την παρουσίαση της κρατούσης επιστημονικής άποψης στον Παντελή, 226 επ., 228 επ., με παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας, στην οποία πρόσθεσε και τις ενδιαφέρουσες και κριτικές παρατηρήσεις του Παπανικολάου, 161 επ. Ο Kassaras, 26, υποστηρίζει ότι οι απόψεις ως προς την κατάχρηση δικαιώματος στο ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο «δixάζονται». Αν εξαιρέσει όμως κανείς την άποψη του Ράικου, Θεμελ. Δικ., Α', 171 επ. και του Δερβέναγα, 145 επ., που είναι απομωνωμένες, οι λοιπές απόψεις συγκλίνουν στο ότι το άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος είναι *lex imperfecta*.

¹¹⁹ Βλάχος, Σύνταγμα, 75.

του Συντάγματος, οπότε δεν μπορεί να αντιτίθεται στα κριτήρια αυτά, ή δεν είναι *δικαίωμα* αντίστασης, αλλά *παράνομη* αντίσταση. Κατά τη σύγκριση του δικαιώματος αντίστασης και της άμυνας τονίσθηκε ότι το υποκειμενικό στοιχείο του σκοπού του δικαιώματος, η τήρηση δηλαδή του Συντάγματος, είναι εννοιολογικό στοιχείο του (βλ. πιο πάνω, σ. 91). Αν λείπει ο σκοπός αυτός, τότε η αντίσταση αποχαρακτηρίζεται ως δικαίωμα και μεταφέρεται στον χώρο του απροκάλυπτου αδικού, όχι της κατάχρησης.

Η άποψη που σχολιάσθηκε πρέπει να αποκρουσθεί και για τον λόγο ότι συρρικνώνει σε τέτοιο βαθμό τη λειτουργικότητα της διάταξης του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος, ώστε την άγει σε πλήρη σχεδόν ακρήστευση. Αν ο φορέας του δικαιώματος και του καθήκοντος αντίστασης έπρεπε να αναμείνει σε επιφυλακή, έως ότου αποδειχθεί άκαρπη η λοιπή νόμιμη διαδικασία, τότε το Σύνταγμα θα είχε καταλυθεί, ώστε η πιθανότητα της αποτροπής της κατάλυσής του θα ήταν μηδενική. Το πιο αποτελεσματικό μέσο θεραπείας του δεινού είναι η πρόληψη ή, αν αυτή δεν καθίσταται εφικτή, η όσο το δυνατόν ενωρίτερη καταπολέμησή του.¹²⁰

Η αντίσταση κατά της κατάλυσης του Συντάγματος δεν είναι μόνο δικαίωμα, ώστε να επαφίεται στην καλή θέληση του δικαιούχου· είναι συγχρόνως και καθήκον, πράγμα που διαφοροποιεί σημαντικότερα τη ρύθμιση του ελληνικού Συντάγματος από εκείνη του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. Έχει υποστηριχθεί ότι η επικουρικότητα του δικαιώματος αντίστασης στο άρθρο 20 παρ. 4 του δυτικογερμανικού Συντάγματος αποτελεί ένα βασικό λόγο, για τον οποίο η αντίσταση δεν είναι ορθό να θεωρηθεί εκεί και ως καθήκον.¹²¹

Το γεγονός πάντως ότι η έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος δεν είναι αποκρυσταλλωμένη επιβάλλει μια σχετική φειδώ ως προς την άσκηση του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης. Ποια είναι η έννοια της φειδούς σε σχέση με την άσκηση του δικαιώματος αντίστασης, θα δειχθεί ευθύς αμέσως.

Η κατάλυση του Συντάγματος δεν είναι μια διαδικασία που εκδηλώνεται από τη μια στιγμή στην άλλη. Χρειάζεται προετοιμασία, που διευκολύνεται από την οποιαδήποτε δυσλειτουργικότητα του Συντάγματος. Αν ο λαός ως πηγή, διαρκής φορέας και τελικός κριτής της εξουσίας δεν υπογραμμίζει την παρουσία του και την ελεγκτική λειτουργία και αποστολή του, και μάλιστα έντονα, μόλις αρχίσει ή και πριν ακόμη αρχίσει η εκδήλωση της συνταγματικής περιπέτειας, τότε ο ίδιος δεν τηρεί το Σύ-

¹²⁰ Βλ. στην κατεύθυνση αυτή *Kogon*, 430 επ., *Strecker*, 361, *Ermacora*, *Staatslehre*, 259, ο οποίος δέχεται την επικουρικότητα του δικαιώματος αντίστασης, υπό την προϋπόθεση ότι η λοιπή νόμιμη διαδικασία παρέχει πράγματι exéγγυα αποτελεσματικότητας.

¹²¹ *Stober*, *Grundpflichten*, 52.

νταγμα. Η άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων, και κυρίως των δικαιωμάτων της συλλογικής δράσης, είναι ένα μέσο επίδειξης της λαϊκής παρουσίας. Τα συνταγματικά δικαιώματα δεν είναι δικαιώματα των εξαιρετικών περιστάσεων· είναι δικαιώματα που πρέπει να ασκούνται καθημερινά προς τον σκοπό της *πραγμάτωσης* του Συντάγματος.¹²² Το Σύνταγμα πραγματώνεται μέσα στη διαλεκτική της άσκησης της κρατικής εξουσίας και της άσκησης δικαιωμάτων *έναντι* της κρατικής εξουσίας.¹²³

Το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος καλεί σε διαρκή εγρήγορση για να αποφευχθεί η δυνατότητα δημιουργίας πραγματικών περιστατικών τέτοιων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην κατάλυση του Συντάγματος.¹²⁴ Η επαγρύπνηση για τη λειτουργία των προληπτικών κυρίως εγγυήσεων τήρησης του Συντάγματος, αυτή είναι η επιβεβλημένη φειδώ αναφορικά με την άσκηση του δικαιώματος και την συμμόρφωση στο καθήκον αντίστασης.¹²⁵ Υπό την έννοια αυτή η αντίσταση εξακολουθεί να είναι «έσχατο μέσο».

VII. Η ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΟΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

1. Το δικαίωμα αντίστασης

α. Η αντίσταση ως λειτουργικό δικαίωμα

Η άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν είναι κατ' αρχήν υπο-

¹²² Βλ. κυρίως Hesse, § 9, II.

¹²³ Γι' αυτό και «ο συνταγματικός λόγος είναι», κατά την έκφραση του Μανιτάκη, Αρμ., 39 (1985), 10, «λόγος δισσός: λόγος της εξουσίας και λόγος της ελευθερίας. Η ελληνική συνταγματική θεωρία και παράδοση έχει τάξει το συνταγματικό λόγο κατά προτεραιότητα στην προάσπιση της πολιτικής ελευθερίας και γενικά των συνταγματικών ελευθεριών, των εννόμων αυτών αντιστάσεων κατά της εξουσίας».

¹²⁴ Κλασική είναι η διατύπωση του Bluntschli, 689: «Das Staatsrecht kann diese äussersten Fälle nicht wegleugnen, aber ebensowenig näher normieren. Es kann dieselben möglichst zu beschränken und die natürlichen Gefahren derselben zu vermindern suchen».

¹²⁵ Ο Kaufmann, FS Tammelo, 85 επ. [= Ποιν.Χρ., 32 (1982), 705 επ.] αναλύει την αποτρεπτική για τις καταχρήσεις, εκ μέρους της δημοσίας εξουσίας, λειτουργία του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος αντίστασης σε αρκετές σελίδες. Ο τίτλος του άρθρου του είναι ιδιαίτερα παραστατικός: «Η αντίσταση του φθηνού νομίσματος» (στα ελληνικά ο τίτλος αποδόθηκε ως «μικρή και μεγάλη αντίσταση»). Ο συγγραφέας δεν κάνει λόγο για «αντίσταση» αλλά για άσκηση συνταγματικών δικαιωμάτων. Εύγλωττο είναι ένα απόσπασμα του Erich Kästner, το οποίο παραθέτει: «Τα γεγονότα των ετών 1933-1945 θα έπρεπε να είχαν προληφθεί το αργότερο το 1928 ...». Ας σημειωθεί πάντως ότι την έκφραση «αντίσταση του φθηνού νομίσματος» την είχε ήδη χρησιμοποιήσει, πριν από τον Kaufmann, ο Beutler, 593.

χρεωτική. Σύμφυτη με την έννοια του δικαιώματος είναι η ευχέρεια να ασκηθεί ή να μην ασκηθεί.¹²⁶ Η γενική αυτή διαπίστωση δεν είναι ανεξάρτητη. Όπως και στον χώρο των ιδιωτικών δικαιωμάτων υπάρχουν τα λεγόμενα «λειτουργικά δικαιώματα», των οποίων η άσκηση είναι υποχρεωτική,¹²⁷ έτσι και στον χώρο των πολιτικών δικαιωμάτων η άσκηση π.χ. τόσο του δικαιώματος της ψήφου¹²⁸ όσο και της συμμετοχής στη δικαστική εξουσία ως ενόρκου¹²⁹ είναι υποχρεωτική, υπό την έννοια ότι ο παραλείπων τη σχετική νόμιμη υποχρέωσή του υφίσταται κυρώσεις.

Το δικαίωμα αντίστασης ανήκει στην κατηγορία των εξαιρέσεων, αφού καθορίζεται ρητά και ως καθήκον.

Το συνταγματικό δικαίωμα δεν πρέπει απαραίτητα να έχει θετικό περιεχόμενο. Η κατοχύρωση π.χ. της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης ή της συνδικαλιστικής ελευθερίας δεν συνεπάγεται ότι το άτομο πρέπει να θρησκευεται ή να ανήκει σε μία συνδικαλιστική οργάνωση· απεναντίας, είναι ελεύθερο να μην πιστεύει και να μην συνδικαλίζεται.¹³⁰ Η ρύθμιση της ψηφοφορίας ως υποχρεωτικής δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι ο ψηφοφόρος πρέπει να ψηφίσει θετικά, υπέρ του ενός ή του άλλου κόμματος ή υπέρ ενός ανεξαρτήτου υποψηφίου· είναι ελεύθερος να εκφρασθεί αρνητικά, ρίχνοντας στην κάλπη λευκό ή άκυρο ψηφοδέλτιο. Το δικαίωμα αντίστασης φαίνεται να έχει, αναγκαστικά, θετικό περιεχόμενο: αν επιχειρηθεί κατάλυση του Συντάγματος, ο Έλληνας πολίτης είναι υποχρεωμένος να αντισταθεί, με παράνομη πράξη, παράνομη βέβαια υπό την έννοια που αναλύθηκε στην παράγραφο για το περιεχόμενο και τη νομιμότητα της αντίστασης (βλ. πιο πάνω, σ. 86 επ., 91 επ.). Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από την υποστηρικθείσα άποψη ότι στο άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος δεν υπάρχει χώρος για τη λεγόμενη «παθητική αντίσταση» (σ. 96 επ.).

β. Τα κρατικά όργανα ως φορείς του δικαιώματος αντίστασης
Υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι το άτομο, είτε μεμονωμένα είτε συλλογικά, όχι όμως και τα όργανα της κρατικής εξουσίας υπό την ιδιότητά τους αυτή.¹³¹

¹²⁶ Βλ. Μιχαηλίδη - Νουάρο, όπ. παρ., 223 επ.

¹²⁷ Βλ. Μιχαηλίδη - Νουάρο, όπ. παρ., 223 επ.

¹²⁸ Άρθρο 51 παρ. 5 του Συντάγματος, άρθρα 6 παρ. 2 και 108 παρ. 1, 3, 4 του κωδικοποιητικού της εκλογικής νομοθεσίας Π.Δ. 152/1985.

¹²⁹ Άρθρο 391 παρ. 1-2 Κ.Ποιν.Δ.

¹³⁰ Γίνεται έτσι λόγος για θετική και αρνητική θρησκευτική ελευθερία ή ελευθερία του συνδικαλιζέσθαι.

¹³¹ Βλ. Μάνεση, Ατομ. Ελευθ., 44 επ., Ράικο, Θεμελ. Δικ., Α', 115 επ., 122 επ. Για τα δημόσια νομικά πρόσωπα ως υποκείμενα ατομικών δικαιωμάτων βλ. Βροντάκη, 412 επ.

Το δικαίωμα αντίστασης παρουσιάζει την ιδιομορφία ότι και τα όργανα της κρατικής εξουσίας αποτελούν φορείς του.¹³²

γ. Η άμεση ενέργεια του δικαιώματος αντίστασης έναντι τρίτων

Φορέας της υποχρέωσης, που αντιστοιχεί στο συνταγματικό δικαίωμα, είναι το κράτος,¹³³ και προκειμένου για αμυντικά δικαιώματα, υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει σχέση εξουσίας, και ο ιδιώτης.¹³⁴ Τα συνταγματικά δικαιώματα στρέφονται, με άλλα λόγια, αμέσως έναντι του κράτους, τα αμυντικά ειδικότερα, υπό την προϋπόθεση που αναφέρθηκε, και έναντι του ιδιώτη κατά τριτενέργεια.

Το δικαίωμα αντίστασης παρουσιάζει και στο σημείο αυτό ιδιοτυπία, αφού, και όταν ακόμη στρέφεται κατά του ιδιώτη, που επιχειρεί την κατάλυση του Συντάγματος, κατά του επίδοξου δηλαδή *tyrannus usurpationis*, στρέφεται εναντίον του αμέσως, και όχι κατά τριτενέργεια.¹³⁵ Το άρθρο 120 παρ. 4 είναι στο σημείο αυτό σαφές, δεδομένου ότι θεωρεί φορέα της κατάλυσης του Συντάγματος και επομένως ως «καθ' ου» το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης «οποιονδήποτε».

δ. Περιορισμοί του δικαιώματος;

Η άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων μπορεί να υφίσταται περιορισμούς, είτε από το ίδιο το Σύνταγμα είτε από τον νόμο,¹³⁶ δεν τελεί όμως υπό θετικές προϋποθέσεις. Αντίθετα το δικαίωμα αντίστασης μπορεί να ασκηθεί μόνον αν συντρέχει η προϋπόθεση της κατάλυσης του Συντάγματος. Η περίπτωση αυτή, ως ακραία και σπάνια για τη συνταγματική ζωή, έχει ως συνέπεια την αδράνεια του δικαιώματος υπό ομαλές περιστάσεις και την ενεργοποίησή του μόνο σε όλως εξαιρετικές. Και στο σημείο αυτό διακρίνεται το δικαίωμα αντίστασης από τα «συννηθισμένα» συνταγματικά δικαιώματα.¹³⁷

¹³² Βλ. πιο πάνω, σ. 102.

¹³³ Φορέας της υποχρέωσης (αποδέκτης του δικαιώματος) είναι και τα δημόσια νομικά πρόσωπα καθώς και «ιδιωτικοί» φορείς διοίκησης που ασκούν δημόσια υπηρεσία υπό τη μορφή της ανώνυμης εταιρίας. Βλ. *Μάνεση*, Ατομ. Ελευθ., 46 επ., *Ράικο*, Θεμελ. Δικ., Α', 122 επ.

¹³⁴ Βλ. *Μάνεση*, Ατομ. Ελευθ., 48 επ., *Ράικο*, Θεμελ. Δικ., Α', 137 επ., με παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας.

¹³⁵ Σύμφωνα ο *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 86, αντίθετοι οι *Scholler*, 35 επ. και *Schwan*, 139.

¹³⁶ Βλ. *Μάνεση*, Ατομ. Ελευθ., 55 επ., *Ράικο*, Θεμελ. Δικ., Α', 159 επ. καθώς και *Βεγλερή*, Περιορισμοί, *passim*, και ειδικά ως προς την επιφύλαξη του νόμου τη μονογραφία του *Παντελή*, *passim*.

¹³⁷ Τον όρο «συννηθισμένα» συνταγματικά δικαιώματα χρησιμοποιεί ο *Herzog*, *M/D/H/S*, Rdnr. 5.

Σύμφωνα με το άρθρο 48 παρ. 1 του Συντάγματος μια σειρά ατομικών κυρίως ελευθεριών και εγγυήσεων για την αποτελεσματική προστασία τους μπορεί να ανασταλεί, εάν συντρέξουν ορισμένες εξαιρετικές περιστάσεις (πόλεμος, επιστράτευση λόγω εξωτερικών κινδύνων ή άμεσης απειλής της εθνικής ασφάλειας, εκδήλωση ενόπλου κινήματος για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος), πράγμα που θα μπορούσε να οδηγήσει στην –υπερβολική (;)– διαπίστωση ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει συνταγματικά δικαιώματα μόνο για τις ομαλές περιστάσεις, όταν δηλαδή η άσκησή τους δεν δημιουργεί κινδύνους για το ίδιο το κράτος.¹³⁸

Το δικαίωμα αντίστασης δεν αναστέλλεται, τουλάχιστον τυπικά. Θα ήταν αντιφατικό το δικαίωμα των εξαιρετικών περιστάσεων να αναστέλλεται στις εξαιρετικές περιστάσεις.

ε. Το δικαίωμα αντίστασης ως πολιτικό και ατομικό δικαίωμα

Ερωτάται λοιπόν: μπορεί μετά από τόσες διαφορές από τα λοιπά δικαιώματα, που κατοχυρώνει το Σύνταγμα, να εξακολουθεί να γίνεται λόγος για δικαίωμα αντίστασης, υπό την έννοια του συνταγματικού δικαιώματος; Αρκεί άραγε το γεγονός ότι ένα δικαίωμα καταγράφηκε στο Σύνταγμα, για να χαρακτηριστεί ως συνταγματικό δικαίωμα; Είναι απλώς και μόνο ζήτημα ευκαιριακών πλειοψηφιών η ουσία του συνταγματικού δικαιώματος;

Η αρνητική απάντηση στα δύο τελευταία ερωτήματα θα μπορούσε να οδηγήσει στη θεωρία των «φυσικών και απαράγραπτων, των προσυνταγματικών δηλαδή δικαιωμάτων, που ανάγονται στο *status naturalis*».¹³⁹ «Φυσικό» δικαίωμα όμως δεν υπάρχει το δικαίωμα υφίσταται μόνο στο μέτρο που κατοχυρώνεται από την έννομη τάξη.¹⁴⁰

Η ουσία του συνταγματικού δικαιώματος έγκειται στον καθορισμό της σχέσης του ατόμου ή του συνόλου των ατόμων, δηλαδή της κοινωνίας, προς την κρατική εξουσία, κατά τρόπο τέτοιο που η εξουσία οφείλει να υποτάσσεται στον καθορισμό αυτόν. Η σχέση κράτους και ατόμου ή κράτους και κοινωνίας είναι η βάση για την ανάπτυξη ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων και συμπερόντων.¹⁴¹

¹³⁸ Ο *Herzog*, όπ. παρ., σημειώνει ότι τα «συννηθισμένα» συνταγματικά δικαιώματα έχουν γίνει κατανοητά, όσον αφορά τουλάχιστον στην ιστορική διάστασή τους, ως δικαιώματα των εξαιρετικών περιστάσεων. Ο *Μάνεσης*, Συντ.Θ.Πρ., 417, παρατηρεί ότι στην περίπτωση που ο συνδυασμός μεταξύ της ασφάλειας του κράτους, αφ' ενός, και της ελευθερίας, αφ' ετέρου, δεν μπορεί να επιτευχθεί, τότε η ασφάλεια του κράτους υπερισχύει και η ελευθερία υποχωρεί.

¹³⁹ Το δικαίωμα αντίστασης κατανοήθηκε παραδοσιακά ως δικαίωμα του *status naturalis* (*Isensee*, *Widerstandsrecht*, 81).

¹⁴⁰ *Σβώλος/Βλάχος*, Α', 91 επ., *Μάνεσης*, Ατομ. Ελευθ., 38 επ.

¹⁴¹ Βλ. *Βλάχο*, Σύνταγμα, 71 επ., 74. Στη γερμανική βιβλιογραφία ξεχωριστή θέση

Υπό την έννοια αυτή το δικαίωμα αντίστασης είναι συνταγματικό δικαίωμα, και μάλιστα κατ' εξοχήν,¹⁴² αφού σκοπό έχει να εξαναγκάσει την κρατική εξουσία να ασκείται μέσα στα όρια που της θέτει το Σύνταγμα, ώστε και τα ατομικά και συλλογικά δικαιώματα και συμφέροντα να μπορούν να πραγματοποιηθούν.

Το γεγονός ότι το δικαίωμα αντίστασης ασκείται και κατ' εκείνου που επιχειρεί να νοσφισθεί την κρατική εξουσία δεν μεταβάλλει τον χαρακτηρισμό του ως συνταγματικού δικαιώματος, διότι και στην περίπτωση αυτήν αντιπαράθεται στην κρατική εξουσία, έστω την επερχόμενη, μελλοντική και ανομιμοποίητη.

Τέλος ερωτάται: σε ποια από τις κλασικές κατηγορίες των συνταγματικών δικαιωμάτων πρέπει να υπαχθεί το δικαίωμα αντίστασης; Στα ατομικά, στα πολιτικά ή στα κοινωνικά δικαιώματα;¹⁴³

Κοινωνικό δικαίωμα δεν είναι, διότι δεν αποσκοπεί σε *παροχή* από μέρους της κρατικής εξουσίας.¹⁴⁴

Η άποψη ότι το δικαίωμα αντίστασης είναι πολιτικό *δικαίωμα*,¹⁴⁵ φαίνεται ορθή. Πράγματι με το δικαίωμα αντίστασης πραγματώνεται η συμμετοχή του ατόμου και του λαού στην *ορθή* άσκηση της κρατικής εξουσίας, δηλαδή στην άσκησή της κατά τον τρόπο που προβλέπει το Σύνταγμα, ώστε να αποτρέπεται η κατάλυσή του.

Το δικαίωμα αντίστασης έχει όμως και αρνητικό, αμυντικό περιεχόμενο, που συνίσταται στην αποχή της υπάρχουσας (ή της επερχόμενης και ανομιμοποίητης) κρατικής εξουσίας από ενέργειες που θα είχαν ως αποτέλεσμα την κατάλυση του Συντάγματος, και επομένως και από επεμβάσεις στη σφαίρα της ελεύθερης δράσης του ατόμου.¹⁴⁶

εξακολουθούν να κατέχουν οι μελέτες των *Thoma*, 183 επ. και *Schmitt*, *Grundrechte*, 181 επ.

¹⁴² *Schmitt*, *Verfassungslehre*, 164 επ., *Herzog*, M/D/H/S, Rdnr. 4-5, *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 81 επ., *Lenz*, Rdnr. 5, *Κυριαζή - Γουβέλη*, *Δικαιώματα*, 98 επ. Υποστηρίζεται ότι το δικαίωμα αντίστασης υπήρξε ο πρόδρομος της αναγνώρισης των συνταγματικών δικαιωμάτων (βλ. *Schlulze*, 41 επ., *Oestreich*, 27, *Fleiner-Gerster*, 77. Αντίθετος ο *Traut*, 536, ο οποίος αποδίδει συνοπτικά την κριτική των *Grimm* και *Klippel* κατά του *Schulze*). Ο *Ermacora*, *Entwicklung*, 147, δέχεται πιο ουδέτερα ότι η ιστορία του δικαιώματος αντίστασης δείχνει ότι αφορούσε πάντοτε την κατοχύρωση συνταγματικών δικαιωμάτων απέναντι στην κρατική εξουσία.

¹⁴³ Εντύπωση προκαλεί η αδιαφορία του δυτικογερμανικού συνταγματικού δικαίου, που βρίθεται από μελέτες γύρω από το δικαίωμα αντίστασης, να το κατατάξει σε μια από τις κλασικές διακρίσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων. Εξαίρεση αποτελεί ο *Isensee*, *Widerstandsrecht*, 82, ο οποίος το κατατάσσει στα πολιτικά δικαιώματα.

¹⁴⁴ Βλ. αντί πολλών *Μάνεση*, *Ατομ.* Ελευθ., 19 επ., 21 επ.

¹⁴⁵ Βλ. σημ. 143 στη σ. 108, Δ. *Τσάτσο*, *Προβλήματα*, 87, *Κυριαζή - Γουβέλη*, *Δικαιώματα*, 97.

¹⁴⁶ Βλ. αντί πολλών *Μάνεση*, *Ατομ.* Ελευθ., 19.

Πρέπει πάντως να υπογραμμισθεί ότι η ουσία του δικαιώματος αντίστασης δεν έγκειται στην αποτροπή των επεμβάσεων της κρατικής εξουσίας σε ένα συγκεκριμένο *τμήμα* της ελευθερίας του ατόμου, όπως συμβαίνει με τα λοιπά, τα «συνηθισμένα» ατομικά δικαιώματα,¹⁴⁷ αλλά στην προάσπιση *όλης* της ελευθερίας, αυτής βέβαια που εγγυάται το Σύνταγμα. Όπως η δικαιοσύνη κατ' Αριστοτέλη «συλλήβδην πάσ' αρετή 'νί» (Ηθ. Νικ. 1129 b 30), έτσι και το δικαίωμα αντίστασης δεν είναι *τμήμα* της ελευθερίας αλλά *πάσα* η ελευθερία.¹⁴⁸

2. Το καθήκον αντίστασης

Όσον αφορά στο *καθήκον* αντίστασης, έχει υποστηριχθεί ότι δεν πρόκειται για νομικό καθήκον, υπό την έννοια ότι η αθέτησή του δεν επισύρει έννομες συνέπειες. Η σημασία του είναι κυρίως παιδαγωγική και ηθοπλαστική.¹⁴⁹

Η άποψη αυτή είναι ορθή, αν αναλογισθεί κανείς ότι η παράλειψη μιας οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας αποτελεί για το Αστικό Δίκαιο αδικοπραξία,¹⁵⁰ για το Ποινικό Δίκαιο αδίκημα,¹⁵¹ για το Διοικητικό Δίκαιο παράβαση του νόμου,¹⁵² με συνέπειες την αποζημίωση στην πρώτη περίπτωση, τον ποινικό κολασμό στη δεύτερη, την ακύρωση της παράλειψης στην τρίτη.

Για την αθέτηση του καθήκοντος αντίστασης καμμία έννομη συνέπεια δεν προβλέπεται από το δίκαιο, ούτε και είναι δυνατόν άλλωστε να προβλεφθεί,¹⁵³ για τον λόγο ότι ένα σημαντικό, αν όχι ίσως το μεγαλύτερο τμήμα του λαού, που στην κατάλυση του Συντάγματος θα παρέμενε θεατής των εξελίξεων (η «σιωπώσα πλειοψηφία»), θα έπρεπε να λογοδοτήσει, μετά την αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Ο Μάνεσης, όπ. παρ., 11, κάνει λόγο για «ποσοστό ελευθερίας».

¹⁴⁸ Βλ. και Ζαχαρίτσα, 221 και σημ. 3.

¹⁴⁹ Βλ. Κασιμάτη, Συντ.Δ., 83: «Η νομική σημασία, βέβαια, αυτής της “υποχρέωσης” είναι, αν όχι ανύπαρκτη, πάντως πολύ μικρή. Έχει όμως έντονη ηθοπλαστική σημασία». Βλ. και Koutsoubinas, 467.

¹⁵⁰ Η παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας είναι περίπτωση της αδικοπραξίας, που ρυθμίζεται στο άρθρο 914 Α.Κ. Βλ. αντί πολλών Απ. Γεωργιάδη, αρ. περ. 27 επ.

¹⁵¹ Βλ. τη γενική διάταξη του άρθρου 15 Π.Κ. [ανάλυση από τον Ανδρουλάκη, Ποιν.Δ. (1935), 239 επ.] και το ειδικό αδίκημα του άρθρου 307 Π.Κ.

¹⁵² Βλ. άρθρο 45 παρ. 4 του ν.δ. 170/1973 «Περί του Συμβουλίου της Επικρατείας» όπως ισχύει σήμερα μετά τον ν. 1470/1984.

¹⁵³ Πρβλ. Δαγτόγλου, Γεν.Διοικ.Δ., 50.

¹⁵⁴ Το παράδειγμα του χαρακτηρισμού από τον Α.Π. 683/1975 (ΝοΒ, 23, 791 επ.) της εσχάτης προδοσίας των συνταγματαρχών ως στιγμιαίου εγκλήματος είναι πολύ

εύγλωττο. Αν είχε χαρακτηριστεί «διαρκές», όπως έπρεπε (βλ. πιο πάνω, σ. 90), τότε οι δίκες κατά των συνεργών ίσως εξακολουθούσαν ακόμη και σήμερα. Αυτό δεν σημαίνει ότι η απόφαση του Αρείου Πάγου, αν και νομικά εσφαλμένη, ήταν πολιτικά ορθή. Την ευθύνη για τις πολιτικές αποφάσεις και τη φθορά που συνεπάγεται η ευθύνη αυτή, ας την αφήνουν τα δικαστήρια στους πολιτικούς.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στη Συντακτική Βουλή του 1975 ο εισηγητής της διάταξης του άρθρου 120 παρ. 4 θέλησε να της προσδώσει μία νομικά υπερβατική ισχύ. Θέλησε να ισχύει η διάταξη και μετά την κατάλυση του Συντάγματος. Το δικαίωμα όμως και καθήκον αντίστασης –τονίσθηκε ήδη– παύει μαζί με την κατάλυση του Συντάγματος. Η λειτουργικότητά του περιορίζεται κατά το στάδιο που η κατάλυση του Συντάγματος είναι «εν τω γίνεσθαι».

Πρέπει πάντως καταληκτικά να υπογραμμισθεί ότι η προστατευτική για το πολίτευμα λειτουργία του δικαιώματος αντίστασης δεν πρέπει να εξαντλείται κατά την «επιχείρηση της κατάλυσης του Συντάγματος». Διότι τότε θα ήταν προστατευτική ενός μόνο κατά φαινόμενο δημοκρατικού πολιτεύματος. Η πραγματικά δημοκρατική άσκηση της εξουσίας, στην οποία συμβάλλει η κατοχύρωση δικαιώματος αντίστασης, δεν πρέπει να επιτρέπει τη δημιουργία συνθηκών που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην κατάλυση του Συντάγματος.

Κάποιος «πνευματώδης» Άγγλος νομικός (έτσι τον χαρακτηρίζει ο Bluntschli, 679, χωρίς να τον κατονομάζει) είχε εκφράσει την ευχή: «Οι μεν κρατούντες να θεωρούν την αντίσταση κατά της καταπίεσης ως πράξη νόμιμη, ο δε λαός ως παράνομη, ώστε οι μεν να μη δίνουν *αφορμή* για αντίσταση, και ο δε να μην *προσφεύγει* στην αντίσταση».

Η άσκηση της κρατικής εξουσίας κατά τον τρόπο που επιβάλλει το Σύνταγμα, αυτή είναι η κύρια αποστολή του δικαιώματος αντίστασης. Αν η εξουσία δεν τηρεί το δίκαιο και παραβιάζει τις υποχρεώσεις της απέναντι στον πολίτη και στον λαό, κανείς δεν θα αγωνισθεί για τη διατήρησή της· αντίθετα οραματιζόμενος κάποια άλλη δημοκρατία θα αγωνισθεί για την εμπέδωσή της, κατ' εφαρμογή, όχι του νομικού, αλλά ενός οιονεί «*φυσικού*» δικαιώματος αντίστασης.

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

(Στον πίνακα, που ακολουθεί, δεν συμπεριλαμβάνονται οι συντομογραφίες που επεξηγούνται στη «Βιβλιογραφία»).

Abs.	Absatz
A.K.	Αστικός Κώδικας
Anm.	Anmerkung
AöR	Archiv des öffentlichen Rechts
A.Π.	Άρειος Πάγος
αρ. περ.	αριθμός περιθωρίου
Αρμ.	Αρμενόπουλος
ARSP	Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie
Art.	Artikel
ΑρχΝομολ.	Αρχείο Νομολογίας
Aufl.	Auflage
Bd.	Band
βλ.	βλέπε
BVerfGE	Bundesverfassungsgerichtsentscheidung
DöV	Die öffentliche Verwaltung

DriZ	Deutsche Richterzeitung
ΕΔΔ	Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
έκδ.	έκδοση
Ελλ.Δικ.	Ελληνική Δικαιοσύνη
Επ.Πολ.Επιστ.	Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης
ΕρμΑΚ	Ερμηνεία του Αστικού Κώδικος
Εφ.	Εφετείο
FS	Festschrift
GS	Gedächtnisschrift
hrsg./Hrsg.	herausgegeben/Herausgeber
JöR	Jahrbuch des öffentlichen Rechts
JZ	Juristenzeitung
Κ.Ποιν.Δ.	Κώδικας Ποινικής Δικονομίας
μτφρ.	μετάφραση
ν.δ.	νομοθετικό διάταγμα
N.F.	Neue Folge
NoB	Νομικό Βήμα
ÖZöR	Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht
όπ.παρ.	όπου παραπάνω
παρ.	παράγραφος
Π.Δ.	Προεδρικό Διάταγμα

Π.Κ.	Ποινικός Κώδικας
Πλημ.	Πλημμελειοδικείο
Ποιν. Χρ.	Ποινικά Χρονικά
Πρ.	Πρωτοδικείο
Πρακτικά Βουλής (1975)	Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Αθήναι 1975
Πρακτικά Υποεπιτροπών (1975)	Πρακτικά των συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, Αθήναι 1975
πρβλ.	παράβαλε
Rdnr.	Randnummer
σ.	σελίδα (ες)
σημ.	σημείωση
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΤοΣ	Το Σύνταγμα
Τ.Τ.	Τιμητικός Τόμος
VVdStRl.	Veröffentlichungen der Vereinigung deutscher Staatsrechtslehrer
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως
ZStW	Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Η λέξη ή η σύντμηση μέσα σε αγκύλη, με κυρτά στοιχεία, μετά τον τίτλο του βιβλίου ή της μελέτης υποδηλώνει τον τρόπο παραπομπής, που έγινε στις υποσημειώσεις).

α. Ε λ λ η ν ι κ ή

Αλιβιζάτος, Νίκος Κ.: Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία, Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων, Τεύχ. Α΄, 1821 - 1941, Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1981.

Αναστασιάδης, Γεώργιος Ο.: Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα, Από την «αρχή της δεδηλωμένης» στο Σύνταγμα του 1975 (Δημοσιεύματα Ιστορίας Πολιτικού Βίου και Πολιτικών Θεσμών, 1), Θεσσαλονίκη (Uni. Studio Press), 1981.

Ανδρουλάκης, Νικόλαος Κ.: «Η έννοια της βίας εν τω Ποινικώ Δικαίω», Ποιν.Χρ., 13 (1963), 593 επ. [Ποιν.Χρ.].

– «Επανάστασις, πραξικόπημα και Ποινικόν Δίκαιον», ΝοΒ, 23 (1975), 833 επ. [ΝοΒ].

– Ποινικόν Δίκαιον, Γενικόν Μέρος, Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις, Τεύχ. Α΄ - Δ, Αθήναι (Αντ. Σάκκουλας), 1977 [Ποιν.Δ.].

– Ποινικόν Δίκαιον, Γενικόν Μέρος, Β΄, Πράξις - Αντικειμενική υπόστασις, Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1985 [Ποιν.Δ. 1985].

Αραβαντινός, Ιωάννης Π.: Εισαγωγή στην Επιστήμη του Δικαίου, 2η έκδ., Αθήναι (Αντ. Σάκκουλας), 1983.

Βαβούσκος, Κωνσταντίνος Α.: Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις, Θεσσαλονίκη/Αθήναι (Αφοί Σάκκουλα), 1971.

Βεγλερής, Φαίδων Θ.: Ιουλιανά, 1965 - 1966, β' έκδ., Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1966.

– Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου, Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1982.

– Ξενοφών Γιαταγάνας κλπ.: Προτάσεις για ένα δημοκρατικό Σύνταγμα, Αθήνα (Ερμής), 1975.

Βενιζέλος, Ευάγγελος Β.: Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975 (Δίκαιο και Πολιτική, 10), Θεσσαλονίκη (Παρατηρητής), 1984.

Βλάχος, Γεώργιος Κ.: «Η αντινομία του ανθρώπου και του πολίτη, Το κοσμοπολιτικό δικαίωμα του ανθρώπου στα ελληνικά προεπαναστατικά και επαναστατικά κείμενα και η συνταγματική προστασία του αλλοδαπού», Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 1929 - 1979, II, Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1982, 25 επ. [Τ.Τ.ΣτΕ].

– Κοινωνιολογία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, β' έκδ., Αθήνα (Παπαζήσης), 1979 [Κοινωνιολογία].

– Το Σύνταγμα της Ελλάδος (Επίμετρο στο *Σύνταγμα της Ελλάδος των Α. Ι. Σβώλου / Γ. Κ. Βλάχου*, Θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες, Το Σύνταγμα της 11ης Ιουνίου 1975 και οι νεώτερες διεθνείς εξελίξεις, Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1979 [Σύνταγμα].

Βλούντση: Γενικά Αρχαία του Κράτους, μτφρ. εκ της 5ης γερμανικής έκδ. υπό Γ. Ι. Αγγελοπούλου, Τεύχ. Α', Αθήνησι (Παλιγγενεσία), 1882.

Βρονιάκης, Μιχαήλ: «Το ζήτημα της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας των δημοσίων νομικών προσώπων, Συμβολή εις την οριοθέτησιν του κύκλου των υποκειμένων των ατομικών δικαιωμάτων», Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 1929 - 1979, II, Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1982, 397 επ.

Γαροφαλλίδης, Θεόδωρος Κ.: Το δικαίωμα απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων, Συγκριτική μελέτη, Διδακτ. διατρ., Αθήνα (Αντ. Σάκκουλας), 1983.

Γάφος, Ηλίας Γ.: Άρθρο 284 Α.Κ. - Άμυνα», ΕρμΑΚ, Αθήναι 1956 [ΕρμΑΚ].

– Ποινικόν Δίκαιον, Ειδικόν Μέρος, Τεύχ. Α', άρθρα 134 - 197, Αθήναι (Κόντοε), 1957 [Ποιν.Δ.].

Γέροντας, Απόστολος: «Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία και ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στη Δυτ. Γερμανία», ΤοΣ, 8 (1982), 1 επ.

Γεωργιάδης, Απόστολος: «Άρθρο 914», Απ. Γεωργιάδης/Μιχαήλ Σταθόπουλου, Αστικός Κώδιξ, ΙΙΙ, 2, Αθήναι (Αφοί Σάκκουλα), 1982.

Γεωργιάδου, Αγγέλα: «Άρθρο 2», Απ. Γεωργιάδης/Μιχαήλ Σταθόπουλου, Αστικός Κώδιξ, Ι, Αθήναι (Αφοί Σάκκουλα).

Γεωργόπουλος, Κωνσταντίνος Λ.: Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Πανεπιστημιακαί παραδόσεις κατά το Σύνταγμα του 1968, Τεύχ. Γ΄, Αθήναι (Κλεισιούνης), 1970 [Ελλ.Συντ.Δ.].

– Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου, Τόμ. Α΄, έκδ. 2α, Αθήναι (Κλεισιούνης), 1971 [Στοιχεία].

Γεωργοπούλου - Νικολακάκου, Νικολίτσα: Το φυσικόν δίκαιον, Ιστορικοκριτική θεώρησις του προβλήματος, Αθήναι (Γρηγόρης), 1976.

Γιαταγάνας, Ξενοφών: «Η καταστρατήγηση του Συντάγματος», ΤοΣ, 1 (1975), 629 επ.

Γλενιαδάκης, Ευάγγελος Α.: Υπό ποίας προϋποθέσεις η επανάστασις δημιουργεί δίκαιον, Θεσσαλονίκη (Ηλ. Σάκκουλας), 1958.

Γράψας, Κ.Μ.: Ελληνική πολιτική εγκυκλοπαίδεια, Τεύχ. Α΄, Η Α΄ Εθνική Συνέλευσις, 1843 - 1844, χωρίς τόπο έκδοσης, 1947.

Δαγτόγλου, Π.Δ.: Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, β΄ έκδ., Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1984 [Γεν.Διοικ.Δ.].

– Περί κυριαρχίας, β΄ έκδ., Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1986 [Κυριαρχία].

Δαρζέντας, Μάνος Ι.: «Η σχολή της ρεαλιστικής φιλοσοφίας του δικαίου, Κριτική παρουσίαση», ΤοΣ, 10 (1984), 29 επ.

Δασκαλάκης, Απ. Β.: Το Πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή. Πρώτον Σύνταγμα Ελληνικής Δημοκρατίας και ελευθέρως διαβιώσεως των βαλκανικών λαών, Ιστορική και κριτική επισκόπησης ..., έκδ. νέα, Αθήναι (Βαγιονάκης), 1976 [Ρήγας].

– Οι Τοπικοί Οργανισμοί της Επανάστασεως του 1821 και το Πολίτευμα της Επιδαύρου, εκδ. νέα, Αθήναι (Βαγιονάκης), 1980 [Τοπ. Οργανισμοί].

Δασκαλάκης, Γ.Δ.: «“Αντιγόνη”, Συμβολή στην κλασσική ιδέα της πολιτείας», Εφημερίς Ελληνικής και Αλλοδαπής Νομολογίας, 82 (1943), 112 επ. [Αντιγόνη].

- Η αιωνία ελληνική ιδέα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (Ανάτυπο από το Αρχείο Νομολογίας, Τόμ. Δ'), Αθήναι, 1953 [*Ιδέα*].
- Η Οικουμενική Διακήρυξις των ανθρώπινων δικαιωμάτων, Αθήναι, 1953 [*Διακήρυξις*].
- Δερβέναγας, Αθανάσιος Α.: Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Ερμηνεία κατ' άρθρον, Θεσσαλονίκη/Αθήναι (Αφοί Σάκκουλα), 1976.
- Δημητράκος, Δ.: «Ο πολίτης κατά των εξουσιών», ΑΝΤΙ, τεύχος 325, 1986, 40 επ.
- Δρόσος, Γιάννης Ζ.: Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα (Δημοσιεύματα Συνταγματικού Δικαίου, ΙΙ), Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1982.
- Ζαχαρίτσας, Περικλής Σ.: Η Διακήρυξις των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτου της 26 Αυγούστου 1789 (Συμβολή εις την μελέτην των πηγών του νεωτέρου Συνταγματικού Δικαίου), Διδακτ. Διατρ., Αθήναι (Ραφτάνης), 1917.
- Κασιμάτης, Γεώργιος Ι.: «Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία, Επίκαιροι προβληματισμοί», ΤοΣ, 1 (1975), 166 επ. [*ΤοΣ*].
- «Η εκτέλεση των νόμων ως τεχνική ματαίωσης της θέλησης της Βουλής», Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 1/1981, 95 επ. [*Επ.Πολ. Επιστ.*].
- «Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος, Θεωρία και νέον Σύνταγμα», ΤοΣ, 1 (1975), 5 επ. [*ΤοΣ*].
- «Παρατηρήσεις (στο Βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών 414/1975)», ΤοΣ, 1 (1975), 500 επ. [*ΤοΣ*].
- «Σύνταγμα και κοινό δίκαιο», Δημοσιεύματα του Ελληνικού Ινστιτούτου Διεθνούς και Αλλοδαπού Δικαίου, 9, Η επίδρασις του Συντάγματος του 1975 επί του Ιδιωτικού και επί του Δημοσίου Δικαίου, Αθήναι (Κλεισιούνης), 1976, 109 επ. [*Συντ. και κοινό δίκαιο*].
- Συνταγματικό Δίκαιο, ΙΙ, Οι λειτουργίες του κράτους, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Τεύχ. Α', Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1980 [*Συντ. Δ.*].
- Καιράς, Γιάννης: «Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 120 § 4 του Συντάγματος», Ελλ.Δικ., 21 (1980), 394 επ.

Κατσαντώνης, Αλέξανδρος Ηλ.: Ποινικόν Δίκαιον, Γενικόν Μέρος, Τόμος Α΄, Η διδασκαλία περί του εγκλήματος και αι μορφαί εμφανίσεις αυτού, Εισαγωγή, Η διδασκαλία περί του εγκλήματος, Αθήναι (Παρισιάνος), 1972.

Kaufmann, Arthur: «“Μικρή” και “μεγάλη” αντίσταση, Σκέψεις για το δικαίωμα αντιστάσεως» (απόδοση Ι. Γιαννίδη), Ποιν.Χρ., 32 (1982), 705 επ.

Κλαμαρής, Νικόλαος Κ.: «Η ανεξαρτησία της δικαιοδοτικής λειτουργίας έναντι επεμβάσεων της εκτελεστικής και της νομοθετικής λειτουργίας», Ελλ.Δικ., 27 (1986), 19 επ.

Κοσμιόπουλος, Δημήτριος Ι.: Κράτος, δίκαιον, επανάστασις, πραξικόπημα, Αθήναι 1975.

Κοσιόρης, Λάμπρος Ε.: «Ο νόμος σε κρίση, Γενική θεώρηση της “ανυπακοής του πολίτη” ως προβλήματος της πολιτικής φιλοσοφίας», Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 1929 - 1979, Ι, Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1979, 511 επ.

Κουγέας, Σ.Β.: «Ο υπέρ της δημοκρατίας νόμος του Ευκράτους (αξιόλογον επιγραφικόν εύρημα)», Νέα Εστία, 52 (1952), 836 επ.

Κουσουλάκος, Γεώργιος Π.: Ο ένδον βίος του ανθρώπου και η ηθική, το δίκαιον και οι λοιποί κανόνες συμπεριφοράς, Αθήναι 1961.

Κυπραίος, Μιχαήλ Γ.: «Το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο (όργανο συνταγματικής δικαιοσύνης κατά το άρθρο 100 παρ. 1ε του Συντάγματος)», ΤοΣ, 3 (1977), 251 επ. [ΤοΣ].

– «Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια, Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 28 του Συντάγματος για την ένταξη στην ΕΟΚ», Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας, 1929 - 1979, Ι, Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1979, 201 επ. [Τ.Τ.ΣτΕ].

Κυριαζής, Κ.: Το δίκαιον της αντιστάσεως εξ επόψεως ορθοδόξου, Θεσσαλονίκη (Τριανταφύλλου), 1960.

Κυριαζής - Γουβέλης, Δημήτριος Α.: Περί δικαιωμάτων, Θεωρητική θεμελίωσις - συνταγματική κατοχύρωσις (Σύνταγμα και Πολιτεία, 2), 2α έκδ., Αθήναι (Γρηγόρης), 1979 [Δικαιώματα].

– Magna Carta, Παλλάδιον ελευθεριών ή φεουδαλικόν κατεστημένον,

Ιστορία - Ερμηνεία - Κείμενα, Αθήναι (Περιμένης), 1971 [*Magna Carta*].

Κυριακόπουλος, Ηλίας Γ.: Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Κατά τας πανεπιστημιακάς παραδόσεις του καθηγητού Η.Γ. Κυριακοπούλου, Γ' έκδ., Θεσσαλονίκη (Ηλ. Σάκκουλας), 1957.

Κυριακού, Διομήδης: Ερμηνεία του ελληνικού Συντάγματος, Επιμ. Αλ. Ν. Διομήδους, Τόμ. Β', Εν Αθήναις (Σακελλαρίου), 1904.

Λουκαΐδης, Λουκής Γ.: Αι νομικάι επιπτώσεις του πραξικοπήματος της 15ης Ιουλίου 1974, έκδ. 2α, Λευκωσία (Ζάβαλλης), 1976.

Μαγκάκης, Γ. Α.: Ποινικό Δίκαιο, Τεύχ. Α', Διάγραμμα Γενικού Μέρους, Αθήνα (Παπαζήσης), 1979 [*Ποιν.Δ.*].

– Η σύγκρουση καθηκόντων, ως οριακή κατάσταση του Ποινικού Δικαίου (Ποινικά, 2), Αθήνα (Αντ. Σάκκουλας), 1980 [*Σύγκρουση*].

Μάνεσης, Αριστόβουλος Ι.: Περί αναγκαστικών νόμων, Αι εξαιρετικά νομοθετικά αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας, Διδασκ. Διατρ., Αθήναι/Θεσσαλονίκη (Το Νομικόν), [Αναγκ. Νόμοι].

– «Η διάκρισις μεταξύ νομίμων και επαναστατικών κυβερνήσεων», Αρμ., 12, (1958), 568 επ. [*Αρμ.*].

– Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, Ι: Εισαγωγή, Θεσσαλονίκη (Το Νομικόν), 1956 και ΙΙ, Θεσσαλονίκη/Αθήναι (Αφοί Σάκκουλα), 1961 - 1965 [*Εγγυήσεις ΙΙ*].

– Πολιτική ιστορία και σύγχρονοι πολιτικοί θεσμοί, α', Κατά τις πανεπιστημιακές παραδόσεις του καθηγητή Α.Ι. Μάνεση, ανατύπωση, Θεσσαλονίκη (Σάκκουλας), 1978 [*Ιστορία*].

– Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, Θεσσαλονίκη (Σάκκουλας), 1980 [*Συντ. Δ.*].

– Συνταγματικόν Δίκαιον, Πανεπιστημιακαί παραδόσεις, Τόμ. Α', Θεσσαλονίκη/Αθήναι (Αφοί Σάκκουλα), 1967 [*Παραδόσεις*].

– Συνταγματικά δικαιώματα, α', Ατομικές ελευθερίες, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, δ' έκδ., Θεσσαλονίκη (Σάκκουλας), 1982 [*Ατομ. Ελευθ.*].

– Συνταγματική θεωρία και πράξη, Θεσσαλονίκη (Σάκκουλας), 1980 [*Συντ.Θ.Πρ.*].

Από τον τόμο αυτόν έγιναν παραπομπές στις εξής μελέτες:

- «Η αναθεώρησης του Συντάγματος (Συμβολή εις την ερμηνείαν του άρθρου 108)», 118 επ. [Συντ.Θ.Πρ.].
- «“Επταετίας” τέλος», 529 επ. [Συντ.Θ.Πρ.].
- «Ζητήματα εκ του ανίσχυρου των αντισυνταγματικών νόμων», 288 επ. [Συντ.Θ.Πρ.].
- «Η νομική φύση της Βουλής της 17 Νοεμβρίου 1974», 587 επ. [Συντ.Θ.Πρ.].
- «Η νομικοπολιτική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος», 593 επ. [Συντ.Θ.Πρ.].
- «Πράξεις Υπουργικού Συμβουλίου νομοθετικού περιεχομένου», 244 επ. [Συντ.Θ.Πρ.].
- «Το πρόβλημα της ασφαλείας του κράτους και η ελευθερία», 390 επ. [Συντ.Θ.Πρ.].
- «Το συνταγματικόν έθιμον», 460 επ. [Συντ.Θ.Πρ.].
- «Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας», 674 επ. [Συντ.Θ.Πρ.].
- /Αντώνης Μανιτάκης: «Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα (Ελεγχος τραπεζών βάσει Α.Ν. 1665/1951 και Ν. 431 /1976), Γνωμοδότηση», ΝοΒ, 29 (1981), 1199 επ.

Μανιτάκης, Αντώνης: «Συνταγματικό Δίκαιο, Ο λόγος της εξουσίας και ο αντίλογός του», Αρμ., 39 (1985), 1 επ. [Αρμ.].

- Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, Κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος (Δημοσιεύματα Συνταγματικού Δικαίου, Ι), Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1981 [Υποκείμενο].
- «Ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος και οι σχέσεις Προέδρου της Δημοκρατίας και Πρωθυπουργού», ΤοΣ, 8 (1982), 370 επ. [ΤοΣ].

Μανωλεδάκης, Ιωάννης Ε.: Γενική Θεωρία του Ποινικού Δικαίου, Β΄, Θεσσαλονίκη (Σάκκουλας), 1978 [Γεν. Θεωρία].

- Εισαγωγή στην επιστήμη, 2η έκδ. (Δίκαιο και Πολιτική, 2), Θεσσαλονίκη (Παρατηρητής), 1979 [Επιστήμη].
- Ποινικό Δίκαιο, Επιτομή Γενικού Μέρους (Εκδόσεις Ποινικού Δικαίου, 2), Θεσσαλονίκη 1985 [Ποιν. Δ.].

– Η προστασία της πολιτειακής εξουσίας, Κατά τον ελληνικόν Ποινικόν Κώδικα, Διδασκ. Διατρ., Θεσσαλονίκη/Αθήναι (Αφοί Σάκκουλα), 1967 [Προστασία].

Μαρίνος, Αναστάσιος Ν.: Η θρησκευτική ελευθερία, Διδασκ. Διατρ., Αθήνα, 1972 [Θρησκ. Ελευθ.].

– «Το νομοθετικό παρακράτος και η νόθευση του δημοκρατικού πολιτεύματος», Διοικητική Μεταρρύθμιση, 2 (1981), τεύχ. 7, 7 επ. [Διοικ. Μεταρρύθμιση].

Μαυριάς, Κώστας Γ.: «Το δικαίωμα συλλογικής εκφράσεως πολιτικών ιδεών και το απαραβίαστο της μορφής του πολιτεύματος, Σχόλια πάνω στην πρόσφατη νομολογία», ΤοΣ, 2 (1976), 631 επ. [ΤοΣ].

– Ιστορία των πολιτικών ιδεών, Ι, β' έκδ., Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1982 [Ιστορία].

–/Αντώνης Μ. Παντελής: Συνταγματικά κείμενα, Ελληνικά και ξένα. Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1981.

Μιχαηλίδης - Νουάρος, Γεώργιος: «Περί της έννοιας των λειτουργικών δικαιωμάτων και της καταχρήσεως αυτών», Γ. Μιχαηλίδης - Νουάρος, Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις, Οκτώ μελέται Κοινωνιολογίας και Φιλοσοφίας του Δικαίου, Αθήναι (Παπαζήσης), 1972, 217 επ. [Λειτουργικά Δικαιώματα].

– Ζωντανό δίκαιο και φυσικό δίκαιο. Εισαγωγή σε κεντρικά προβλήματα της Νομικής Κοινωνιολογίας και της Φιλοσοφίας του Δικαίου, Αθήνα (Αφοί Σάκκουλα), 1982 [Ζωντανό Δίκαιο].

Μπαλής Γεώργιος Α.: Οικογενειακόν Δίκαιον, Αθήναι (Τζάκας κλπ.), 1956.

Μπέης, Κώστας: Μαθήματα Πολιτικής Δικονομίας, Θεμελιακές έννοιες και Οργανισμός των Δικαστηρίων, 4η έκδ. της Εισαγωγής στη δικονομική σκέψη, Αθήνα (Αφοί Σάκκουλα), 1984.

Μπένγκκστον, Χέρμαν: Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος, Από τις απαρχές μέχρι τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, μτφρ. Ανδρέα Γαβρίλη, Αθήνα (Μέλισσα), 1979.

Πανταζόπουλος, Νικόλαος Ι.: Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί τουρκοκρατίας, Ανάτυπον εκ της Επιστημονικής Επιτηρίδος Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Παν/μίου Θεσσαλονίκης, Τόμος ΙΔ' - γ', Θεσσαλονίκη 1967 [Κοινοτικός βίος].

- Τα «προνόμια» ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις χριστιανών - μουσουλμάνων, Συμβολή εις το εθιμικόν κοινοδίκαιον της Εγγύς Ανατολής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Ανάτυπον εκ: Το Δίκαιον της Τουρκοκρατίας, IV, Θεσσαλονίκη 1975 [*Προνόμια*].
- Ρήγας Βελεστινλής, Η πολιτική ιδεολογία του Ελληνισμού προάγγελος της Επαναστάσεως, Λόγος ..., Θεσσαλονίκη 1964 [*Ρήγας*].
- Παντελής, Αντώνης Μ.: Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων (Βιβλιοθήκη Δημοσίου Δικαίου, 10), Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1984.
- Παπαδάτος, Πέτρος Α.: Η επιθετικότητα, η βία και η καταστροφικότητα στην κοινωνική διαβίωση (Ποινικά, 4), Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1980 [*Επιθετικότητα*].
- «Το πολιτικό έγκλημα σήμερα», ΝοΒ, 25 (1977), 324 επ. [*NoB*].
- Παπαδημητρίου, Γιώργος: «Η ιστορική κυοφόρηση του ισχύοντος πολιτεύματος», Αρμ., 36 (1982), 1 επ.
- Παπαλάμπρου, Απόστολος: «Μερικές σκέψεις για την έννοια του “νόμου” και το πρόβλημα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων», ΤοΣ, 9 (1983), 393 επ.
- Παπαναστασίου, Βασίλειος Α.: «Πολιτικά εγκλήματα και αι επ’ αυτών διακρίσεις», Ποιν. Χρ., 31 (1981), 1 επ.
- Παπανικολάου, Παναγιώτης Αλ.: Οι καταπλεονεκτικές δικαιοπραξίες (Βιβλιοθήκη Αστικού και Δικονομικού Δικαίου, 4), Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1983.
- Παπανούτσος, Ε.Π.: «Δίκαιο και επανάσταση», Ε.Π. Παπανούτσος, Ο νόμος και η αρετή, Αθήνα (Δωδώνη), 1974, 246 επ.
- Παπαχαιζής, Γεώργιος: Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου, Τόμ. Α΄ και Β΄, 6η έκδ., Αθήναι, 1983.
- Παπαχρήστου, Θανάσης Κ.: Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του Δικαίου, 1: Το θεωρητικό πλαίσιο, 2: Η εμπειρική έρευνα, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1984 - 1986.
- Παπαδούκας, Νικόλαος: Ιππόδαμος, Αρχαί του Συνταγματικού Δικαίου ή το ελληνικόν Σύνταγμα σχολιασμένον, περιέχων τεμάχιον του Ιπποδάμου ..., Εν Αθήναις (Νικολαΐδης), 1848.

Παραράς, Πέτρος Ι.: «Αι μεταβατικά διατάξεις του Συντάγματος, Ερμηνεία του άρθρου 111 παρ. 2», ΤοΣ, 1 (1975), 871 επ. [ΤοΣ].

– Αι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου του Προέδρου της Δημοκρατίας (Βιβλιοθήκη Δημοσίου Δικαίου, 5), Αθήναι (Αντ. Σάκκουλας), 1981 [Πράξεις].

– «Συνταγματικές ελευθερίες και αυθαίρετες κυβερνητικές πράξεις, Αναφορά στο πρόβλημα της νομοθετήσεως με αυθαίρετες υπουργικές αποφάσεις», ΤοΣ, 11 (1985), 131 επ. [ΤοΣ].

– «Το χρονικόν επανόδου εις την Δημοκρατίαν», ΤοΣ, 1 (1975), 55 επ. [ΤοΣ].

Πάσχος, Γιώργος: Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία, Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση, 2η έκδ. (Δίκαιο και Πολιτική, Ι), Θεσσαλονίκη (Παρατηρητής), 1981.

Παυλόπουλος, Προκόπης: Η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως, Μία σύγχρονη έποψη του κράτους δικαίου (Βιβλιοθήκη Δημοσίου Δικαίου, 7), Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1982.

Πουλαντζάς, Νίκος: Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, Τόμ. Α΄, γ΄ έκδ., μτφρ. Κώστας Φιλίνης, Αθήνα (Θεμέλιο), 1980.

Ράικος, Αθανάσιος Γ.: «Αι διακηρύξεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της Ελληνικής Επανάστασεως», ΕΔΔ, 15 (1971), 225 επ., 342 επ. [ΕΔΔ].

– Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου (κατά το Σύνταγμα του 1975), Τόμ. Α΄, έκδ. 11η, Αθήναι 1981 [Συντ. Δ.].

– Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου (κατά το Σύνταγμα του 1975), Τόμ. Β΄, Τα θεμελιώδη δικαιώματα, Τεύχ. Α΄, Αθήναι 1983 [Θεμελ. Δικ.].

Ραμού - Χαψιάδη, Άννα: Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική, Πολιτειακή εξέλιξη της Αθήνας (πανεπιστημιακές παραδόσεις), Αθήνα (Καρδαμίτσας), 1982.

Ρώτης, Νίκος Μ.: «Συνταγματική τάξη και ιεροί κανόνες (ΣτΕ 2336/1980)», ΤοΣ, 7 (1981), 428 επ.

Sabine, George H.: Ιστορία των πολιτικών θεωριών, μτφρ. από την 3η έκδ. Μάνθου Κρίσπη, Αθήναι (Πεχλιβανίδης), χωρίς χρονολογία.

Σαρίπολος, Νικόλαος Ι.: Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου, έκδ. 2α, Τόμοι Α΄ - Ε΄, Αθήνησι (Αγγελίδης), 1874 - 1875.

Σαρίπολος, Νικόλαος Ν.: Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Ερμηνεία του αναθεωρηθέντος Ελληνικού Συντάγματος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, Τόμ. Α΄, γ΄ έκδ., Εν Αθήναις (Ραφτάνης), 1915 [Ελλ. Συντ. Δ.].

– Μελέται περί δημοσίων υπαλλήλων, Κατά τας θεωρίας του γενικού δημοσίου δικαίου και κατά το ελληνικόν και συγκριτικόν δημόσιον δίκαιον, Εν Αθήναις (Ραφτάνης/Παπαγεωργίου), 1906 [Μελ. Δημ. Υπαλ.].

– Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, Τόμ. Β΄, δ΄ έκδ., Εν Αθήναις (Ραφτάνης), 1923 [Σύστημα].

Σβώλος, Α.Ι.: «Η έρευνα της συνταγματικότητας των νόμων υπό των δικαστηρίων», Α.Ι. Σβώλος, Νομικάί μελέται, Τόμ. Β΄, Αναδημοσιευόμεναι επιμελεία Θ. Τσάτσου κλπ., Εν Αθήναις (Ζαχαρόπουλος), 1958, 213 επ. [Έρευνα].

– «Πολιτική εξουσία και κυριαρχία», Α.Ι. Σβώλος, Νομικάί Μελέται, Αναδημοσιευόμεναι επιμελεία Θ. Τσάτσου κλπ., Εν Αθήναις (Ζαχαρόπουλος), 1957, Τόμ. Α΄, 271 επ. [Εξουσία].

– Συνταγματικόν Δίκαιον, Α΄, Αθήναι (Πυρσός), 1934 [Συντ. Δ.].

–/Γ. Κ. Βλάχος: Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Ερμηνεία - Ιστορία - Συγκριτικόν Δίκαιον, Μέρος Ι: Κράτος και Εκκλησία - Ατομικά Δικαιώματα, Τόμ. Α΄ και Β΄, Αθήναι, 1954 - 1955.

Σγουρίτσας, Χρήστος Γ.: Επανάστασις, πολιτεία και δίκαιον, εν Αθήναις (Ελευθερουδάκης), 1925 [Επανάστασις].

– Ο Μέγας Χάρτης των Ελευθεριών (Magna Carta Libertatum), Εισαγωγή, κείμενον και μετάφρασις μετά σχολίων, Αθήναι (Τιλπέρογλου), 1947 [Μέγας Χάρτης].

– Συνταγματικόν Δίκαιον, Τόμ. Α΄, Αθήναι (Ζαχαρόπουλος), 1959 και Τόμ. Β΄, Τεύχ. Α΄, Αθήναι (Αντ. Σάκκουλας), 1964 [Συντ. Δ.].

Σημαντήρας, Κωνσταντίνος Γ.: Γενικάί Αρχαί του Αστικού Δικαίου, έκδ. 3η, Ημίτομος Α΄, Αθήναι (Αφοί Σάκκουλα), 1980.

Σκουρής, Βασίλειος/Ευάγγελος Β. Βενιζέλος: Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1985.

Σπηλιωτόπουλος, Επαμεινώνδας Π.: Βασικοί θεσμοί δημοσίουπαλληλικού δικαίου, Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1984 [Δημ.Υπαλ.Δ.].

– Εγχειρίδιον Διοικητικού Δίκαιου, 2α έκδ., Αθήναι/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1981 [Εγχ.Διοικ.Δ.].

– Ζητήματα κανονιστικής αρμοδιότητας της Διοικήσεως, Αθήναι/Θεσσαλονίκη (Αφοί Σάκκουλα), 1968 [Ζητήματα].

Σπινέλλης, Διονύσιος: Η εσχάτη προδοσία, Ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον (Ποινικά, 3), Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1979.

Σπυρόπουλος, Φίλιππος Κ.: «Το δικαίωμα προς αντίσταση στην πολιτική φιλοσοφία του Hegel, Σχόλιο σ' ένα χωρίο της “Αισθητικής”», ΤοΣ, 7 (1981), 533 επ. [ΤοΣ].

– «Ο δικαστής ενώπιον “διατάξεων τιθεμένων κατά κατάλυσιν του Συντάγματος” (Παρατηρήσεις στο άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος)», υπό δημοσίευση στον τιμητικό τόμο Φαίδωνος Βεγλερή (Η αρίθμηση των σελίδων έγινε με βάση τα τυπογραφικά δοκίμια) [Δικαστής].

– «Η επανάσταση στον φιλοσοφικό στοχασμό του Κωνσταντίνου Τσάτσου», Έκφραση τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, Για την προσφορά του στο έθνος και τον πολιτισμό, Τετράδια Ευθύνης, 16, Αθήνα 1982, 165 επ. [Τετράδια «Ευθύνης»].

– «Η κανονιστική δύναμη του πραγματικού», ΤοΣ, 9 (1983), 105 επ. [ΤοΣ].

– «Προαγωγές σε θέσεις Προέδρων και Αντιπροέδρων του Συμβουλίου της Επικρατείας - ΣτΕ 292/1984», ΤοΣ, 11 (1985), 506 επ. [ΤοΣ].

Σταμάτης, Κώστας Μ.: Κριτική της καθαρής θεωρίας του δικαίου στο παράδειγμα του θεμελιώδους κανόνα (Κριτικές, μελέτες, 3), Θεσσαλονίκη (Σάκκουλας), 1986.

Τάχος, Αναστάσιος Ι.: Θεμελιώδεις υποχρεώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, Υπακοή - νομιμοφροσύνη - πολιτική ουδετερότητα, Θεσσαλονίκη (Σάκκουλας), 1981.

Τούσης, Ανδρέας Χ./Αθανάσιος Α. Γεωργίου: Ποινικός Κώδιξ (Ερμηνεία κατ' άρθρον), έκδ. γ', Αθήναι (Τζάκας), 1967.

Τριανταφυλλόπουλος, Ιωάννης: Ελληνικά δίκαια, Ι, 4η ανατύπωση, Αθήναι (Αντ. Σάκκουλας), 1978.

Τσάτσος, Δημήτρης Θ.: Προβλήματα δημοκρατίας, 2η έκδ., Αθήνα (Ικαρος), 1975 [Προβλήματα].

– Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, α΄, Επιτομή, 3η έκδ., Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1982 [Συντ.Δ. (1982)].

– Συνταγματικό Δίκαιο, Α΄, Θεωρητικό θεμέλιο, γ΄ έκδ., Αθήνα/Κομοτηνή (Αντ. Σάκκουλας), 1985 [Συντ. Δ.].

Τσάτσος, Θεμιστοκλής, Δ.: Ιστορία της πολιτείας και των πολιτικών θεωριών, Αθήναι (Το Νομικόν), χωρίς χρονολογία [Ιστορία].

– Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω Συνταγματικώ Δικαίω, Ανάτυπον εκ του Β΄ Τόμου της Επετηρίδος Επιστημονικών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1970 [Ερμηνεία].

Τσάτσος, Κωνσταντίνος Δ.: «Η έννοια του θετικού δικαίου», Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Γ. Λιτzerόπουλο (Παν/μιο Αθηνών, Τμήμα Νομικής), Τόμ. Β΄, Αθήνα 1985, 539 επ. [Έννοια].

– «Τινά περί των πηγών του παρ΄ ημίν ισχύοντος δικαίου», Τιμητικός Τόμος υπέρ του Αντωνίου Ζηλήμονος, Προέδρου του Αρείου Πάγου, επιμελεία Λ.Γ. Γιδοπούλου κλπ., Αθήναι (Ζαχαρόπουλος), 1939, 395 επ. [Πηγαί].

Φαρδής, Γ.: Επανάστασις, de facto Κυβέρνησις, Συντακτικά Πράξεις, Αθήναι 1945.

Φλογαΐτης, Θεόδωρος Ν.: Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνησι (Πάσσαρης), 1879.

Χαλαζωνίτης, Κίμων Μ.: «Ο δικαστικός έλεγχος των τυπικών στοιχείων του νόμου», Ελεγκτικό Συνέδριο, 1833 - 1983, Τιμητικός Τόμος για τα εκατόν πενήντα χρόνια, Αθήνα (Υπουργείο Οικονομικών), 1984, 389 επ.

Χουβαρδάς, Γεώργιος Α.: Το άρθρον 114 του Συντάγματος και αι Κυβερνήσεις του 1965, Αθήναι 1966.

Χριστοφιλόπουλος, Αναστάσιος Π.: Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, εκδ. 2α, Αθήναι (Κλεισιούνης), 1965.

Ψαρούδα - Μπενάκη, Άννα: «Η εσχάτη προδοσία και το Δ΄ Ψήφισμα/15.1.1975 (Παρατηρήσεις επί της Α.Π. 683/1975)», Ποιν. Χρ., 25 (1975), 522 επ.

β. Ξενόγλωσσον

Abendroth, Wolfgang: «Bundesverfassungsgericht und Widerstandsrecht», Bürokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie, Beiträge zur Staatslehre und Staatsrecht der Bundesrepublik, hrsg. von Herbert Sultan und Wolfgang Abendroth, Hannover/Frankfurt am Main (Goedel), 1955, 121 σπ.

Abrahamson, Shirley S./Martha Schroeder O' Connor/Alexander Platt (ed.): Constitutions of the United States, National and State, Vol. I - VI, 2nd ed. New York (Oceana), 1978.

Achermann, Franz: Das Verhältnis von Sein und Sollen als ein Grundproblem des Rechts, Diss. iur. Zürich, Winterthur (Keller), 1955.

Adler, Gerald J.: «Resistance to Law: National vs. International Standards», Houston Law Review, 5 (1967/1968), 619 σπ.

Adomeit, Klaus: Antike Denker über den Staat, Eine Einführung in die politische Philosophie (UTB - Uni - Taschenbücher, 1136), Heidelberg/Hamburg (Decker), 1982.

Albrecht, Erwin: Das Recht der Revolution, Berlin (Heymanns), 1934.

Alexy, Robert: Theorie der Grundrechte (Studien und Materialien zur Verfassungsgerichtsbarkeit, Bd. 28), Baden-Baden (Nomos), 1985.

Alivisatos, Hamilcar S.: Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I., Neudruck der Ausgabe Berlin 1913 (Neue Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche, 7. Stück), Aalen (Scientia), 1973.

Altamira, Rafael: «Magna Carta and Spanish Mediaeval Jurisprudence», Magna Carta Commemoration – Essays, ed. by Henry Elliot Malden, Aberdeen (Uni. Press), 1917, 226 σπ.

Alternativkommentar: βλ. Kommentar.

Anding, Volker: Das Spannungsverhältnis zwischen Art 20 (IV) GG und Art. 79 (III) GG, Ein Beitrag zu der Frage, ob das Widerstandsrecht des Art. 20 (IV) GG zum unabänderlichen Bestand des Grundgesetzes gehört, Diss. iur., Marburg 1973.

André-Vincent, Ph. I.: Les révolutions et le droit (Bibliothèque de Philosophie du Droit, Vol. XVIII), Paris (LGDJ), 1974.

Arnot, Alexander: Widerstandsrecht, Bemerkungen zu den gegenwärtigen Auffassungen in der Bundesrepublik Deutschland, Diss. Iur., Hamburg 1966.

Backmann, Leonhard E.: «Bibliographie zum Widerstandsrecht», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 561 επ.

Bauer, Fritz: Widerstand gegen die Staatsgewalt, Dokumente der Jahrtausende, Zusammengestellt und kommentiert von Fritz Bauer, Frankfurt am Main/Hamburg [Fischer], 1965 [*Dokumente*].

– «Widerstandsrecht und Widerstandspflicht des Staatsbürgers», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 482 επ. [*Kaufmann/Backmann*].

Becker von Pelet-Narbonne, Ernst Helmut: Rechtliche Probleme der Revolution der Gegenwart, Diss. iur., Würzburg 1970.

Beckmann, Friedrich Wilhelm: Gewährt Art. 20 Abs. 4 GG ein Widerstandsrecht unter Berufung auf Völkerrecht?, Diss. iur., Heidelberg 1971.

Beling, Ernst: Revolution und Recht (Sozialphilosophische Vorträge und Abhandlungen, H. 3), Augsburg (Filser), 1923.

Berndt, Dietrich: «Widerstandsrecht», *Verwaltungsrundschau*, 29 (1983), 323 επ.

Bertges, Karl Joseph: «Widerstand im demokratischen Staat aus verfassungsrechtlicher Sicht», Von Grundwerten bis Widerstand, Ausgewählte Fragen aktueller Gesellschaftsdiskussion, hrsg. von Christian Schenk, Bad Honnef (Katholisch-Soziales Institut), 1984, 80 επ.

Bertram, Karl Friedrich: «Zur Handhabung des Widerstandsrechts im Mittelalter», *Deutsche Richterzeitung*, 57 (1979), 51 επ. [*DRiZ*].

– Widerstand und Revolution, Ein Beitrag zur Unterscheidung der Tatbestände und ihrer Rechtsfolgen (Schriften zum öffentlichen Recht, Bd. 17), Berlin (Duncker und Humblot), 1964 [*Widerstand*].

– Das Widerstandsrecht des Grundgesetzes (Schriften zum öffentlichen Recht, Bd. 122), Berlin (Duncker und Humblot), 1970 [*Widerstandsrecht*].

Berve, Helmut: Die Tyrannis bei den Griechen, Bd. I: Darstellung, Bd. II: Anmerkungen, München (Beck), 1967.

- Beutler, Bengt*: Buchbesprechung Kaufmann/Backmann, Der Staat, 14 (1975), 589 επ.
- Bierling, Ernst Rudolf*: Juristische Prinzipienlehre, Bd. II, Freiburg i. Br./Leipzig/Tübingen (Mohr), 1898.
- Binding, Karl*: Die Normen und ihre Übertretung. Eine Untersuchung über die rechtmässige Handlung und die Arten des Delikts, Bd. I: Normen und Strafgesetze, Neudruck der 4. Aufl., Leipzig 1922, Aalen (Scientia), 1965.
- Blank, Theodor*: Die strafrechtliche Bedeutung des Art. 20 IV GG (Widerstandsrecht), Baden-Baden (Nomos), 1982.
- Bluntschli J(ohann) C(aspar)*: Allgemeines Staatsrecht, 6. Aufl., 2. Teil der Lehre vom modernen Staat, Stuttgart (Cotta), 1885.
- Böckenförde, Christoph*: «Die Kodifizierung des Widerstandsrechts im Grundgesetz», JZ, 25 (1970), 168 επ.
- Boockmann, Hartmut*: Einführung in die Geschichte des Mittelalters, 3. Aufl., München (Beck), 1985.
- Brelie, Gernot von der*: Staatsnothilfe und Widerstandsrecht, Diss. iur., München 1978.
- Brunner, Otto*: «Die Freiheitsrechte in der altständischen Gesellschaft», Staat und Gesellschaft, hrsg. von Ernst Wolfgang Böckenförde (Wege der Forschung, Bd. CDLXXI), Darmstadt (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 1976, 20 επ.
- Bryde, Brun-Otto*: Verfassungsentwicklung, Stabilität und Dynamik im Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Baden-Baden (Nomos), 1982.
- Burdeau, Georges*: Les libertés publiques, 4ème ed., Paris (LGDJ), 1972 [*Libertés*].
- Traité de science politique, 3ème ed., Tome IV: Le statut du pouvoir dans l' état, Paris (LGDJ), 1983 [*Traité*].
- Cadart, Jacques*: Institutions politiques et droit constitutionnel, Tome II, 2ème ed., Paris (LGDJ), 1979.
- Calamandrei, Piero/Paolo Barile*: «Die Grundfreiheiten in Italien», Die Grundrechte, Handbuch der Theorie und Praxis der Grundrech-

- te, hrsg. von Karl August Bettermann etc., Bd. 1, Halbbd. 2, Berlin (Duncker und Humblot), 1967, 659 επ.
- Castberg, Frede*: «Natural Law in Ancient Times and the Middle Ages», International Protection of Human Rights, Proceedings of the 7th Nobel Symposium, Oslo, 25-27/9/1967, ed. by A. Eide etc., Oslo 1968, 13 επ.
- Catalano, Pierangelo*: Tribunato e resistenza (Historica Politica Philosophica, II Pensiero Antico - Studi e Testi, 4), Torino (Paravia), 1971.
- Cattaneo, Mario A.*: Il concetto di rivoluzione nella scienza del diritto (Università di Milano, Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, Serie 11, N. 6), Milano (Istituto Cisalpino), 1960.
- Chantebout, Bernard*: Droit constitutionnel et science politique, ed. 1982, Paris (Colin).
- Churchill, Robert Paul*: Civil Disobedience, Definition and Justification, Ph. D. thesis, Baltimore-Maryland 1974.
- Cohn, Haim A.*: «The Right and Duty of Résistance», Revue des Droits de l' Homme, 1 (1968), 491 επ.
- Coing, Helmut*: Grundzüge der Rechtsphilosophie, 2. Aufl., Berlin (Gruyter), 1969.
- Cranston, Maurice*: What are Human Rights?, London Sydney/Toronto (The Boldey Head), 1973.
- Däubler, Wolfgang*: «Widerstand in der Demokratie, Verfassungsrechtliche Aspekte», Recht zum Widerstand/Gustav-Heinemann-Initiative, hrsg. von Titus Häussermann etc., Stuttgart (Radius), 1983, 28 επ.
- Debbasch, Charles/Jacques Bourdon/Jean-Marie Poutier/Jean-Claude Ricci*: Droit constitutionnel et institutions politiques, Paris (Economica), 1983.
- Delfos, Leo*: «Alte Rechtsformen des Widerstands gegen Willkürsherrschaft», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 59 επ.
- Dennert, Jürgen*: Ursprung und Begriff der Souveränität (Sozialwissenschaftliche Studien, H. 7), Stuttgart (G. Fischer), 1964.
- Dennewitz, Bodo (Hrsg.)*: Die Verfassungen der modernen Staaten, Eine Dokumentensammlung, Unter Mitarbeit von Boris Meissner, Bd. 1, Hamburg (Gildenverlag), 1947.

Diem, Hermann: «Die heutige Position – Theologisch», στον τόμο Pfister/Hildmann, 100 επ.

Diller, Albert: Die Legalität der nationalsozialistischen Revolution, Erlangen (Palm-Enke), 1935.

Doehring, Karl: «Staatsräson, Legalität und Widerstandsrecht», Einigkeit und Recht und Freiheit, FS für Karl Carstens zum 70. Geburtstag am 14.12.1984, Bd. 2: Staatsrecht, hrsg. von Bodo Borner etc., Köln/Berlin/München (Heymanns), 1984, 527 επ. [*Staatsräson*].

Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsvergleichung und des Völkerrechts, Ein Lehrbuch, 3. Aufl., Frankfurt am Main (Metzner), 1984 [*Staatsrecht*].

– «Das Widerstandsrecht des Grundgesetzes und das überpositive Recht», Der Staat, 8 (1969), 429 επ. [*Widerstandsrecht*].

Dohna, Alexander Graf zu: Die Revolution, als Rechtsbruch und Rechtsschöpfung, Heidelberg (Winter), 1923.

Dreier, Ralf: «Rechtsgehorsam und Widerstandsrecht», FS für Rudolf Wassermann zum 60. Geburtstag, hrsg. von Christian Broda etc., Neuwied und Darmstadt (Luchterhand), 1985, 299 επ. [*FS Wassermann*].

– «Widerstandsrecht im Rechtsstaat? Bemerkungen zum zivilen Ungehorsam», Recht und Staat im sozialen Wandel, FS für Hans Ulrich Scupin zum 80. Geburtstag, hrsg. von Norbert Achterberg etc., Berlin (Duncker und Humblot), 1983, 573 επ. [*FS Scupin*].

– «Widerstandsrecht und ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat», Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat, hrsg. von Peter Glotz, Frankfurt am Main (Suhrkamp), 1983, 54 επ. [*Glotz*].

Dix, Heinz: «Probleme der Interpretation von Art 16 Abs. 2, 26 Abs. 1 und 20 Abs. 4 Grundgesetz (Asylrecht, Strafbarkeit friedensstörender Handlungen, Widerstandsrecht)», Der Kampf um das Grundgesetz, Über die politische Bedeutung der Verfassungsinterpretation, Referate und Diskussionen eines Kolloquiums aus Anlass des 70. Geburtstags von Wolfgang Abendroth, hrsg. von Peter Römer, Frankfurt am Main (Syndikat), 1977, 51 επ. [*Asylrecht*].

– «Das Widerstandsrecht nach Art. 20 Abs. 4 Grundgesetz», Demokratie und Recht, 3 (1975), 42 επ. [*Widerstandsrecht*].

Duguit, Léon: Traité de droit constitutionnel, 3ème éd., Tome III: La théorie générale de l'état, Paris (Boccard), 1930.

Duguit, L./H. Monnier/R. Bonnard: Les constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789, 7ème éd. par Georges Berlia, Paris (LGDJ), 1952.

Duverger, Maurice/Lucien Sfez: «Die staatsbürgerlichen Freiheitsrechte in Frankreich und in der Union Française», Die Grundrechte, Handbuch der Theorie und Praxis der Grundrechte, hrsg. von Karl August Bettermann etc., Bd. 1, Halbbd. 2, Berlin (Duncker und Humblot), 1967, 534 επ.

Eekelaar, J. M.: «Principles of Revolutionary Legality», Oxford Essays in Jurisprudence (Second Series), ed. by A.W.B. Simpson, Oxford (Clarendon), 1973, 22 επ.

Ehmke, Horst: «Verfassungsänderung und Verfassungsdurchbrechung», AöR, 79 (1953/1954), 385 επ.

Ehrbar, Udo: «Perveriertes Widerstandsrecht gefährdet den Rechtsstaat», Kreuz-Wege, FS für Kultusminister a. D. Prof. D.Dr. Wilhelm Hahn zum 75. Geburtstag, hrsg. von Heinz Reutlingen etc., Heidelberg (Hermes), 1984, 103 επ.

Ermacora Felix: Allgemeine Staatslehre, Vom Nationalstaat zum Weltstaat, Berlin (Duncker und Humblot), 1970 [*Staatslehre*].

– «Zur Entwicklung des politischen Widerstandsrechts in historischer Sicht», Menschenrechte, 1. Historische Aspekte (Forschung und Information, Schriftenreihe der Rias-Funkuniversität, Bd. 30), Berlin (Kolloquium), 1981, 141 επ. [*Entwicklung*].

Errera, Paul: Das Staatsrecht des Königreichs Belgien (Das öffentliche Recht der Gegenwart, Bd. VII), Tübingen (Mohr), 1909.

Esmein, A.: Eléments de droit constitutionnel français et comparé, Tome II: Le droit constitutionnel de la République Française, 7ème ed. revue par Henry Nézard, Paris (Sirey), 1921.

Faller, Hans Joachim: «Gewissensfreiheit und ziviler Ungehorsam», FS für Hildebert Kirchener zum 65. Geburtstag, hrsg. von Wolfgang Dietz, München (Beck), 1985, 67 επ.

Fehr, Hans: «Das Widerstandsrecht», Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 38 (1920), 1 επ.

Fichte, Johann Gottlob: Grundlage des Naturrechts, Nach Prinzipien der Wissenschaftslehre (1796), Hamburg (Meiner), 1960.

Finnis, J. M.: «Revolutions and Continuity of Law», Oxford Essays in Jurisprudence (Second Series), ed. by A.W.B. Simpson, Oxford (Clarendon), 1973, 44 σπ.

Fleiner-Gerster, Thomas: Allgemeine Staatslehre, Unter Mitarbeit von Peter Hänni, Berlin/Heidelberg/New York (Springer), 1980.

Franke, Dietmar: Politisches Delikt und Asylrecht (Forum Rechtswissenschaft, Bd. 3), Königstein/Ts. (Athenäum), 1979.

Frankenberg, Günter: «Ziviler Ungehorsam und rechtsstaatliche Demokratie», JZ, 39 (1984), 266 σπ.

Friedmann, Wolfgang: Law in a Changing Society, 2nd ed., Penguin Book, 1972 [Law].

– Legal Theory, 5th ed., London (Stevens), 1967 [Legal Theory].

Fuglsang-Petersen, Klaus-Peter: Das Widerstandsrecht, Ein Beitrag zur Auslegung des Artikels 20 Abs. 4 des Grundgesetzes, Diss. iur., Kiel 1969.

Ganseforth, Heinrich: Das Widerstandsrecht des Art. 20 Abs. 4 Grundgesetz im System des Verfassungsschutzes (Europäische Hochschulschriften, Reihe II: Rechtswissenschaft, Bd. 49), Bern/Frankfurt am Main (Lang), 1971.

Geamanu, Grigore: La résistance à l'oppression et le droit à l'insurrection, Thèse pour le doct., Paris (Domat-Monchrestien), 1933.

Geiger, Willi: Gewissen, Ideologie, Widerstand, Nonkonformismus, Grundfragen des Rechts (Bücherei der Salzburger Hochschulwochen), München (Pustet), 1963.

Gény, Francois: Science et technique en droit privé positif, Nouvelle contribution à la critique de la méthode juridique, 4ème partie: Rapports entre l'élaboration scientifique et l'élaboration technique du droit positif (Le conflit du droit naturel et de la loi positive), Paris (Sirey), 1930.

Gerstenmaier, Eugen: «Widerstandsrecht und Widerstandspflicht, I. Theologisch», Evangelisches Staatslexikon, 2. Aufl., Stuttgart/Berlin (Kreuz), 1975, 2891 σπ.

Giacometti, G.: Schweizerisches Bundesstaatsrecht, Neubearbeitung der ersten Hälfte des gleichnamigen Werkes von F. Fleiner, Zürich (Schulthess), 1976.

- Gierke, Julius von*: Widerstandsrecht und Obrigkeit, Gedanken anlässlich des Falles «Schlüter», Stuttgart (Enke), 1956.
- Gierke, Otto von*: Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien, Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik, 5. Aufl., Aalen (Scientia), 1958.
- Götz, Volkmar*: «Grundpflichten als verfassungsrechtliche Dimension», VVDStRL, 41 (1983), 7 επ.
- Griewank, Karl*: Der neuzeitliche Revolutionsbegriff, Entstehung und Geschichte, Aus dem Nachlass hrsg. von Ingeborg Horn-Staiger, Frankfurt am Main (Suhrkamp), 1973.
- Grundmann, Siegfried*: «Widerstandsrecht und Widerstandspflicht, II. Rechtlich», Evangelisches Staatslexikon 2. Aufl., Stuttgart/Berlin (Kreuz), 1975, 2829 επ.
- Gurwitsch, Alexander*: Das Revolutionsproblem in der deutschen staatswissenschaftlichen Literatur, Insbesondere des 19. Jahrhunderts, Diss. iur. (Historische Studien), Berlin 1934.
- Haensel, Werner*: Kants Lehre vom Widerstandsrecht, Ein Beitrag zur Systematik der Kantischen Rechtsphilosophie (Kant-Studien, Ergänzungshefte, Nr. 60), Berlin (Pan), 1926.
- Hamann, Andreas/Andreas Hamann jr./Helmut Lenz*: Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949, Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis, 3. Aufl., Neuwied und Berlin (Luchterband) 1970.
- Hauriou, Maurice*: Précis de droit constitutionnel, 2ème éd., Paris (Sirey), 1929.
- Heckel, Johannes*: «Widerstandsrecht gegen die Obrigkeit? Pflicht und Recht zum Widerstand bei Martin Luther», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 114 επ.
- Henke, Wilhelm*: «Art. 21», Kommentar zum Bonner Grundgesetz, 50. Lieferung (Juli 1985), Hamburg (Heitmann).
- Henkel, Gerhard*: Untersuchungen zur Rezeption des Souveränitätsbegriffs durch die deutsche Staatstheorie in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts, Diss. iur., Marburg 1967.
- Henkel, Heinrich*: Einführung in die Rechtsphilosophie, Grundlagen des Rechts, 2. Aufl., München (Beck), 1977.

Herrfahrdt, Heinrich: Revolution und Rechtswissenschaft, Untersuchungen über die juristische Erfassbarkeit von Revolutionsvorgängen und ihre Bedeutung für die allgemeine Rechtslehre, Greifswald (Bamberg), 1930.

Herzog, Roman: «Art. 20 Abs. IV: Das positivierte Widerstandsrecht», Maunz/Dürig/Herzog/Scholz etc., Grundgesetz-Kommentar, Bd. II, München (Beck), 18. Lieferung [M/D/H/S].

– «Das positivierte Widerstandsrecht», FS für Adolf J. Merkl zum 80. Geburtstag, hrsg. von Max Imboden etc., München/Salzburg (Fink) 1970, 99 επ. [FS Merkl].

Hesse, Konrad: Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 15. Aufl., Heidelberg (Müller), 1985.

Heyland, Carl: Das Widerstandsrecht des Volkes gegen verfassungswidrige Ausübung der Staatsgewalt im neuen deutschen Verfassungsrecht, Zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Art. 147 der Hessischen Verfassung vom 1. Dezember 1946, Tübingen (Mohr), 1950.

Hippel, Ernst von: «Zum Problem des Widerstandes gegen rechtswidrige Machtausübung», στον τόμο Kaufmann/Backmann 416 επ. [Widerstand].

– «Das richterliche Prüfungsrecht», Handbuch des deutschen Staatsrechts, Bd. 2, hrsg. von Gerhard Anschütz und Richard Thoma (Das öffentliche Recht der Gegenwart, Bd. 29), Tübingen (Mohr), 1932, 546 επ. [Prüfungsrecht].

Hocking, William Ernest: Man and the State, New Haven/London (Tale and Oxford Uni. Press.), 1926.

Hofmann, Hasso: «Grundpflichten als verfassungsrechtliche Dimension», VVDStRL, 41 (1983), 42 επ.

Iliopoulos-Strangas, Julia: «Grundrechtsschutz in Griechenland», JöR, N.F., 32 (1983), 395 επ.

Isensee, Josef: «Die Friedenspflicht der Bürger und das Gewaltmonopol des Staates, Zur Legitimationskrise des modernen Staates», Staatsorganisation und Staatsfunktionen im Wandel, FS für Kurt Eichenberger zum 60. Geburtstag, hrsg. von Georg Müller etc., Basel/Frankfurt am Main (Helbing und Lichterhahn), 1982, 23 επ. [Friedenspflicht].

– Das legalisierte Widerstandsrecht, Eine staatsrechtliche Analyse des Art. 20 Abs. 4 Grundgesetz (Aktuelles Recht, Bd. 6), Bad Homburg/Berlin/Zürich (Gehlen), 1969 [*Widerstandsrecht*].

Jasper, Lutz: «Widerstandsrecht und Widerstandspflicht», Monatsschrift für Deutsches Recht, 37 (1983), 804 επ.

Jászi, Oskar/John D. Lewis: Against the Tyrant, The Tradition and Theory of Tyrannicide, Glencoe-Illinois (Free Press), 1957.

Jellinek, Georg: Allgemeine Staatslehre, 3. Aufl., Kronberg/Ts. (Athenäum), 1976 [*Allg. Staatsl.*].

– «Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte», Zur Geschichte der Erklärung der Menschenrechte, hrsg. von Roman Schnur (Wege der Forschung, Bd. XI), Darmstadt (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 1964, 1 επ. [*Erklärung*].

– System der subjektiven öffentlichen Rechte, Nachdruck der 2. Aufl. Tübingen 1905, Darmstadt (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 1963 [*System*].

Jescheck, Hans-Heinrich: Lehrbuch des Strafrechts, Allgemeiner Teil, 3. Aufl., Berlin (Duncker und Humblot), 1978.

Jorgensen, Stig: «Das Individuum, die Gesellschaft und das Widerstandsrecht», ÖZöR, 24 (1973), 19 επ.

Kant, Immanuel: «Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis» (1793), Immanuel Kants Werke, hrsg. von Ernst Cassirer, Bd. VI, Berlin (Cassirer), 1923.

Karpen, Ulrich: «Ziviler Ungehorsam im demokratischen Rechtsstaat», JZ, 39 (1984), 249 επ.

Kassarar, Ioannis: Die griechische Verfassung von 1975, Entstehung und Probleme (R. v. Deckers rechts- und sozialwissenschaftliche Abhandlungen, Bd. 16), Heidelberg/Hamburg (Decker), 1983.

Kaufmann, Arthur: «Recht und Gerechtigkeit in schematischer Darstellung», Einführung in die Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart, hrsg. von Arthur Kaufmann/Winfried Hassemer, Heidelberg/Karlsruhe (Müller), 1977, 273 επ. [*Recht*].

– «Das Widerstandsrecht der kleinen Münze», Objektivierung des Rechtsdenkens, GS für Ilmar Tammelo, hrsg. von Werner Krawietz etc., Berlin (Duncker und Humblot), 1984, 85 επ. [*GS Tammelo*].

– *in Verbindung mit Leonhard E. Backmann*: Widerstandsrecht (Wege der Forschung, Bd. CLXXIII), Darmstadt (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 1972 [*Kaufmann/Backmann*].

Kelsen, Hans: Allgemeine Theorie der Normen, Im Auftrag des Hans-Kelsen-Instituts aus dem Nachlass hrsg. von Kurt Ringhofer/Robert Walter, Wien (Manz), 1979 [ATN].

– General Theory of Law and State, transl. by Anders Wedberg (20th Century Legal Philosophy Series, Vol. 1), Cambridge-Massachusetts (Harvard Uni. Press), 1949 [GTLS].

– Wer soll der Hüter der Verfassung sein?, Berlin (Rotschild), 1931 [Hüter].

– Reine Rechtslehre, Nachdruck der 2. Aufl. 1960, Wien (Deuticke), 1967 [RR].

Kern, Eduard: «Grade der Rechtswidrigkeit», ZStW, 64 (1952), 255 επ.

Kern, Fritz: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter, Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie, 2. Aufl., hrsg. von Rudolf Buchner, Münster/Köln (Böhlau), 1954 [*Gottesgnadentum*].

– Recht und Verfassung im Mittelalter (Libelli, Bd. 3), Tübingen (Wissenschaftliche Buchgemeinschaft), 1952 [Recht].

Kimminich, Otto: Deutsche Verfassungsgeschichte (Lehrbücher des öffentlichen Rechts, Bd. 5), Frankfurt am Main (Athenäum), 1970.

Klein, Hans H.: «Der Gesetzgeber und das Widerstandsrecht, Zu Stil und Methode der Verfassungsänderung», DöV, 21 (1968), 865 επ.

Klug, Ulrich: «Die Reine Rechtslehre von Hans Kelsen und die formallogische Rechtfertigung der Kritik an dem Pseudoschluss vom Sein auf das Sollen», Law, State and International Legal Order, Essays in Honor of Hans Kelsen, ed. by Salo Engel with the cooperation of Rudolf Metall, Knoxville (Uni. Press), 1964, 154 επ. [*Die Reine Rechtslehre*].

– «Das Widerstandsrecht als allgemeines Menschenrecht», Widerstand und Staatsgewalt, Recht im Streit mit dem Gesetz, hrsg. von Werner Hill, Gütersloh (Mohn), 11 επ. [*Widerstandsrecht*].

Kluge, Paul: Das Recht des Widerstands gegen die Staatsgewalt in der Sicht des Historikers (Schriftenreihe der Landeszentrale für Heimatdienst - Reihe A', H. 7), Hannover 1957.

- Kluxen, Kart*: «John Locke, Vom ständischen zum bürgerlichen Widerstandsrecht», *Geschichte und politisches Handeln, Studien zu europäischen Denkern der Neuzeit, Theodor Schieder zum Gedächtnis*, hrsg. von Peter Alter etc., Stuttgart (Klett/Cotta), 1985, 13 ετ.
- Koch, Burkhard*: *Rechtsbegriff und Widerstandsrecht, Notwehr gegen rechtswidrige Ausübung der Staatsgewalt im Rechtsstaat und unter dem Nationalsozialismus* (Schriften zum öffentlichen Recht, Bd. 478), Berlin (Duncker und Humblot), 1985.
- Kohler, Michael*: *Die Lehre vom Widerstandsrecht in der deutschen konstitutionellen Staatstheorie der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Schriften zur Verfassungsgeschichte, Rd. 18), Berlin (Duncker und Humblot), 1973.
- Köhler, Oskar*: «Revolution», *Staatslexikon, Recht-Wirtschaft-Gesellschaft*, 6. Aufl., Bd. 6, Freiburg i. Br. (Herder), 1961, 885 ετ.
- Kogon, Eugen*: «Politics and Ethics: An Example of Resistance to Tyranny», *The Ethic of Power, The Interplay of Religion, Philosophy and Politics*, ed. Harold D. Laswell/Harlan Cleveland, New York (Harper), 1962, 425 ετ.
- Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland* (Reihe Alternativkommentare), Bd. 2, Neuwied/Darmstadt (Luchterhand), 1984 [*Alternativkommentar*].
- Koutsoubinas, Stephanos I.*: *Le peuple dans la constitution hellénique de 1975*, Thèse pour le doctorat, Nancy II, 1984.
- Krenzler, Michael*: *An den Grenzen der Notstandsverfassung, Ausnahmezustand und Staatsnotrecht im Verfassungssystem des Grundgesetzes* (Schriften zum öffentlichen Recht, Bd. 238), Berlin (Duncker and Humblot), 1974.
- Kriele, Martin*: «Ein Recht auf Widerstand? Kritische Fragen eines Verfassungsrechtlers», *Widerstand, Recht und Frieden, Ethische Kriterien legitimen Gewaltgebrauchs, Eine interkonfessionelle und ideologiekritische Studie*, Im Auftrag der Studienkommission des Lutherischen Weltbundes, hrsg. von Eckehart Lorenz, Erlangen (M. Luther), 1984, 102 ετ.
- Kröger, Klaus*: *Widerstandsrecht und demokratische Verfassung* (Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart, H. 399). Tübingen (Mohr), 1971.

- Krüger, Herbert*: Allgemeine Staatslehre, 2. Aufl., Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz (Kohlhammer), 1966.
- Kurz, Hanns*: Volkssouveränität und Volksrepresentation (Annales Universitatis Saraviensis, Rechts- und wirtschaftswissenschaftliche Abteilung, H. 16), Köln/Berlin/Bonn/München (Heymanns), 1965.
- Laband, Paul*: Deutsches Reichsstaatsrecht, 7. Aufl., hrsg. von Otto Mayer (Das öffentliche Recht der Gegenwart, Bd. 1), Neudruck der 7. Aufl. Tübingen 1919, Aalen (Scientia), 1969.
- Laker, Thomas*: «Ziviler Ungehorsam und bundesdeutsches Verfassungsrecht», Juristische Logik, Rationalität und Irrationalität im Recht, hrsg. von André-Jean Arnaud etc. (Rechtstheorie, Beiheft 8, 1985), Berlin (Duncker und Humblot), 1985, 333 επ.
- Landsberg, Kurt/Harry Goetz*: Verfassung von Berlin vom 1. September 1950, Berlin (Kompass), 1951.
- Lassalle, Ferdinand*: «Über Verfassungswesen», Ferdinand Lassalle's Gesamtwerke, Einzige Ausgabe, hrsg. von Erich Blum, Bd. 1: Politische Reden und Schriften, Leipzig (Pfan), χωρίς χρονολογία, 40 επ.
- Laun, Rudolf*: (Diskussionsbeitrag), στον τόμο Pfister/Hildmann, 157 επ.
- Leibholz, Gerhard*: «Die Verfassungsdurchbrechung», Gerhard Leibholz, Strukturprobleme der modernen Deraokratie, 3. Aufl., Karlsruhe (Müller), 1967, 185 επ.
- Leibholz, G./H./J. Rinck/D. Hesselberger*: Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Kommentar an Hand der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts, 6. Aufl., 10. Lieferung (November 1984), Köln (Schmidt).
- Lenz, Carl Otto*: Notstandsverfassung des Grundgesetzes, Kommentar, Frankfurt am Main (Athenäum), 1971.
- Link, Christoph*: Herrschaftsordnung und bürgerliche Freiheit, Grenzen der Staatsgewalt in der älteren deutschen Staatslehre (Wiener rechtsgeschichtliche Arbeiten, Bd. XII), Wien/Köln/Graz (Böhlau), 1979 [*Herrschaftsordnung*].
- «Jus Resistendi, Zum Widerstandsrecht im deutschen Staatsdenken», Convivium utriusque iuris, Alexander Dordett zum 60. Geburtstag. hrsg. von Audomar Scheuermann etc., Wien (Dom), 1976, 55 επ. [*Ius Resistendi*].

Listl, Joseph: «Staatsnotstand und Widerstandsrecht», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 539 επ.

Livos, Nikolaos: Grundlagen der Strafbarkeit wegen Hochverrats, Eine rechtsvergleichende Untersuchung zum deutschen und griechischen Recht (Reihe Rechtswissenschaft, Bd. 5), Pfaffenweiler (Centaurus), 1984.

Llompарт, José: Die Geschichtlichkeit in der Begründung des Rechts im Deutschland der Gegenwart, Frankfurt am Main/Berlin (Metzner), 1968.

Lloyd, Lord of Hampstead (Dennis Lloyd): Introduction to Jurisprudence, 3rd ed., London (Stevens), 1972.

Luchaire, François: «Préambule», Francois Luchaire/Gérard Conac, La constitution de la république française, Analyses et commentaires (Université de Paris I - Centre de Droit Constitutionnel), Paris (Economica), 1979, 37 επ.

Malberg, R. Carré de: Contribution à la théorie générale de l'état, Spécialement d'après les données fournies par le droit constitutionnel français, Tome 1er, Paris (Sirey), 1920.

Mandt, Hella: Tyrannislehre und Widerstandsrecht, Studien zur deutschen politischen Theorie des 19. Jahrhunderts (Politica, Bd. 36), Darmstadt/Neuwied (Luchterhand), 1974.

Manessis, Aristovoulos J.: «L'activité et les projets politiques d'un partiote grec dans les Balcan vers la fin du XVIIIe siècle», Balkan Studies, 3 (1962), 75 επ.

Mangoldt, von Hermann/Friedrich Klein: Das Bonner Grundgesetz, 2. Aufl., Bd. 1, Berlin/Frankfurt am Main (Vahlen), 1966.

Marcic, René: «The Persistence of Right Law, An Inquiry into the Foundations of the Right to Resist», Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 59 (1973), 87 επ. [ARSP].

– Rechtsphilosophie, Eine Einführung, Freiburg (Rombach), 1969 [Rechtsphilosophie].

Marczali, Heinrich: Ungarische Verfassungsgeschichte, Tübingen (Mohr), 1910.

Maunz, Theodor: «Art. 21 Abs. II», Maunz/Dürig/Herzog/Scholz etc.,

- Grundgesetz Kommentar, Bd. II, München (Beck), 18. Lieferung [M/D/H/S].
- Mayer-Mally, Theo: Rechtswissenschaft, 2. Aufl., München (Schwetzer), 1981.
- Mayer-Tasch, Peter Cornelius: Thomas Hobbes und das Widerstandsrecht, Tübingen (Mohr), 1965.
- McKechnie, William Sharp: Magna Carta, A Commentary on the Great Charter of King John, With an Historical Introduction, Glasgow (Maclehose), 1914.
- Menzel, Eberhard: «Die 'normative Kraft des Faktischen' in völkerrechtlicher Betrachtung», Universitas, 14 (1959), 630 επ.
- Merkel, Adolf: «Das Widerstandsrecht gegen die Staatsgewalt im Lichte christlicher Ethik», Naturordnung in Gesellschaft, Staat, Wirtschaft, Johannes Messner zur Vollendung seines 70. Lebensjahres, von seinen Freunden dargeboten, hrsg. von Joseph Höffner etc., Innsbruck/Wien/München (Tyrolia), 1961, 467 επ.
- Messner, Johannes: Das Naturrecht, Handbuch der Gesellschaftsethik, Staatsethik und Wirtschaftsethik, 7. Aufl., Berlin (Duncker und Humblot), 1984.
- Meyer, Georg: Lehrbuch des deutschen Staatsrechts, Nach dem Tode des Verfassers in 7. Aufl. bearbeitet von Gerhard Anschütz, München/Leipzig (Duncker und Humblot), 1919.
- Modell, Otto/Klaus Müller: Grundgesetz für die Bundesrepublik, Taschenkommentar für Studium und Praxis, 9. Aufl., Köln/Berlin/Bonn/München (Heymanns), 1981.
- Müller-Römer, Dietrich: Die Grundrechte in Mitteldeutschland (Abhandlungen des Bundesinstituts zur Erforschung des Marxismus-Leninismus — Institut für Sowjetologie, Bd. IX), Köln (Wissenschaft und Politik), 1965.
- Muhrhard, Friedrich: Über Widerstand, Empörung und Zwangsübung der Staatsbürger gegen die bestehende Staatsgewalt, In sittlicher und rechtlicher Beziehung, Allgemeine Revision der Lehren und Meinungen über diesen Gegenstand, Neudruck der Ausgabe Braunschweig 1832, Aalen (Scientia), 1969.

- Nawiasky, Hans*: Allgemeine Rechtslehre als System der rechtlichen Grundbegriffe, 2. Aufl., Einsiedeln/Zürich/Köln (Beuzinger), 1948.
- Nicoletti, Gioacchino*: Sul diritto alla resistenza, Ricerche e studi, Milano (Giuffré), 1960.
- Nolte, Hans-Heinrich/Wilhelm Nolte*: Ziviler Widerstand und autonome Abwehr (Militär, Rüstung, Sicherheit, Bd. 27), Baden-Baden (Nomos), 1984.
- Nordenflycht, F. O. Freiherr von*: Die schwedische Staatsverfassung, In ihrer geschichtlichen Entwicklung, Nachdruck des Verlags Keip 1861, Berlin (Decker), 1970.
- Oestreich, Gerhard*: Geschichte der Menschenrechte und Grundfreiheiten im Umriss, 2. Aufl. (Historische Forschungen, Bd. 1), Berlin (Dunker und Humblot), 1978.
- Pantélis, Antoine M.*: Les grands problèmes de la nouvelle constitution hellénique (Bibliothèque constitutionnelle et de science politique, Tome LXIV), Paris (LGDJ), 1979.
- Pauperio, A. Machado*: O direito politico de resistência, Rio/S. Paulo (Forense), 1962.
- Peaslee, Amos J.*: Constitutions of the Nations, 3rd ed, The Hague (Nijhoff).
- Peschka, Vilmos*: Die Theorie der Rechtsnormen, Budapest (Akadémiai Kiadó), 1982.
- Peter, Ferdinand von*: «Bemerkungen zum Widerstandsrecht des Art. 20 IV GG», DöV, 21 (1968), 719 επ.
- Petraschek, Karl*: System der Philosophie des Staates und des Völkerrechts, Zürich/Leipzig (Recht und Gesellschaft A. G.), 1939.
- Pfister, Bernhard/Gerhard Hildmann (Hrsg.)*: Widerstandsrecht und Grenzen der Staatsgewalt, Bericht über die Tagung der Hochschule für politische Wissenschaften (München) und der evangelischen Akademie (Tutzing), 18 - 20. Juni 1955, in der Akademie Tutzing, Berlin (Dunker und Humblot), 1956.
- Plass, Hermann Gottlob*: Die Tyrannis in ihren beiden Perioden bei den alten Griechen, Dargestellt nach Ursachen, Verlauf und Wirkungen, 2 Teile in einem Band, Neudruck der 2. Aufl. Leipzig 1859, Aalen (Scientia), 1978.

Radbruch, Gustav: Rechtsphilosophie, 8. Aufl., hrsg. von Erik Wolf und Hans-Peter Schneider, Stuttgart (Koehler), 1973.

Rawls, John: A Theory of Justice, Cambridge - Massachusetts (Harvard Uni. Press), 1971.

Rechenberg, Hermann: «Widerstandsrecht und Popularklage, Eine vergleichende Gegenüberstellung», Bayerische Verwaltungsblätter, 24 (1970), 449 επ.

Reh, Hans-Joachim: «Anmerkungen zum Widerstandsrecht nach der Verfassung des Landes Hessen und nach dem Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland», FS für Erwin Stein zum 80. Geburtstag, Dargebracht von Freunden und Kollegen, hrsg. von Hermann Avenarius etc., Bad Homburg von der Höhe (Gehlen), 1983, 275 επ.

Rheinstein, Max: «Who watches the Watchmen?», Max Rheinstein, Gesammelte Schriften, Bd. 1, hrsg. von Hans G. Leser, Tübingen (Mohr), 1979, 3 επ.

Rhinow, René A.: Widerstandsrecht im Rechtsstaat? (Staat und Politik, 30), Bern (Haupt), 1984.

Ripert, Georges: Les forces créatrices du droit, Paris (LGDJ), 1955.

Rivero, Jean: Les libertés publiques, 1: Les droits de l'homme, 3ème ed., Paris (Thémis - PUF), 1981.

Robert, Jacques (avec la collaboration de Jean Duffar): Libertés publiques, 3ème éd., Paris (Montchrestien), 1982.

Rock, Martin: Widerstand gegen die Staatsgewalt, Sozialethische Erörterung, Münster (Regensberg), 1966.

Ross, Alf: On Law and Justice, London (Stevens), 1974.

Roth, Daniel: «Zur Ideengeschichte und zum Begriff des Widerstandes gegen staatliche Unterdrückung, Erweiterte Teilstücke aus einer Zürcher Dissertation», ÖZöR, N.F., 6 (1955), 630 επ. [*Ideengeschichte*].

– Widerstand gegen staatliche Unterdrückung und Kampf ums Recht bei den alten Griechen, Diss. iur., Zürich 1954 [*Widerstand*].

Rotis, M. Nicos: Le peuple et l'état (Essai sur la clause finale des constitutions helléniques), Thèse pour le doctorat, Paris I, χωρίς χρονολογία.

Roubier, Paul: Théorie générale du droit, Histoire des doctrines juridiques et philosophie des valeurs sociales, Paris (Sirey), 1946.

Rucht, Peter: «Recht auf Widerstand? Aktualität, Legitimität und Grenzen 'zivilen Ungehorsams'», Demokratie und Recht, II (1983), 123 επ.

Rühe, Günther: Widerstand gegen die Staatsgewalt? Oder der moderne Staat und das Widerstandsrecht («Ein besonders heisses Eisen»), Berlin (Bernhard /Graefe), 1958.

Sabine: βλ. ελληνική βιβλιογραφία.

Sander, Fritz: «Das Faktum der Revolution und die Kontinuität der Rechtsordnung», ÖZöR, 1 (1919/1920), 132 επ.

Saripolos, Nikolaus N.: Das Staatsrecht des Königreichs Griechenland (Das öffentliche Recht der Gegenwart, Bd. VIII), Tübingen (Mohr), 1909.

Scheidle, Günther: Das Widerstandsrecht, Entwickelt anhand der höchst-richterlichen Rechtsprechung der Bundesrepublik Deutschland (Schriften zum öffentlichen Recht, Bd. 98), Berlin (Duncker und Humblot), 1969.

Scheuner, Ulrich: «Die Funktionsnachfolge und das Problem der staatsrechtlichen Kontinuität», Vom Bonner Grundgesetz zur gesamt-deutschen Verfassung, FS zum 75. Geburtstag von Hans Nawiasky, hrsg. von Theodor Maunz, München (Isar), 1956, 9 επ.

Schmidt-Bleibtreu, Bruno/Franz Klein: Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 6. Aufl., Neuwied/Darmstadt (Luchterhand).

Schmidt-Jortzig, Edzard: «Ausserkrafttreten von Gesetzen wegen "volliger Veränderung der Verhältnisse"?», Rechtstheorie, 12 (1981), 395 επ.

Schmidt-Lilienberg, Hans Georg: Die Lehre vom Tyrannenmord, Ein Kapitel aus der Rechtsphilosophie, Neudruck der Ausgabe Tübingen 1901, Aalen (Scientia), 1964.

Schmitt, Carl: Der Hüter der Verfassung, 2. Aufl., Berlin (Duncker und Humblot), 1969 [*Hüter*].

– Verfassungslehre, 4. Nachdruck der 1. Aufl. 1928, Berlin (Duncker und Humblot), 1965 [*Verfassungslehre*].

– Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954, Materialien zu einer Verfassungslehre, 2. Aufl., Berlin (Duncker und Humblot), 1973. Από τον τόμο αυτόν έγιναν παραπομπές στις εξής μελέτες:

– «Legalität und Legitimität», 263 επ. [*Legalität*].

– «Grundrechte und Grundpflichten», 181 επ. [*Grundrechte*].

– «Das Reichsgericht als Hüter der Verfassung», 63 επ. [*Reichsgericht*].

Schnapp, Friedrich E.: «Widerstandsrecht», Ingo von Münch, Grundgesetzkommentar, Bd. 1, 3. Aufl., München (Beck), 1985.

Schneider, Hans: Widerstand im Rechtsstaat, Vortrag gehalten vor der juristischen Studiengesellschaft in Karlsruhe am 20.10.1969 (Juristische Studiengesellschaft Karlsruhe, H. 92), Karlsruhe (Müller), 1969.

Schneider, Peter: Ausnahmezustand und Norm, Eine Studie zur Rechtslehre von Carl Schmitt (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Bd. 1), Stuttgart (Deutsch), 1957 [*Ausnahmezustand*].

– «Widerstandsrecht und Rechtsstaat», στον τόμο *Kaufmann/Backmann*, 362 επ. [*Widerstandsrecht*].

Schneider, René: Das Widerstandsrecht im Staatsrecht und Staatstheorie der Gegenwart (Zürcher Beiträge zur Rechtswissenschaft, N.F., H. 245), Zürich (Schulthess), 1964.

Scholler, Heinrich: «Widerstand und Verfassung», *Der Staat*, 8 (1969), 19 επ.

Schönfeld, Walter: Die Revolution als Rechtsproblem, Ein Vortrag», *AöR*, 51 (N.F. 12) - (1927), 161 επ.

Schonsheck, Jonathan Carl: A Theory of Justified Reflective Noncompliance, Ph. D. thesis, Ohio 1979.

Schröder, Hans: «Entfaltung der Hessischen Verfassung durch die Rechtsprechung des Staatsgerichtshofs», 30 Jahre Hessische Verfassung, 1946 - 1976, Im Auftrag der Hessischen Landesregierung und des Hessischen Landtags hrsg. von Erwin Stein, Wiesbaden (Steiner), 1976, 293 επ.

- Schulze, Winfried*: «Der bäuerliche Widerstand und 'die Rechte der Menschheit'», Grund- und Freiheitsrechte im Wandel von Gesellschaft und Geschichte, Beiträge zur Geschichte der Grund- und Freiheitsrechte vom Anfang des Mittelalters bis zur Revolution von 1848, hrsg. von Günter Birtsch (Veröffentlichungen zur Geschichte der Grund- und Freiheitsrechte, I), Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht), 1981, 40 €π.
- Schunk, E.H. de Clerck*: Allgemeines Staatsrecht und Staatsrecht des Bundes und der Länder, 11. Aufl., Siegburg (Reckinger), 1983.
- Schuster, Rudolf/Hans-Ulrich Evers (Hrsg.)*: Alle Deutschen Verfassungen, München (Goldmann), 1985.
- Schwab, George*: The Challenge of Exception, An Introduction to the Political ideas of Carl Schmitt between 1921 and 1936, Berlin (Duncker und Humblot), 1970.
- Schwan, Eggert*: «Art. 23», Gero Pfennig/Manfred J. Neumann, Verfassung von Berlin, Kommentar, Berlin/New York (Gruyter), 1978.
- Seifert, Karl-Heinz/Dieter Hömig*: Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Baden-Baden (Nomos), 1982.
- Shim, Zai-Woo*: Widerstandsrecht und Menschenwürde, Diss. iur., Bielefeld 1973.
- Sidgwick, Henry*: The Elements of Politics, 2nd ed., London (MacMillan), 1897.
- Simons, William B. (ed.)*: The Constitutions of the Communist World, Alphen aan den Rijn/Germantown - Maryland (Sijthoff), 1980.
- Smyrniadis, Bion*: Les doctrines de Hobbes, Locke et Kant sur le droit d'insurrection. Esquisse d'une théorie du droit d'insurrection, Paris (Vie universitaire), 1921.
- Somló, Felix*: Juristische Grundlehre, Neudruck der 2. Aufl. Leipzig 1927, Aalen (Scientia), 1973.
- Spaemann, Robert*: «Kants Kritik des Widerstandsrechts», Materialien zu Kants Rechtsphilosophie, hrsg. von Zwi Batscha, Frankfurt am Main (Suhrkamp), 1976, 347 €π.
- Spiliotopoulos, Epaminondas*: «Judicial Review of Legislative Acts in Greece», Temple Law Quarterly, 56 (1983).

- Spinellis, Dionysios*: «Probleme des Hochverrats im Lichte der Erfahrungen aus der jüngsten griechischen Geschichte und Rechtsprechung», *ZStW*, 94 (1982), 1080 επ.
- Sporl, Johannes*: «Gedanken um Widerstandsrecht und Tyrannenmord im Mittelalter», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 87 επ.
- Spyropoulos, Philippos C.*: Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland, Unter besonderer Berücksichtigung der orthodoxen Kirche, Diss. iur. Freiburg i. Br., Athen 1981.
- Stammler, Rudolf*: Lehrbuch der Rechtsphilosophie, 3. Aufl., Berlin/Leipzig (Gruyter), 1928.
- Stemmer, Peter*: «Unrecht tun ist schlechter als Unrecht leiden, Zur Begründung moralischen Handelns im platonischen Gorgias», *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 39 (1985), 501 επ.
- Stern, Klaus*: Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, Bd. 1: Grundbegriffe und Grundlagen des Staatsrechts, Strukturprinzipien der Verfassung, 2. Aufl., München 1984, Bd. 2: Staatsorgane, Staatsfunktionen. Finanz- und Haushaltsverfassung, Notstandsverfassung, München 1980 (Beck).
- Stober, Rolf*: Grundpflichten und Grundgesetz (Schriften zum öffentlichen Recht, Bd. 362), Berlin (Duncker und Humblot), 1979 [*Grundpflichten*].
- «Grundpflichten versus Grundrechte?», *Rechtstheorie*, 15 (1984), 39 επ. [*Rechtstheorie*].
- Stone, Julius*: The Province and Function of Law, Law as Logic, Justice and Social Control, A Study in Jurisprudence, 4th print, Buffalo (Hein), 1968.
- Stratenwerth, Günter*: Verantwortung und Gehorsam, Zur strafrechtlichen Wertung hoheitlich gebotenen Handelns, Tübingen (Mohr), 1958.
- Strecker, Christoph*: «Ziviler Ungehorsam als Herausforderung an die drei Gewalten», *Recht, Justiz, Kritik*, FS für Richard Schmid zum 85. Geburtstag, hrsg. von Hans-Ernst Böttcher, Baden-Baden (Nomos), 1985, 353 επ.
- Streit, G. von*: Die Widersetzung gegen die Staatsgewalt (§ 113 RStGB), Berlin (Heymanns), 1892.

Stubbs, William: The Constitutional History of England, In its Origin and Development, Vol. I, 3rd ed., Oxford (Clarendon), 1880.

Stüttler, Josef Anton: «Das Widerstandsrecht und seine Rechtfertigungsversuche im Altertum und im frühen Mittelalter», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 1 επ.

Swoboda, Heinrich: «Zur Beurteilung der griechischen Tyrannis», Die ältere Tyrannis bis zu den Perserkriegen, Beiträge zur griechischen Tyrannis, hrsg. von Konrad H. Kinzl (Wege der Forschung, Bd. 510), Darmstadt (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 1979, 24 επ.

Télffy, I. B.: Συναγωγή Αττικών Νόμων (Corpus iuris attici), Pestini/Lipsiae 1868.

Thoma, Richard: «Grundrechte und Polizeigewalt», Verwaltungsrechtliche Abhandlungen, Festgabe zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens des Preussischen Oberverwaltungsgerichts, 1875 - 1925, hrsg. von Heinrich Triepel, Berlin (Heymanns), 1925, 183 επ.

Tomuschat, Christian: «The Right of Resistance and Human Rights», Violations of Human Rights, Possible Rights of Recourse and Forms of Resistance, Meeting of Experts ... held at Freetown - Sierra Leone 3-7/3/1981, Paris (UNESCO), 1984, 13 επ. [*Resistance*].

– Verfassungsgewohnheitsrecht? Eine Untersuchung zum Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland (Heidelberger rechtswissenschaftliche Abhandlungen), Heidelberg (Winter), 1972 [*Verfassungsgewohnheitsrecht*].

Traut, Michael: «Diskussionsbericht» (δημοσιευμένο στον ίδιο τόμο όπου και η μελέτη του Schulze), 535 επ.

Treumann, Rudolf: Die Monarchomachen, Eine Darstellung der revolutionären Staatslehren des XVI Jahrhunderts (1573 - 1599), (Staats- und völkerrechtliche Abhandlungen. I, 1), Leipzig (Duncker und Humblot), 1895.

Triantaphyllopoulos, Johannes: Das Rechtsdenken der Griechen (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, H. 78), München (Beck), 1985.

Tsatsos, Themistokles: «Zur Begründung des Widerstandsrechts», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 505 επ.

Vegleris, Phédon Th.: Le Conseil d'Etat et l'examen de la constitutionnalité des lois en Grèce, Estratto dal Vol. II, Studi in onore di Silvio Lessona, Bologna (Zanichelli, 597 σπ. [*Conseil d'État*].

– La constitution, la loi et les tribunaux en Grèce, Extrait des Annales de la Faculté de Droit de Liège, 1967, Liège (Nijhoff), 439 σπ. [*Constitution*].

Verdross, Alfred: Abendländische Rechtsphilosophie, Ihre Grundlagen und Hauptprobleme in geschichtlicher Schau (Rechts- und Staatswissenschaften, Bd. 16), 2. Aufl., Wien (Springer), 1963.

Waldstein, Wolfgang: «Wissenschaftliche Erkenntnis und präpositives Recht, Bemerkungen zu Ota Weinbergers 'Das Widerstandsrecht als rechtsmethodologisches Problem'», Dimensionen des Rechts, GS für René Marcic, hrsg. von Michael Fischer etc., Bd. 1, Berlin (Duncker und Humblot), 1974, 389 σπ.

Wassermann, Rudolf: Recht, Gewalt, Widerstand, Vorträge and Aufsätze (Politologische Studien, Bd. 32), Berlin (Spitz), 1985 [*Recht*].

– «Zum Recht auf Widerstand nach dem Grundgesetz», Konsens und Konflikt, Vorträge und Diskussionen einer Veranstaltung der Freien Universität Berlin vom 6-8.12.1984, hrsg. von Albrecht Randelzhofer etc., Berlin/New York (Gruyter), 1986, 348 σπ. [*Zum Recht auf Widerstand*].

Weinberger, Ota: Normentheorie als Grundlage der Jurisprudenz und Ethik, Eine Auseinandersetzung mit Hans Kelsens Theorie der Normen (Schriften zur Rechtstheorie, H. 95), Berlin (Duncker und Humblot), 1981 [*Normentheorie*].

– «Das Widerstandsrecht als rechtsmethodologisches Problem», ÖZöR 22 (1971), 73 σπ. [*ÖZöR*].

Weinkauff, Hermann: «Über das Widerstandsrecht», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 392 σπ.

Weise, Erich: Das Widerstandsrecht im Ordenslande Preussen und das mittelalterliche Europa (Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung, H. 6), Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht), 1955.

Welzel, Hans: Naturrecht und materiale Gerechtigkeit, Nachdruck der 4. Aufl., Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht), 1980.

Wertenbruch, Wilhelm: «Zur Rechtfertigung des Widerstandes», Staat, Recht, Kultur, Festgabe für Ernst von Hippel zu seinem 70. Geburtstag, Dargebracht von Freunden und Kollegen, Bonn (Röhrscheid), 1965, 318 επ.

Wolf, Ernst: «Das Problem des Widerstandsrechts bei Calvin», στον τόμο Kaufmann/Backmann, 152 επ.

Wolzendorff, Kurt: Staatsrecht und Naturrecht in der Lehre vom Widerstandsrecht des Volkes gegen rechtswidrige Ausübung der Staatsgewalt, Zugleich ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des modernen Staatsgedankens (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, H. 126), Breslau (Marcus), 1916.

Woolsey, Theodore D.: Political Science or the State, Theoretically and Practically Considered, Vol. I, London (Sampson etc.), 1877.

Wright, Georg Henrik von: Norm and Action, A Logical Enquiry, London/New York (Routhledge etc.), 1963.

Wührer, Sophia: Das Widerstandsrecht in den deutschen Verfassungen nach 1945, Ein rechtstheoretisches und rechtsgeschichtliches Problem (Europäische Hochschulschriften, Reihe II: Rechtswissenschaft, Bd. 62), Bern/Frankfurt am Main (Lang), 1973.

Zinn, Georg August/Erwin Stein: Verfassung des Landes Hessen, Kommentar, Bad Homburg von der Höhe (Gehlen), χωρίς χρονολογία.

ΕΠΙΜΕΤΡΑ

Το δικαίωμα αντίστασης στο όριο μεταξύ δικαίου και πολιτικής

Ξενοφών Κοντιάδης

Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο,
Πρόεδρος του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου

I

Η μονογραφία του Φίλιππου Σπυρόπουλου για το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος μπορεί να χαρακτηριστεί σήμερα, 35 χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευσή της, ως ένα κλασικό έργο της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής θεωρίας. Πρόκειται για τη διερεύνηση των άκρων ορίων του συνταγματικού κράτους, εκείνου του σημείου όπου κρίνεται αν θα επικρατήσει η τήρηση ή η βίαιη κατάλυση του Συντάγματος, η επιβίωση ή η κατάρρευση του πολιτεύματος.¹ Ως μελέτη μίας οριακής κατάστασης, ανατέμνει με καθαρότητα τον κανόνα που θέτει το Σύνταγμα ως έσχατο καταφύγιο για την τήρηση και την αυτοπροστασία του, άρα την ικανότητά του να αμύνεται απέναντι στους εχθρούς του.

Το δικαίωμα αντίστασης, όπως επισημαίνει ο Σπυρόπουλος, είναι ένα συντηρητικό δικαίωμα. Πρόκειται για έκφραση της τήρησης και όχι της εναντίωσης προς το Σύνταγμα. Αποσκοπεί να δεσμεύσει την άσκηση της κρατικής εξουσίας μέσα στα όρια που θέτουν οι κανόνες του θετικού δικαίου.² Άρα το δικαίωμα αντίστασης έχει ως κύριο σκοπό να αποτρέψει την παράβαση του θετικού δικαίου και, ειδικότερα σύμφωνα με το άρθρο 120 παρ. 4 Σ., να αποτρέψει τη βίαιη κατάλυση του Συντάγματος.³

Από τις προηγούμενες επισημάνσεις αναδεικνύονται τέσσερα κρίσι-

---

¹ Για μία συγκριτική επισκόπηση βλ. T. Ginsburg/D. Lansberg-Rodriguez/M. Versteeg, *When to Overthrow your Government: The Right to Resist in the World's Constitutions*, UCLA Law Review 2013, σ. 1184 επ.

² Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης*, 2022, σ. 76.

³ Ibidem, σ. 82.

μα δίπολα πάνω στα οποία αρθρώνεται η μελέτη του δικαιώματος αντίστασης: το πρώτο είναι η διάκριση μεταξύ δικαιώματος αντίστασης και πολιτικής ανυπακοής· το δεύτερο, η ένταση μεταξύ θετικού και φυσικού δικαίου· τρίτον, το δίπολο νομιμότητα-νομιμοποίηση· τέταρτον, η σχέση δικαίου και πολιτικής στην οριακή περίπτωση της απειλής κατά της συνταγματικής τάξης.

II

Η πολιτική ανυπακοή δεν αφορά την προστασία της τήρησης ενός κανόνα δικαίου, αλλά την ενσυνείδητη παράβαση του θετικού δικαίου εν ονόματι μιας αρχής ή μιας αξίας υπέρτερης του κανόνα, δηλαδή κατ' επίκληση του φυσικού δικαίου, της ηθικής ή της δικαιοσύνης.⁴ Ποιος είναι ωστόσο αρμόδιος να κρίνει πότε ένας κανόνας του θετικού δικαίου παραβιάζει υπέρτερες αρχές ή αξίες; Αποτελεί το ενδεδειγμένο κριτήριο η δημοκρατική νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας που παρήγαγε και εφαρμόζει τον επίμαχο κανόνα ή η συναίνεση προς τις αποφάσεις της; Και σε ποιες περιπτώσεις μπορεί η έννομη τάξη να ανεχθεί και να αιτιολογήσει την ανυπακοή;⁵

Η απάντηση του Φίλιππου Σπυρόπουλου είναι σαφής ως προς το πραγματικό περιεχόμενο και τα όρια της πολιτικής ανυπακοής. Πολιτική ανυπακοή σημαίνει παράβαση ενός κανόνα δικαίου με σκοπό την τροποποίησή του.⁶ Νόμιμες συμπεριφορές εναντίωσης σε κανόνες δικαίου, όπως η συνάθροιση και η διαδήλωση, η απεργία, η έκφραση γνώμης που ασκεί οξεία κριτική στον νόμο ή στη νομολογία, η δικαστική προσφυγή για την ακύρωση του κανόνα ή την αναγνώριση της αντισυνταγματικότητάς του δεν εμπίπτουν στην έννοια της πολιτικής ανυπακοής εφόσον ασκούνται σύμφωνα με το Σύνταγμα. Αντίθετα, το δικαίωμα αντίστασης θεμελιώνεται ρητά στη συνταγματική τάξη και αφορά την προάσπιση της.⁷

Η αντίδραση σε επιμέρους θεσμικές διαδικασίες ή πολιτικές αποφάσεις εκδηλώνεται με πορείες, μπλόκα στους δρόμους, μποϊκοτάζ, καταλήψεις, παθητική αντίσταση, ευρηματικές, μη κανονικοποιημένες μορφές διαμαρτυρίας με σκοπό τον επηρεασμό της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής διαδικασίας, με μεθόδους ανορθόδοξες, με επικοινωνιακή στόχευση, στα όρια της νομιμότητας. Πρόκειται για αποκλίνουσες συμπεριφορές με αντισυστημικό προσανατολισμό ή για νέες τεχνικές άμε-

⁴ Ibidem, σ. 83.

⁵ Σ. Τσακυράκης, Δικαιοσύνη: Η ουσία της πολιτικής, 2019, σ. 97 επ.

⁶ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 84.

⁷ Ibidem, σ. 85.

σης πολιτικής δράσης που έχουν πλέον νομιμοποιηθεί;⁸ Ποια είναι τα όρια στη δράση της κοινωνίας πολιτών στις σύγχρονες μεταδημοκρατίες και πώς εξελίσσεται η έννοια της πολιτικής ανυπακοής στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας;⁹

Θα μπορούσε να θεωρηθεί το δικαίωμα αντίστασης ως μια μορφή θεσμοποιημένης πολιτικής ανυπακοής; Η πολιτική ανυπακοή συναρτάται με το αίτημα μίας μεταρρυθμιστικής παρέμβασης στη νομοθετική διαδικασία, που προέρχεται κατά κανόνα από μια μειοψηφία η οποία εναντιώνεται στις νόμιμες επιλογές μίας δημοκρατικά νομιμοποιημένης πλειοψηφίας. Για την αξιολόγηση της πολιτικής ανυπακοής υποστηρίζεται ότι καθοριστικό είναι το κίνητρο, αν δηλαδή θεμελιώνεται στην εύλογη αποδοκιμασία ενός άδικου νόμου ή σε ιδιοτελείς επιδιώξεις, οργή και παραφορά.¹⁰ Παρ' όλα αυτά, η πολιτική ανυπακοή δεν είναι νοητό να κατοχυρωθεί θεσμικά ότι αποτελεί δικαίωμα του πολίτη ή ότι αίρεται το αξιόπιστο των σχετικών πράξεων.¹¹ Κάτι τέτοιο θα αντέφασκε προς το εννοιολογικό της περιεχόμενο.

III

Ο συνταγματικός νομοθέτης που κατοχύρωσε στο άρθρο 120 παρ. 4 Σ. το δικαίωμα αντίστασης, ακολουθώντας όλα τα προηγούμενα Συντάγματα της ελληνικής πολιτείας, είχε προφανώς στο μυαλό του κάτι πολύ συγκεκριμένο: Την εμπειρία της μόνιμης πολιτικής ανωμαλίας που συνόδευσε την ελληνική πολιτεία επί έξι δεκαετίες, τα διαδοχικά στρατιωτικά κινήματα και τα δικτατορικά καθεστώτα που κατέλυσαν τη δημοκρατία από τη δεκαετία του 1920 μέχρι τη Μεταπολίτευση. Στο πλαίσιο αυτό, το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. καλεί τους πολίτες, ατομικά ή συλλογικά, καθώς και τα κρατικά όργανα, σε διαρκή εγρήγορση και επαγρύπνηση για την αποφυγή της δυνατότητας να δημιουργηθούν συνθήκες που ενδέχεται να οδηγήσουν σε κατάλυση του πολιτεύματος.¹² Έναντι τίνος κινδύνου απαιτείται, ωστόσο, σήμερα αυτή η επαγρύπνηση, όταν ο κίνδυνος ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος ή μιας αυταρχικής εκτροπής με παραδοσιακά μέσα θεωρείται ανύπαρκτος;

Το Σύνταγμα, από το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα, αφότου κατέρρευσαν οι τελευταίες στρατιωτικές δικτατορίες στην Ευρώπη και εν συνεχεία τα καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης, δεν φαίνεται πλέον να φοβάται τους παραδοσιακούς εχθρούς του. Η δημοκρατία και το κράτος

⁸ D. Della Porta/M. Diani, Κοινωνικά κινήματα, 2010, σ. 291 επ.

⁹ Ξ. Γιαταγάνας, Δικαίωμα αντίστασης και πολιτική ανυπακοή, 2010, σ. 257.

¹⁰ R. Dworkin, A Matter of Principle, 1985, σ. 105.

¹¹ Τσακυράκης, ό.π., σ. 107.

¹² Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 104.

δικαίου θεωρούνται αυτονόητες αρχές οργάνωσης της κρατικής εξουσίας. Η κατάσταση πολιορκίας και η αναστολή ισχύος διατάξεων του Συντάγματος μετατράπηκαν σε έννοιες εν υπνώσει, που ακόμη και αν χρειαστεί ποτέ να ανασυρθούν από το παραδοσιακό εννοιολογικό οπλοστάσιο του συνταγματικού δικαίου, δεν θα θέσουν σε κίνδυνο την υποσταση του δημοκρατικού κράτους δικαίου.¹³ Ακόμη περισσότερο, θεωρείται απίθανο το ενδεχόμενο ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος.

Στη μελέτη του ο Φίλιππος Σπυρόπουλος αναλύει τις προϋποθέσεις άσκησης του δικαιώματος αντίστασης. Κατάλυση του Συντάγματος είναι η *de facto* απώλεια της ισχύος του, που αναιρεί την αποτελεσματικότητά του και δεν επιτρέπει την εφαρμογή του. Όπως σημειώνει, «η ουσία του δικαιώματος αντίστασης δεν έγκειται στην αποτροπή των επεμβάσεων της κρατικής εξουσίας σε ένα συγκεκριμένο τμήμα της ελευθερίας του ατόμου, όπως συμβαίνει με τα λοιπά, τα “συνηθισμένα” ατομικά δικαιώματα, αλλά στην προάσπιση όλης της ελευθερίας, αυτής βέβαια που εγγυάται το Σύνταγμα».¹⁴

Αναφερόμενος στη διάκριση μεταξύ προληπτικών και κατασταλτικών εγγυήσεων τήρησης του Συντάγματος, ο Σπυρόπουλος επισημαίνει ότι για να χαρακτηριστεί μία παραβίαση του Συντάγματος ως κατάλυσή του πρέπει να υφίσταται έλλειψη ή αδυναμία λειτουργίας ιδίως των προληπτικών ή και των κατασταλτικών εγγυήσεων της τήρησής του.¹⁵ Υπό αυτό το πρίσμα, δεν αποτελούν κατάλυση του Συντάγματος μόνο η επανάσταση και το πραξικόπημα, που δημιουργούν νέο δίκαιο, αλλά και η εφαρμογή ενός εξώφθαλμα αντισυνταγματικού νόμου από τη Διοίκηση και τη Δικαιοσύνη, επειδή εν προκειμένω δεν λειτουργούν οι μηχανισμοί ελέγχου της πιστής τήρησης του Συντάγματος.¹⁶

Όσο το δικαίωμα αντίστασης δεν ασκείται σε κάθε περίπτωση που συντρέχει κατάλυση του Συντάγματος, αλλά μόνο εφόσον επιχειρείται η βίαιη κατάλυσή του. Η κατάλυση του Συντάγματος αποτελεί προϋπόθεση για την άσκηση του δικαιώματος αντίστασης όταν βρίσκεται σε εξέλιξη, πριν ακόμα ολοκληρωθεί και μάλιστα πρέπει να είναι βίαιη, δηλαδή να επιχειρείται υποστηριζόμενη από τη χρήση ή τη δυνατότητα χρήσης βίας. Είναι νοητή σήμερα μία τέτοια συνθήκη; Ή ο πραγματικός κίνδυνος είναι πλέον η κατάχρηση του δικαιώματος αντίστασης από τη λαϊκιστική ρητορεία και πράξη;

Ο Σπυρόπουλος χρησιμοποιεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα κατάλυ-

¹³ Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, Η συνταγματική ανθεκτικότητα στη δοκιμασία των κρίσεων, 2022, www.epoliteia.gr, σ. 125 επ.

¹⁴ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 111.

¹⁵ Ibidem, σ. 41.

¹⁶ Ibidem, σ. 47.

σης του Συντάγματος: Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει τη Βουλή χωρίς να προκηρύξει ταυτόχρονα εκλογές, όπως ρητά προβλέπεται στο άρθρο 41 Σ. Η πράξη του αυτή θα μπορούσε να θεμελιώσει δικαίωμα και καθήκον αντίστασης εφόσον προκύπτει ότι ελέγχει τον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού, ώστε να τον κινητοποιήσει αν υπάρξει αντίδραση.¹⁷ Χρησιμοποιώντας ένα παράδειγμα από την πρόσφατη ελληνική ιστορία, τίθεται το ερώτημα αν υπό συνθήκες capital controls και διεξαγωγής του αμφιλεγόμενου fast-track δημοψηφίσματος του 2015 θα μπορούσε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας να ματαιώσει το δημοψήφισμα και να διαλύσει τη Βουλή χωρίς τη σύμπραξη του Υπουργικού Συμβουλίου και χωρίς να προκηρύξει εκλογές, με την υποστήριξη κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους. Θα επρόκειτο εδώ για μία απόπειρα βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος που θα θεμελιώνει δικαίωμα αντίστασης; Η απάντηση είναι καταφατική, ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι το δημοψήφισμα του 2015 ήταν αντισυνταγματικό. Αυτό σημαίνει ότι η βίαιη κατάλυση του Συντάγματος δεν συγχωρείται ακόμη και αν εδράζεται ή επιχειρείται να νομιμοποιηθεί κατ' επίκληση μιας αντισυνταγματικής κυβερνητικής πράξης ή ρύθμισης.

IV

Ο Σπυρόπουλος αναδεικνύει δύο σημαντικές όψεις του δικαιώματος αντίστασης με βάση τη διαφοροποίησή του από συναφείς συνταγματικές διατάξεις: Αφενός, διακρίνει μεταξύ της κατάλυσης του Συντάγματος που αναφέρεται στο άρθρο 87 παρ. 2 Σ. και της κατάλυσης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. Αφετέρου, αντιδιαστέλλει τον σεβασμό του Συντάγματος σύμφωνα με το άρθρο 120 παρ. 2 Σ. προς την κατάλυσή του κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Σ.

Όσον αφορά τη διάκριση της κατάλυσης ως προϋπόθεσης για την άσκηση του δικαιώματος αντίστασης από την κατάλυση που έχει ως συνέπεια ότι οι δικαστές δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται σε διατάξεις που τέθηκαν υπό αυτό το καθεστώς, ο Σπυρόπουλος υποστηρίζει ότι στην περίπτωση του άρθρου 87 παρ. 2 Σ. ο σκοπός του συντακτικού νομοθέτη ήταν να αναγνωρίσει στον δικαστή το δικαίωμα και ταυτόχρονα να του επιβάλει το καθήκον αντίστασης κατά του δικαίου που τίθεται από αυτοαποκαλούμενες επαναστατικές κυβερνήσεις.¹⁸ Πρόκειται, συνεπώς, για την υπόδειξη προς τον δικαστή να αντισταθεί κατά του δικτατορικού ή επαναστατικού δικαίου, επιδεικνύοντας θάρρος και ηρωισμό.

Ως προς την αντιπαράβολή του δικαιώματος αντίστασης προς την

¹⁷ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 60.

¹⁸ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 54.

υποχρέωση όλων των Ελλήνων να επιδεικνύουν σεβασμό προς το Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό και αφοσίωση στην πατρίδα και τη δημοκρατία, ο Σπυρόπουλος επισημαίνει ότι «ο σεβασμός στο Σύνταγμα, χωρίς να αποκλείει ή να περιορίζει την κριτική στάση, τη διαφωνία ή την αμφισβήτηση, φαίνεται ότι απαιτεί την τήρηση του Συντάγματος, όχι κατά τρόπο αρνητικό, όπως η υπακοή, αλλά με βάση μία, συνολικά τουλάχιστον, θετική αξιολόγησή του».¹⁹

Το ερώτημα που τίθεται στο βιβλίο είναι αν η άρνηση σεβασμού στον αντισυνταγματικό νόμο επιτρέπεται να εκδηλωθεί ως αντίσταση κατά του νόμου με σκοπό την τήρηση του Συντάγματος.²⁰ Η απάντηση που δίνει ο Σπυρόπουλος είναι ότι «σεβασμός στο Σύνταγμα και στον νόμο σημαίνει τελικά ότι οφείλεται υπακοή και στην αντισυνταγματική ακόμη κρατική επιταγή, με την επιφύλαξη της αμφισβήτησής της ή της προσβολής της διά μέσου των θεσμοποιημένων από την κρατική εξουσία μηχανισμών».²¹ Ωστόσο, μεταξύ των ελάχιστων εξαιρέσεων σε αυτόν τον κανόνα αναγνωρίζεται πρωτίστως το δικαίωμα αντίστασης όταν επιχειρείται κατάλυση του Συντάγματος με τη βία.

V

Μπορεί να θεωρηθεί ότι πληρούνται οι προϋποθέσεις που τίθενται για την άσκηση του δικαιώματος αντίστασης σε περίπτωση παραβίασης των ουσιαστικών και διαδικαστικών περιορισμών της αναθεωρητικής λειτουργίας που προβλέπονται στο άρθρο 110 Σ.; Κατ' αρχάς το ζήτημα αυτό συναρτάται και πάλι με τη διερεύνηση του άρθρου 87 παρ. 2 Σ., που ορίζει ότι οι δικαστές «σε καμία περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος». Σύμφωνα με μία άποψη, στη διάταξη αυτή κατοχυρώνεται υποχρέωση και αντίστοιχο δικαίωμα αντίστασης για τους δικαστές «να μην εφαρμόσουν διάταξη (οποιασδήποτε τυπικής ισχύος) που τίθεται ... κατά παράβαση, καταστρατήγηση ή κατάργηση των διατάξεών του και κυρίως των “νομο-παραγωγικών” διατάξεών του, αυτών δηλαδή που ρυθμίζουν τη διαδικασία παραγωγής κανόνων δικαίου». Υπό αυτή την εκδοχή, το άρθρο 87 παρ. 2 Σ. γίνεται δεκτό ότι λειτουργεί ως «πρόσθετη εγγύηση για τη διαφύλαξη του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος».²² Πειστικότερη εμφανίζεται πάντως η άποψη του Σπυρόπουλου ότι το άρθρο 87 παρ. 2 Σ. δεν αφορά τον έλεγχο της τυπικής αντισυνταγματικότητας των νόμων, αλλά

¹⁹ Ibidem, σ. 67.

²⁰ Ibidem, σ. 70.

²¹ Ibidem, σ. 73.

²² Ε. Βενιζέλος, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984, σ. 256.

μόνο κανόνων που αξιώνουν την ισχύ τους σε συνταγματικό επίπεδο.²³

Το κρίσιμο ζήτημα εδώ είναι τι ακριβώς περιλαμβάνει η υποχρέωση του δικαστή σε περίπτωση συνταγματικής αναθεώρησης που παραβιάζει τα ουσιαστικά ή διαδικαστικά όρια του άρθρου 110 Σ. Η έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος αφορά περιπτώσεις οριακές και όχι απλώς τη θέσπιση ή την αναθεώρηση κάποιων διατάξεων κατά παράβαση του άρθρου 110 Σ., χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ορισμένες μεταβολές των συνταγματικών θεσμών δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κατάλυση του Συντάγματος. Υπό αυτό το πρίσμα, η έννοια της κατάλυσης αφορά περιπτώσεις ευθείας προσβολής της δομής του πολιτεύματος, όπως η κατάργηση ή τροποποίηση του άρθρου 1 Σ., η κατάργηση της ανάδειξης του νομοθετικού σώματος με άμεση, καθολική, μυστική και ίση ψηφοφορία κατά τακτά χρονικά διαστήματα και ορισμένες μεταβολές στις διατάξεις που απαριθμούνται στο άρθρο 110 παρ. 1 Σ.²⁴

Η έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος θα μπορούσε να περιλαμβάνει και άλλες οριακές περιπτώσεις, όπως τη ρητή κατάργηση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων ή μιας δέσμης διατάξεων που κατοχυρώνουν δικαιώματα συλλογικής δράσης, σε συνδυασμό με την απογύμνωση του πλουραλιστικού χαρακτήρα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Κατάλυση του Συντάγματος θα αποτελούσε επίσης η καταστράτηγηση των ρητών και αναμφισβήτητων διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης που προβλέπονται στο άρθρο 110 παρ. 2-6 Σ.²⁵ Δεν θα ήταν όμως ορθό να θεωρηθεί κατάλυση του Συντάγματος η παραβίαση διατάξεων μικρότερης σημασίας ή αμφισβητούμενων διαδικαστικών εγγυήσεων, όπως ο σεβασμός της κατεύθυνσης της αναθεώρησης από την αναθεωρητική Βουλή.²⁶

Το Σύνταγμα επιτάσσει τη μη συμμόρφωση προς τις κατά κατάλυση του Συντάγματος τιθέμενες διατάξεις. Ο ρόλος του δικαστή περιορίζεται στη διαπίστωση της ρήξης της νομικής συνέχειας και στην απογύμνωση της εν τοις πράγμασιν πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας από τη διεκδίκηση τίτλων συνταγματικής νομιμότητας.²⁷ Αν η στερούμενη πλέον νομιμότητας κρατική εξουσία διαθέτει την ισχύ αποτελεσματικής επιβολής και την ικανότητα να εξασφαλίσει τη νομιμοποίησή της ώστε να οργανώσει μια νέα συνταγματική τάξη, αυτό αφορά πολιτικούς, κοι-

²³ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 53.

²⁴ Κ. Χρυσόγονος, Σκέψεις για τη δικαστική αντιμετώπιση της αναθεώρησης του Συντάγματος, ΤοΣ 1997, σ. 254.

²⁵ Α. Μάνεσης, Συνταγματική θεωρία και πράξη, 1980, σ. 257, Χρυσόγονος, ό.π., σ. 253.

²⁶ Ξ. Κοντιάδης, Πώς γράφεται το Σύνταγμα, 2018, σ. 135 επ.

²⁷ Βενιζέλος, ό.π., σ. 257, Χρυσόγονος, ό.π., σ. 255.

νωνικούς και ιδεολογικούς συσχετισμούς τους οποίους ο δικαστής δεν έχει τη δυνατότητα να ανατρέψει ή να επικυρώσει μέσω μιας δικαστικής απόφασης. Αυτή άλλωστε είναι η ratio του άρθρου 87 παρ. 2 Σ., που περιορίζεται στην αρνητική οριοθέτηση της υποχρέωσης του δικαστή να μην συμμορφωθεί.²⁸

Σημειωτέον ότι το ίδιο το άρθρο 120 παρ. 4 Σ., ως ευθεία έκφραση της δημοκρατικής αρχής δεν υπόκειται σε αναθεώρηση.²⁹

VI

Τα Συντάγματα ζουν και πεθαίνουν. Η οικονομική κρίση υπήρξε η αίτια ή η αφορμή για την κατάρρευση συνταγματικών τάξεων ή για τη διολίσθησή τους προς τον αυταρχισμό.³⁰ Θα μπορούσε το δικαίωμα αντίστασης να εμποδίσει την κατάρρευση ή την αυταρχική διολίσθηση του Συντάγματος; Και, υπό μία άλλη οπτική, οι κοινωνικές διαμαρτυρίες και η πολιτική ανυπακοή που εκδηλώθηκαν με αφορμή την οικονομική και την υγειονομική κρίση κατά την τελευταία δεκαετία κατά πόσον νομιμοποιούνταν να επικαλούνται το δικαίωμα αντίστασης;

Το δικαίωμα αντίστασης αποτελεί την έσχατη δικλείδα ασφαλείας απέναντι στην επιχειρούμενη βίαιη κατάλυση του πολιτεύματος. Βρίσκεται στο όριο μεταξύ δικαίου και πολιτικής. Η αδυναμία του δικαίου να καθυποτάξει συγκεκριμένες στιγμές των κοινωνικοπολιτικών διαδικασιών στα κανονιστικά του κριτήρια και να οριοθετήσει το πεδίο όπου καθίσταται πρωταρχική η πολιτική νομοτέλεια³¹ ανάγεται στην κρίση των ερμηνευτών και των εφαρμοστών του Συντάγματος. Τα ερωτήματα αν το δίκαιο νομιμοποιείται να αποφανθεί σε συγκεκριμένα θέματα και αν υπάρχει συναίνεση ότι τα θέματα αυτά αποτελούν ύλη καθυποτάξιμης σε νομικούς κανόνες κινούνται στα όρια της συνταγματικής ύλης. Εδώ η εφαρμογή του δικαίου, πολύ περισσότερο από ό,τι σε άλλες περιπτώσεις, δεν είναι δυνατή χωρίς αναγωγή σε πολιτικές αξιολογήσεις ή στην κοινωνική πραγματικότητα που καλείται να ρυθμίσει. Άλλωστε, η αναγνώριση της δυνατότητας θεμελίωσης των νομικών κρίσεων βάσει επιχειρημάτων ηθικοπολιτικού χαρακτήρα δεν συνεπάγεται τη συναίνεση γύρω από όλες τις πιθανές επιπτώσεις ή ως προς την πρακτική σημασία της διαπλοκής δικαίου και πολιτικής.³²

Ο Φ. Σπυρόπουλος είναι θετικιστής. Δεν επιδιώκει με ηθικοπολιτικά

²⁸ Ξ. Κοντιάδης, «Άρθρο 110», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2017.

²⁹ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 85.

³⁰ Κοντιάδης, Φωτιάδου, ό.π., σ. 237 επ.

³¹ Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Α, 1994, σ. 122.

³² Π. Σούρλας, Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής, 1989, σ. 60 επ.

επιχειρήματα να διευρύνει το κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος αντίστασης. Τονίζει τον επικουρικό χαρακτήρα του δικαιώματος και τους κινδύνους από την καταχρηστική άσκησή του. Όπως γράφει, το γεγονός ότι «η έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος δεν είναι αποκρυσταλλωμένα, επιβάλλει μία σχετική φειδώ ως προς την άσκηση του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης».³³ Ωστόσο, αναγνωρίζει ταυτόχρονα την ισχυρή συμβολική και παιδαγωγική λειτουργία του δικαιώματος αντίστασης, ως καθήκοντος χωρίς έννομες συνέπειες από την αθέτησή του.³⁴

Η βίαιη κατάλυση του Συντάγματος, όπως υπαινίσσεται ο Σπυρόπουλος, εδράζεται και στη δυσλειτουργικότητά του, στον κακό σχεδιασμό του ή, με άλλους όρους, στην περιορισμένη ανθεκτικότητά του. Τη στιγμή της επιχειρούμενης κατάλυσης αναδεικνύεται η σημασία του ρόλου του λαού. Ο θετικισμός του Σπυρόπουλου συναρθρώνεται με την ύψιστη σημασία που αποδίδει στη δημοκρατική επαγρύπνηση της κοινωνίας:

«Αν ο λαός ως πηγή, διαρκής φορέας και τελικός κριτής της εξουσίας δεν υπογραμμίζει την παρουσία του και την ελεγκτική λειτουργία και αποστολή του, και μάλιστα έντονα, μόλις αρχίσει ή και πριν ακόμη αρχίσει η εκδήλωση της συνταγματικής περιπέτειας, τότε ο ίδιος δεν τηρεί το Σύνταγμα. Η άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων, και κυρίως των δικαιωμάτων της συλλογικής δράσης, είναι ένα μέσο επίδειξης της λαϊκής παρουσίας. Τα συνταγματικά δικαιώματα δεν είναι δικαιώματα των εξαιρετικών περιστάσεων: Είναι δικαιώματα που πρέπει να ασκούνται καθημερινά προς τον σκοπό της πραγμάτωσης του Συντάγματος».³⁵

Αυτό το μάθημα δημοκρατίας κληροδοτεί ο θετικιστής συνταγματολόγος Φίλιππος Σπυρόπουλος με το κλασικό έργο του για το δικαίωμα αντίστασης και την προστασία του Συντάγματος χάρη στον πατριωτισμό των Ελλήνων.

³³ Σπυρόπουλος, ό.π, σ. 103.

³⁴ Ibidem, σ. 110.

³⁵ Ibidem, σ. 103-104.

Το δικαίωμα αντίστασης και οι σύγχρονες προκλήσεις για το Συνταγματικό Δίκαιο

Χρήστος Παπαστυλιανός

Αναπληρωτής Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου,
Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Λευκωσίας

Το δικαίωμα αντίστασης στο Ελληνικό Σύνταγμα

Η επανέκδοση σε ηλεκτρονική μορφή της μελέτης του Φίλιππου Σπυρόπουλου για το δικαίωμα αντίστασης από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου αποτελεί μια ιδιαίτερα αξιέπαινη πρωτοβουλία. Αφενός δίνει τη δυνατότητα σε νεότερους αναγνώστες να έρθουν σε επαφή με μια μελέτη η οποία αναλύει με εξαιρετική επάρκεια ένα ενδιαφέρον ζήτημα της συνταγματικής θεωρίας και αφετέρου η έκδοσή της και η ελεύθερη διάθεσή της μπορεί να αποτελέσει αφορμή για γόνιμο προβληματισμό σχετικά με τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει το συνταγματικό δίκαιο κατά τον 21ο αιώνα.

Το δικαίωμα/καθήκον αντίστασης ως αντίδραση σε ενδεχόμενη κατάλυση του Συντάγματος κατοχυρώνεται στο άρθρο 120 παρ 4 Σ. το οποίο ορίζει ότι «[η] τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία». Ωστόσο η ελλειπτική διατύπωση της συνταγματικής διάταξης, χαρακτηριστικό άλλωστε γνώρισμα των συνταγματικών διατάξεων, καθιστά αναγκαία την εξέταση της νομικής του φύσης και της θέσης του στη συνταγματική οργάνωση της Ελληνικής Πολιτείας.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό του δικαιώματος αντίστασης που το διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα δικαιώματα είναι ότι η κατοχύρωσή του μέσω του συντάγματος δεν σημαίνει και την κατοχύρωση αξιώσεων έναντι της δημόσιας εξουσίας για να προβεί ή να απέχει από συγκεκριμένες ενέργειες που αφορούν κάποιο δικαίωμα. Δηλαδή οι προκείμενες επί των οποίων κρίνεται αν η συμπεριφορά ενός αξιωματούχου συνιστά

ή όχι παραβίαση ενός δικαιώματος δεν εμπεριέχονται στο ίδιο το δικαίωμα αντίστασης, όπως συμβαίνει με τα υπόλοιπα δικαιώματα τα οποία αποτελούν πηγές θεμελίωσης αξιώσεων που περιορίζουν την ευχέρεια δράσης των οργάνων της πολιτείας. Οι προκείμενες αυτές στο δικαίωμα αντίστασης δεν αφορούν την παραβίαση μιας συνταγματικής διάταξης αλλά των συστατικών στοιχείων της συνταγματικής τάξης.³⁶ Το δικαίωμα αντίστασης διασφαλίζει την προστασία του Πολιτεύματος, στοιχείο του οποίου είναι και ο δικαιοκρατικός του χαρακτήρας. Συνεπώς διασφαλίζει όλα τα υπόλοιπα δικαιώματα.³⁷ Λειτουργεί ως εγγύηση τήρησης του Συντάγματος.³⁸

Η κατοχύρωση του δικαιώματος αντίστασης σε ένα σύνταγμα επιτελεί επίσης μια προληπτική λειτουργία.³⁹ Αποσκοπεί στο να αποτρέψει μια ενδεχόμενη κατάλυση του Συντάγματος καθιστώντας τους πολίτες ύστατους και έσχατους θεματοφύλακες της προστασίας του. Αυτή η διάσταση του δικαιώματος υπερβαίνει την παραδοσιακή λειτουργία των δικαιωμάτων, η οποία δίνει έμφαση στην οριοθέτηση της κρατικής εξουσίας μέσω της δημιουργίας υποχρεώσεων προς τους αποδέκτες της υποχρέωσης προστασίας τους. Συνιστά δηλαδή μια μορφή «αποτρεπτικής» συντακτικής εξουσίας, εφόσον η κατοχύρωση του δικαιώματος διασφαλίζει ότι η προστασία του συντάγματος ανήκει σε αυτούς που το θεμελίωσαν.⁴⁰

³⁶ Βλ. T. Ginsburg/D. Lansberg Rodriguez/M. Versteeg, "When to Overthrow your Government: The Right to Resist in the World's Constitutions", 60 UCLA Law Review, 2013, σ. 1184-1261 (1193-1194).

³⁷ Για τον λόγο αυτό άλλωστε η ενεργοποίηση του δικαιώματος απαιτεί κατάλυση του Πολιτεύματος και όχι την παραβίαση μιας διάταξης που κατοχυρώνει ένα μεμονωμένο δικαίωμα. Η παραβίαση όμως μιας συνταγματικής διάταξης που έχει ως αποτέλεσμα την προσβολή της μορφής ή των οργανωτικών βάσεων του Πολιτεύματος συνιστά κατάλυση του Συντάγματος. Για τη διάκριση αυτή, βλ. Φ. Σπυρόπουλο, Το Δικαίωμα Αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος, *Αντ. Σάκκουλας*, 2022, σ. 60-63.

³⁸ Αυτή τη διάσταση του δικαιώματος αντίστασης αναδεικνύει ο Α. Μανιτάκης. Βλ. Α. Μανιτάκης, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Σάκκουλας, 2004, σ. 469-472. Το δικαίωμα αντίστασης δρα συμπληρωματικά ως προς τις υπόλοιπες εγγυήσεις, στις οποίες θα πρέπει να προσθέσουμε εκτός από τις εγγυήσεις που περιέχει το Σύνταγμα και τις εγγυήσεις (ουσιαστικές και διαδικαστικές) οι οποίες εμπεριέχονται στο διεθνές δίκαιο και το δίκαιο της ΕΕ, όπως δείχνει και η πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ (C-156/157/2021). Για το ρόλο του Διεθνούς Δικαίου ως μηχανισμού εγγύησης των δημοκρατικών και δικαιοκρατικών στοιχείων που εμπεριέχονται στα συντάγματα των κρατών βλ. T. Ginsburg, "Locking in Democracy: Constitutions, Commitment, and International Law", 38 NYU Journal of International Law and Politics, 2005-2006, σ. 707-759 (712).

³⁹ Συνιστά μια προληπτική εγγύηση τήρησής του, βλ. Μανιτάκη, *ό.π.*, σ. 436.

⁴⁰ Ο αντίλογος σε αυτή την άποψη είναι ότι η συνταγματοποίηση του δικαιώμα-

Ωστόσο οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες δημοκρατίες είναι διαφορετικές από τις προκλήσεις που αντιμετώπιζαν τα κράτη τα οποία βρίσκονταν σε μια διαδικασία μετάβασης από μορφές αυταρχικής εξουσίας σε καθεστώς δημοκρατίας. Τρεις είναι οι κυριότερες προκλήσεις οι οποίες επηρεάζουν τις βασικές παραμέτρους ενεργοποίησης του δικαιώματος αντίστασης. Η πρώτη αφορά τον φορέα του δικαιώματος αντίστασης. Πρόκειται για την επανεμφάνιση και ενίσχυση αντιλήψεων οι οποίες στο όνομα του λαού αναιρούν τη συμπεριληπτική του διάσταση. Η δεύτερη αφορά τις σύγχρονες απειλές κατάλυσης του συντάγματος και κυρίως την εμφάνιση μορφών κατάλυσης που δεν βασίζονται στη βία, σε κάποιες δε περιπτώσεις απολαμβάνουν και δημοκρατικής νομιμοποίησης. Η τρίτη πρόκληση αφορά το ερώτημα ποια είναι η ενδεδειγμένη άμυνα σε αυτή τη μορφή κατάλυσης του Συντάγματος.

Πρώτη Πρόκληση: Ποιος είναι ο φορέας του δικαιώματος αντίστασης;

Τριάντα πέντε χρόνια μετά την έκδοση της μελέτης του Φίλιππου Σπυρόπουλου για το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος, το δικαίωμα αντίστασης εμφανίζεται ξανά στη δημόσια σφαίρα ως αντεστραμμένο είδωλο της προτεραιάς απεικόνισής του. Η επίκλησή του δεν στοχεύει πλέον στην αποτροπή κατάλυσης του Συντάγματος από κάποιον «αόρατο συνταγματάρχη» ή από δυνάμεις που έλκουν την ισχύ τους από το «παρασύνταγμα» αλλά στην προσπάθεια δυναμικών μειοψηφιών να ορίσουν τους όρους επιβολής της δημοκρατικά νομιμοποιημένης βούλησης του νομοθέτη, όπως αυτή εκφράζεται με τη θέσπιση των νόμων.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Εισαγγελέας του Α.Π. στην υπ. αριθμ. 1/2022 εγκύκλιό του, οι «θεματοφύλακες του Συντάγματος» με επί-

---

τος αντίστασης το καθιστά πλέον θετό δίκαιο και συνεπώς η άσκησή του μπορεί να γίνει μόνο υπό τις προϋποθέσεις που θέτει το ίδιο το Σύνταγμα, ενώ η άσκηση της συντακτικής εξουσίας είναι αδέσμευτη. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο απόλυτος και αδέσμευτος χαρακτήρας της συντακτικής εξουσίας δεν αποτελεί πλέον κοινή παραδοχή για τη συνταγματική θεωρία. Βλ ενδεικτικά Y. Roznai, "The Boundaries of Constituent Authority", 52 Connecticut Law Review, 2021, σ. 1381-1408. Ο Roznai ξεκινώντας από τις θέσεις των Benjamin Constant και Abbé Sieyès εκθέτει μια σειρά από παράγοντες οι οποίοι καθιστούν μεν τη συντακτική εξουσία αδέσμευτη ως προς την υφιστάμενη συνταγματική τάξη, όχι όμως και απεριόριστη. Ανάμεσα σε αυτούς αναφέρει το διεθνές δίκαιο αλλά και το ότι η άσκηση της συντακτικής εξουσίας δεν μπορεί να οδηγήσει σε κατάργηση των δικαιωμάτων τα οποία καθιστούν δυνατή την εκ νέου άσκησή της, όπως είναι τα πολιτικά δικαιώματα, τα δικαιώματα συλλογικής δράσης και η ελευθερία της έκφρασης, Roznai (1394-1399, 1405-1406).

κληση του άρθρου 120 παράγραφος 4 του Συντάγματος, «στην πραγματικότητα με τις πράξεις τους προσβάλλουν τη συντεταγμένη έννομη τάξη, οικειοποιούνται την αρμοδιότητα των δικαστηρίων ν' αποφανθούν για τη νομιμότητα επιμέρους διατάξεων και μέτρων και απομειώνουν απροσχημάτιστα, χωρίς καμιά αναστολή, την ιστορική καταβολή του δικαιώματος αντίστασης. Και μόνη η προσπάθεια από τους ίδιους επίκλησης του άρθρου 120 του Συντάγματος στην προσπάθεια να προσδώσουν έρεισμα και να εξωραϊσουν την απροκατάληπτη αξιόποινη συμπεριφορά τους, συνιστά παραλογισμό και φυσικά δεν τους απαλλάσσει από καμιά ευθύνη, γιατί είναι προφανέστατο ότι δεν έχει καταλυθεί με τη βία το Σύνταγμα της Ελλάδος λόγω των μέτρων κατά της πανδημίας, τα οποία, με τη συμβολή της επιστημονικής ιατρικής κοινότητας, εισηγήθηκε η Κυβέρνηση της Χώρας, ψήφισε η Βουλή των Ελλήνων και υλοποιούν οι αρμόδιοι δημόσιοι λειτουργοί, όπως το Σύνταγμα ορίζει τη λειτουργία των συντεταγμένων οργάνων της πολιτείας».⁴¹

Δηλαδή η επίκληση της διάταξης του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος δεν γίνεται πλέον με σκοπό να αποτραπεί η επιβολή της βούλησης εξωθεσμικών παραγόντων επί της βούλησης του κοινοβουλίου, το οποίο εκφράζει έμμεσα και τη βούληση του εκλογικού σώματος, αλλά με σκοπό να αποτραπεί η επιβολή της βούλησης του νομοθέτη όπως αυτή εκφράζεται με τη θέσπιση των νόμων. Πρόκειται δηλαδή για ενέργειες οι οποίες προσιδιάζουν περισσότερο προς την έννοια της πολιτικής ανυπακοής, δηλαδή της εσκεμμένης παραβίασης ενός νόμου για λόγους πολιτικής διαφωνίας, χωρίς όμως να έχουν και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της πολιτικής ανυπακοής. Οι πράξεις πολιτικής ανυπακοής παραβιάζουν μεν κάποιο νόμο, με απώτερο σκοπό όμως τη θέσπιση μιας έννομης ρύθμισης πιο δίκαιης από αυτήν που εμπεριέχεται στον νόμο που παραβιάζεται.⁴² Επιπλέον ο βαθμός και η ένταση της παραβίασης του Συντάγματος διαφέρουν στην πολιτική ανυπακοή από το δικαίωμα αντίστασης, καθώς η ενεργοποίηση του δικαιώματος αντίστασης προϋποθέτει παραβιάσεις που συνιστούν κατάλυση του Συντάγματος, ενώ κάτι αντίστοιχο δεν είναι απαραίτητο στην περίπτωση της πολιτικής ανυπακοής.⁴³

Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι το δικαίωμα αντίστασης ανεξάρτητα από το εάν το εκλάβουμε ως ατομικό δικαίωμα, συλλογικό δι-

⁴¹ Δημοσιευμένη σε eisap.gr/egkyklioi.

⁴² Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, η παραβίαση του νόμου μέσω πολιτικής ανυπακοής συνιστά την πιο υψηλή μορφή σεβασμού του ΝΟΜΟΥ, βλ. *King ML* (1991 [1963]), *Letter from Birmingham City Jail*, σε *Bedau HA* (ed.), *Civil Disobedience in Focus*, New York: Routledge, σ. 68-84 (74).

⁴³ Βλ. *Ginsburg*, 2013, ό.π., σ. 1192.

καίωμα του ελληνικού λαού⁴⁴ ή εξουσία του λαού δεν παύει να ασκείται σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3 του Συντάγματος, η οποία ορίζει ότι όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον λαό, ασκούνται όμως όπως ορίζει το Σύνταγμα. Συνεπώς είτε ως δικαίωμα είτε ως εξουσία μπορεί να ασκηθεί μόνο υπό τις προϋποθέσεις που θέτει το ίδιο το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. Αποσκοπεί δε στη διατήρηση της υφιστάμενης συνταγματικής τάξης ως συντεταγμένης δηλαδή οριοθετημένης εξουσίας. Ωστόσο η σύγχρονη επίκλησή του από συσσωματώσεις οι οποίες θεωρούν «παράνομη» την Κυβέρνηση και τη Βουλή, επειδή κατά τη γνώμη τους παραβιάζουν το Σύνταγμα, αγνοούν πλήρως αυτή τη διάσταση, προβάλλοντας μια αντίληψη για το Σύνταγμα και τον λαό η οποία αλλοιώνει εντελώς το νόημα των δύο εννοιών, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί στην ιστορική πορεία του Συνταγματισμού.

Η συνθήκη απόλυτης ισότητας των μελών του πολιτικού σώματος στο νεωτερικό Σύνταγμα είναι μια συνθήκη η οποία καθιστά τη δημοκρατική αρχή (ακόμη και εάν αυτή προϋποθέτει την αρχή της πλειοψηφίας), το αντίπαλο «δέος» της μοναρχικής αρχής. Η πολιτική εξουσία ασκείται στο «όνωμα» ενός συλλογικού υποκειμένου το οποίο έχει μεν συγκεκριμένη σύνθεση όχι όμως συγκεκριμένη έκφραση, καθώς οι τρόποι έκφρασης (εκλογές, δημοψηφίσματα, δικαιώματα συλλογικής δράσης, συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα) επιτρέπουν τη λήψη αποφάσεων χωρίς οι αποφάσεις αυτές και οι πλειοψηφίες που τις στηρίζουν να θεωρούνται οριστικές και αμετάβλητες.⁴⁵ Αντίθετα, σύμφωνα με τη μοναρχική αρχή η βούληση του μονάρχη είναι μονοφωνική και όχι το αποτέλεσμα μιας συλλογικής απόφασης που μπορεί να αλλάξει επειδή ακριβώς είναι συλλογική. Η επίκληση του ακροτελεύτιου άρθρου του Συντάγματος του 1952 από τους διαδηλωτές το καλοκαίρι του 1965 αποσκοπούσε στην υπεράσπιση της πολιτικής αυτονομίας του ελληνικού λαού με την έννοια της προστασίας των στοιχείων τα οποία καθιστούν τον λαό φορέα της δημοκρατικής αρχής.⁴⁶ Αντίθετα, η επίκληση της έννοιας του λαού από πολιτικές συσσω-

⁴⁴ Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π., σ. 98-99, 107-108. Κατά τον Φ. Σπυρόπουλο, το δικαίωμα αντίστασης είναι ένα δικαίωμα φορείς του οποίου θεωρούνται όλοι οι Έλληνες πολίτες. Βλ. επίσης Μανιτάκη, ό.π., σ. 470, 480-481. Κατά την άποψη του Αντώνη Μανιτάκη, οι φορείς του δικαιώματος αντίστασης αποκτούν αυτή την ιδιότητα επειδή είναι και ενεργούν ως φορείς κυριαρχίας.

⁴⁵ Για τα χαρακτηριστικά του Συντάγματος και του λαού στη νεωτερικότητα και για την αναίρεσή τους από κινήματα και πολιτικές συσσωματώσεις που προβάλλουν την αντίληψη ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι ένα καθεστώς που δεν εκφράζει πραγματικά τον λαό, η βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά εκτεταμένη. Βλ. ενδεικτικά για το θέμα N. Urbinati, *Me the People: How Populism Transforms Democracy*, Harvard University Press, σ. 89-93.

⁴⁶ Βλ. Μανιτάκη, ό.π., σ. 477-478.

ματώσεις όπως οι «Θεματοφύλακες του άρθρου 120» αναιρεί τη βασική νεωτερική συνθήκη υπό την οποία νοείται ο λαός. Η δυναμική φύση του λαού, η οποία καθιστά κάθε επιμέρους έκφρασή του μια ατελή (μη οριστική) απόπειρα εκπροσώπησής του,⁴⁷ αντικαθίσταται από μια έννοια στατική που βασίζεται σε μια κτητική πρόσληψη της αρχής της πλειοψηφίας.⁴⁸ Η αρχή της πλειοψηφίας δεν αποτελεί πλέον στοιχείο νομιμοποίησης των αποφάσεων που λαμβάνονται επειδή εκφράζουν μια προσωρινή πλειοψηφία που μπορεί πάντα να αλλάξει, αλλά στοιχείο αμφισβήτησης των αποφάσεων που λαμβάνονται επειδή είναι αντίθετες στη «δική μου» πλειοψηφία. Η αντίσταση δεν αφορά την ενδεχόμενη απόπειρα κατάλυσης του Συντάγματος αλλά της δικής μου εκδοχής για το τι σημαίνει Σύνταγμα. Η οικειοποίηση του Συντάγματος από ένα υποσύνολο του λαού αλλάζει επίσης και τη νοηματοδότηση του Συντάγματος. Το Σύνταγμα «εργαλειοποιείται» με σκοπό να εξυπηρετήσει μόνο μια συγκεκριμένη εκδοχή της πλειοψηφίας, η οποία ως «αληθής» θεωρείται και αμετάβλητη. Συνεπώς για τη συγκεκριμένη πλειοψηφία παύει να αποτελεί ένα Σύνταγμα ορίων, ένα Σύνταγμα «ανοιχτό» ως προς το αποτέλεσμα της διαμάχης μεταξύ αντιτιθέμενων πολιτικών προγραμμάτων και μεταβάλλεται στο όνομα της πλειοψηφίας σε ένα εργαλείο επικράτησης και κατίσχυσής της έναντι των πολιτικών αντιπάλων. Το Σύνταγμα σε αυτή την αντίληψη δεν εγγυάται την «ετεροδοξία» του πολιτικού σώματος, αντίθετα προωθεί τη «μονοδοξία».⁴⁹

Δεύτερη Πρόκληση: Ως κατάλυση του Συντάγματος νοείται μόνο η κατάλυσή του με τη βία;

Το ζήτημα που αναδείχθηκε στην πρώτη ενότητα παραμένει στη σφαίρα της θεωρίας για όσο καιρό οι φορείς της ανωτέρω αντίληψης παραμένουν μια μειοψηφική άποψη εντός του εκλογικού σώματος. Ωστόσο σε περίπτωση που κατακτήσουν την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος, και ιδίως στην περίπτωση που κατακτήσουν την απαραίτητη πλειοψηφία για την αναθεώρηση του Συντάγματος, ανακύπτουν μια σειρά από πρακτικά προβλήματα.

⁴⁷ Σχετικά με τον ατελή και αέναα νοηματοδοτούμενο χαρακτήρα του λαού στη νεωτερικότητα, βλ. C. Lefort, "The Question of Democracy", σε C. Lefort, *Democracy and Political Theory*, University of Minnesota Press, 2003, σ. 9-21.

⁴⁸ Βλ. *Urbinati*, ό.π., σ. 95-102.

⁴⁹ Ο όρος «μονοδοξία» αντί του όρου «μισταλλοδοξία» χρησιμοποιείται από τη συγγραφέα Αθανασία Πολύμνια στη μονογραφία της με τίτλο *Η άνοδος της μονοδοξίας στην ύστερη αρχαιότητα*, Εστία, 2017. Τον υιοθετώ, γιατί θεωρώ ότι αποδίδει καλύτερα μια αντίληψη που δίνει έμφαση στην ορθότητα μιας άποψης λόγω της μοναδικότητας του φορέα που την εκφράζει.

Το σημαντικότερο είναι εάν ως κατάλυση του Συντάγματος, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για την ενεργοποίηση του σχετικού δικαιώματος, νοείται μόνο η βίαιη κατάλυσή του. Σε διαφορετική περίπτωση δεν μπορεί να αποκλειστεί εξ αρχής η δυνατότητα κατάλυσης του Συντάγματος, ακόμη και μέσω της τήρησης διαδικασιών που τυπικά δεν παραβιάζουν τη δημοκρατική αρχή ούτε το «εξωτερικό περίβλημα» της συνταγματικής νομιμότητας.⁵⁰ Η γραμματική διατύπωση του άρθρου 120 παρ. 4 συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι μόνο η βίαιη προσπάθεια κατάλυσης του Συντάγματος επιτρέπει την ενεργοποίηση του σχετικού δικαιώματος. Ωστόσο η τελολογική και συστηματική ερμηνεία δεν αποκλείουν την ενεργοποίηση του δικαιώματος απέναντι και σε μη βίαιες απόπειρες κατάλυσης του Συντάγματος, δηλαδή απόπειρες οι οποίες προέρχονται από ενέργειες των πολιτειακών παραγόντων που ενεργούν παρά και ενάντια στο Σύνταγμα.⁵¹ Η πρόκληση δεν αφορά όμως μόνο τις περιπτώσεις στις οποίες υπάρχει μια ξεκάθαρη και χωρίς προσφυγή στη βία παραβίαση συνταγματικών διατάξεων που αφορούν το Πολίτευμα.⁵² Υπάρχουν περιπτώσεις που είναι πιο σύνθετες και η απάντηση απέχει αρκετά από το να είναι ξεκάθαρη.

Για παράδειγμα, η αναθεώρηση του άρθρου 30 παρ. 5 Σ. με την κατάργηση του ορίου των δύο θητειών για το αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας, ακόμη και εάν τηρηθούν οι διαδικαστικές προϋποθέσεις που θέτει το άρθρο 110 Σ., είναι μια αλλαγή για την οποία δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πέραν πάσης αμφιβολίας ότι δεν θέτει ζητήματα παραβίασης των ουσιαστικών ορίων της αναθεώρησης. Το ίδιο ισχύει και για την αναθεώρηση των άρθρων 93 παρ. 4 και 100 Σ., που αφορά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα.

⁵⁰ Μία τέτοια περίπτωση είναι η αναθεώρηση του Συντάγματος με τήρηση των διαδικαστικών προϋποθέσεων που θέτει το Σύνταγμα. Αν το Σύνταγμα δεν θέτει ουσιαστικά όρια στην αναθεώρηση, τότε η επίτευξη μιας εκλογικής πλειοψηφίας μπορεί να οδηγήσει σε ριζική αλλαγή των στοιχείων του πολιτεύματος μέσω της αναθεωρητικής διαδικασίας. Η περίπτωση της Ουγγαρίας, όπου μετά την εκλογική νίκη του κόμματος FIDESZ και την απόκτηση πλειοψηφίας 2/3 των εδρών στο κοινοβούλιο, πλειοψηφίας που επέτρεπε την αναθεώρηση του Συντάγματος χωρίς τη συναίνεση άλλων κομμάτων, το Σύνταγμα της Ουγγαρίας αναθεωρήθηκε δραστικά με τη θέσπιση διατάξεων που άλλαξαν τη μορφή του Πολιτεύματος, είναι χαρακτηριστική. Βλ. ενδεικτικά, *Jacques Rupnik*, «Hungary's Illiberal Turn: How Things Went Wrong», 23 *Journal of Democracy*, 2012, σ. 132-137, *Miklós Bánkuti, Gábor Halmai and Kim Lane Scheppele*, Hungary's Illiberal Turn: Disabling the Constitution, 23 *Journal of Democracy* 2012, σ. 138-146.

⁵¹ Βλ. *Σπυρόπουλο*, ό.π., σ. 58-60.

⁵² Για παράδειγμα, η παράβαση της ερμηνευτικής δήλωσης στο άρθρο 41 Σ. ή του άρθρου 37 Σ. Βλ. *Σπυρόπουλο*, ό.π., σ. 50.

Σύμφωνα με το άρθρο 110 Σ., τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης περιλαμβάνουν και τις διατάξεις «που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του Πολιτεύματος». Στον βαθμό δε που η διάταξη του άρθρου 30 παρ. 5 αποσκοπεί στην αποφυγή της προσωποποίησης της εξουσίας⁵³ και αντίστοιχος περιορισμός δεν υφίσταται για άλλα αιρετά πολιτειακά αξιώματα εκτός του/της Προέδρου της Δημοκρατίας, η αναθεώρηση της σχετικής διάταξης θέτει ζητήματα τα οποία άπτονται με τους ουσιαστικούς περιορισμούς του άρθρου 110 Σ.⁵⁴ Όσον δε αφορά το ενδεχόμενο αναθεώρησης των άρθρων 93 παρ. 4 και 100 Σ., τα ελληνικά δικαστήρια έχουν αποφανθεί ότι «[ο] έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια, ως ουσιώδες στοιχείο των μηχανισμών ελέγχου και των ισορροπιών, που χαρακτηρίζουν τα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτεύματα, αποτελεί θεμελιώδη για το Κράτος Δικαίου θεσμό και συνιστά αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο του ελληνικού δικαιοδοτικού συστήματος. Το σύστημα του διάχυτου και παρεμπόπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια, που ισχύει στη χώρα μας, θεμελιώθηκε νομολογιακά ήδη από τον 19ο αιώνα, υπήρξε πρωτοποριακό για τον ευρωπαϊκό χώρο, ενσωματώνει μακρά και επιτυχή ιστορική παράδοση της ελληνικής εννόμου τάξεως, που αποβλέπει στην αποτελεσματική προστασία των ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών και αποτυπώνεται πλέον και ρητά από το ισχύον Σύνταγμα (άρθρα 26 παρ. 3, 87 παρ. 2, 93 παρ. 4 και 100)».⁵⁵

⁵³ Βλ. *Ενάγγελο Βενιζέλο*, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Γ' έκδ., Σάκκουλας, 2021, σ. 554.

⁵⁴ Φυσικά η απάντηση δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη και εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό και από τον ρόλο του ΠτΔ σύμφωνα με το ελληνικό Σύνταγμα ως ρυθμιστή και όχι εγγυητή του Πολιτεύματος. Σε άλλες συνταγματικές τάξεις, όπως π.χ. της Κολομβίας, η αναθεώρηση της σχετικής με τις θητείες του Π.τ.Δ. συνταγματικής διάταξης κρίθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο ως υπέρβαση των υπόρρητων ορίων της αναθεώρησης, καθώς ο Π.τ.Δ. έχει αρμοδιότητες σχετικά με τον διορισμό των δικαστών του Συνταγματικού Δικαστηρίου και των μελών του ΔΣ της Κεντρικής Τράπεζας, οπότε μια μακροχρόνια άσκηση των αρμοδιοτήτων από το ίδιο πρόσωπο θέτει ζήτημα διατάραξης του συστήματος θεσμικών αντιβάρων που θεσπίζει το Σύνταγμα. Βλ. σχετικά *Carlos Bernal-Pulido*, «Unconstitutional constitutional amendments in the case study of Colombia: An analysis of the justification and meaning of the constitutional replacement doctrine», 11 ICON, 2013, σ. 339-357.

⁵⁵ Βλ. 1101/2012 Πολ. Πρωτ. Αθ. και 4/2007 Ολομέλεια ΣτΕ εν Συμβουλίῳ, διαθέσιμες στη βάση νομικών πληροφοριών του ΔΣΑ. Κατά τα Ελληνικά Δικαστήρια, λοιπόν, το υφιστάμενο σύστημα ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων αποτελεί στοιχείο του δικαιοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματος, συνεπώς οποιαδήποτε προσπάθεια αναθεώρησής του θα έθετε ζητήματα συμβατότητας της αναθεώρησης με το άρθ. 110 Σ. Για το περιεχόμενο της έννοιας βάσει του πολιτεύματος, η οποία αποτελεί ουσιαστικό όριο στη δυνατότητα αναθεώρησης του Συντάγματος και της

Το κρίσιμο ερώτημα βέβαια σε αυτές τις περιπτώσεις είναι αν υπάρχει προσπάθεια κατάλυσης του Συντάγματος, η οποία είναι προϋπόθεση για να ενεργοποιηθεί το δικαίωμα αντίστασης. Η απάντηση σε αυτό το ζήτημα δεν είναι ευχερής. Καταρχάς η άποψη ότι η θέσπιση αντισυνταγματικών νόμων δεν συνιστά κατάλυση του Συντάγματος φαίνεται ότι είναι κυρίαρχη στη θεωρία.⁵⁶ Όταν ιδίως υπάρχει η δυνατότητα άρσης της παραβίασης μιας συνταγματικής διάταξης μέσω της δικαστικής προστασίας, τότε η παραβίαση δεν μπορεί να θεωρηθεί κατάλυση του Συντάγματος.⁵⁷ Πράγματι η άρση μιας παραβίασης μέσω της δικαστικής προστασίας συνιστά λόγο που εμποδίζει την επίκληση και ενεργοποίηση του δικαιώματος αντίστασης. Αν η δικαιολόγηση για την επίκληση του δικαιώματος είναι η αποτροπή της αυθαιρεσίας και η τήρηση της συνταγματικής νομιμότητας που οριοθετεί την πολιτική εξουσία, η ύπαρξη ενός μηχανισμού που αποτρέπει την αυθαιρεσία με την έκδοση δικαστικών δεσμευτικών αποφάσεων επιτελεί τον εγγυητικό ρόλο της τήρησης του Συντάγματος.⁵⁸ Βέβαια παραμένει ανοικτό το ζήτημα για τις περιπτώσεις που δεν προβλέπεται δικαστική προστασία έναντι μιας παραβίασης του Συντάγματος.

Ωστόσο το ζήτημα της σχέσης μεταξύ του δικαστικού ελέγχου και του δικαιώματος αντίστασης αποτελεί μια μόνο πτυχή της διερώτησης σχετικά με το εάν μια αναθεώρηση που δεν σέβεται τις ουσιαστικές και διαδικαστικές προϋποθέσεις συνιστά κατάλυση του Συντάγματος.⁵⁹ Στη σχετική με το θέμα συζήτηση σημασία αποδίδεται κυρίως στην έκταση και ένταση των αλλαγών που επιφέρει μια αναθεώρηση στη μορφή και

συμπερίληψης σε αυτές και αρχών που δεν έχουν σχέση μόνο με την οργάνωση των εξουσιών, βλ. Γ. Κασιμάτη, Οι Βάσεις του Πολιτεύματος και οι Θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος: Με βάση της ερμηνεία του άρθρου 1 του Συντάγματος, Σάκκουλας, 2022, σ. 63, 86-91.

⁵⁶ Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π., σ. 49, Μανιάκη, ό.π., σ. 479. Βέβαια και οι δύο συγγραφείς αναφέρονται στον νόμο υπό την τυπική και ουσιαστική έννοιά του και όχι σε συνταγματικές διατάξεις.

⁵⁷ Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π., σ. 49.

⁵⁸ Για τη σχέση δικαιώματος αντίστασης και δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, βλ. E. Rubin, "Judicial Review and the Right to Resist", 97 The Georgetown Law Journal, 2008, σ. 61-119. Άξια μνείας είναι και η άποψη του Ν. Ν. Σαρίπουλου, στο Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου, τ. Β (Βαφτάνης, 1923, σ. 335), ότι ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων συνάγεται από το δικαίωμα αντίστασης.

⁵⁹ Το ΑΕΔ με την απόφαση 11/2003 αναφέρει (obiter dictum) ότι η αναθεώρηση του Συντάγματος υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο χωρίς περαιτέρω ανάλυση και τεκμηρίωση.

βάση του πολιτεύματος.⁶⁰ Η επιρροή των αλλαγών που επιφέρει μια αναθεώρηση στο Σύνταγμα ως σύνολο καθορίζει και το εάν θα χαρακτηριστεί κατάλυση ή όχι. Συνεπώς μια αναθεώρηση που έγινε κατά παράβαση των ουσιαστικών και διαδικαστικών προϋποθέσεων δεν συνιστά από μόνη της κατάλυση του Συντάγματος.⁶¹ Λαμβάνοντας όμως υπόψη τη σχετική συζήτηση στην ελληνική συνταγματική θεωρία για την έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος, μπορούν να ανευρεθούν και επιχειρήματα τα οποία συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι μια αναθεώρηση παρά το Σύνταγμα θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να ενεργοποιήσει τα αντανεκλαστικά μας για ενδεχόμενη κατάλυση του Συντάγματος.

Το πρώτο επιχειρήμα εκκινεί από την άποψη που διατυπώνεται στη μελέτη του Φίλιππου Σπυρόπουλου ότι η καταστρατήγηση του Συντάγματος μπορεί να οδηγήσει σε κατάλυσή του όταν παρά την τυπική, σύμφωνα με το γράμμα του Συντάγματος, εφαρμογή μιας διάταξης που είναι καθοριστική για τη μορφή του πολιτεύματος, αναιρείται ο σκοπός της.⁶²

⁶⁰ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει ο Φ. Σπυρόπουλος: «Κατάλυση του Συντάγματος υπάρχει, όταν αναιρείται η ίδια η δικαστική εξουσία». Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι οι πρόσφατες αναθεωρήσεις του Συντάγματος στην Ουγγαρία και Πολωνία αναίρεσαν σε μεγάλο βαθμό τη δικαστική ανεξαρτησία. Για τη σχέση κατάλυσης και αναθεώρησης του Συντάγματος βλ. Ξ. Κοντιάδη, «Άρθρο 110» σε Φ. Σπυρόπουλο, Ξ. Κοντιάδη, Χ. Ανθόπουλο, Γ. Γεραπερίτη, *Σύνταγμα Κατ' άρθρο Ερμηνεία*, Σάκκουλας, 2017, σ. 1763-1779 (1775-1776). Ως προς τα όρια της αναθεώρησης την συνταγματικών διατάξεων που αφορούν τη βάση και μορφή του πολιτεύματος η παραβίαση των οποίων θα έθετε ζήτημα κατάλυσης του Συντάγματος βλ. επίσης και την άποψη του Βενιζέλου, ό.π., σ. 49, ο οποίος αναφέρει ότι οι διατάξεις που αφορούν τη βάση και μορφή του πολιτεύματος δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση «ως προς τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά τους». Παραμένει ωστόσο ανοικτό το ζήτημα ποια είναι τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά και εάν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με ακρίβεια ανεξάρτητα από το ιστορικό συγκείμενο κάθε χώρας. Για παράδειγμα η αλλαγή των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης και των λόγων για τους οποίους μπορεί να απολυθεί ένας δικαστής (άρθρο 88 παρ. 4 και 5 Σ.) συνιστά κάθε φορά μια απομείωση της δικαστικής ανεξαρτησίας τέτοιας έντασης που αλλάζει τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της δικαιοκρατικής αρχής όπως αυτή κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα, ή η κρίση μας για την επίδρασή της στη δικαιοκρατική αρχή εξαρτάται από τις συνθήκες υπό τις οποίες λαμβάνει χώρα και από το αποτέλεσμα που θα έχει σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων παραγόντων, όπως π.χ. είναι η δραστική αλλαγή της σύνθεσης ενός μη «φιλικού» προς την εκτελεστική εξουσίας ανώτατου ή συνταγματικού δικαστηρίου;

⁶¹ Βλ. Κοντιάδη, ό.π., σ. 1776.

⁶² Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π. σ. 50. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα καταστρατήγησης του Συντάγματος νοείται η εντός των ορίων της γραμματικής διατύπωσης του Συντάγματος αναθεώρησή του σε αντίθεση όμως με τον σκοπό και το πνεύμα των διατάξεων που θέτουν τα όρια της αναθεώρησης. Βλ. επίσης Ξ. Γιαταγάννα, «Η Καταστρατήγηση του Συντάγματος», σε Το Σύνταγμα, 1/1975, σ. 629-650 (633-634). Η κα-

Αν λοιπόν ο σκοπός της θέσπισης των ουσιαστικών και διαδικαστικών ορίων στην αναθεωρητική διαδικασία είναι να διασφαλιστεί ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος, τότε μια αναθεώρηση που θα σεβόταν τα ρητά διατυπωμένα αλλά όχι τα σιωπηρά όρια θα συνιστούσε καταστρατήγηση του Συντάγματος. Ακόμη και εάν η αλλαγή αφορούσε ήσσονος σημασίας θέματα, θα αλλοίωνε τον χαρακτήρα του Συντάγματος ως αυστηρού μετατρέποντάς το σε ήπιο. Το ίδιο ισχύει ακόμη περισσότερο στην περίπτωση που θα είχαμε μετατροπή του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος σε ήπιο, μέσω της αναθεώρησης του άρθρου 110, δηλαδή με την τήρηση των διαδικαστικών προϋποθέσεων που θέτει η ίδια η διάταξη.⁶³ Θα μπορούσαμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι κάθε αλλαγή η οποία θα είχε ως έμμεση έστω συνέπεια την αλλαγή του χαρακτήρα του Συντάγματος συνιστά καταστρατήγησή του, η οποία δεν αφήνει ανεπηρέαστο το πολίτευμα.⁶⁴

Μια τέτοια ενέργεια κατά τον Α. Μανιτάκη συνιστά άσκηση συντακτικής εξουσίας.⁶⁵ Ωστόσο στον βαθμό που η άσκηση της αναθεωρητικής λειτουργίας συνιστά μια οριοθετημένη από το Σύνταγμα άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας είναι απολύτως διακριτή από την άσκηση συντακτικής εξουσίας. Μάλιστα στη σύγχρονη συνταγματική θεωρία ένα από τα πιο ισχυρά επιχειρήματα υπέρ του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας της αναθεώρησης των διατάξεων ενός Συντάγματος είναι η διάκριση μεταξύ συντακτικής εξουσίας και αναθεωρητικής λειτουργίας.⁶⁶ Σύμφω-

---

ταστρατήγηση των διατάξεων Συντάγματος μπορεί να θεωρηθεί μια μη βίαιη κατάλυση του Συντάγματος, όταν έχει ως αποτέλεσμα την κατάργηση των προληπτικών και κατασταλτικών εγγυήσεων του Συντάγματος, Βλ. *Ξ. Γιαταγάνη*, «Άρθρο 120», σε *Σπυρόπουλο, Κοντιάδη, Ανθόπουλο, Γεραπετρίτη*, 2017, ό.π., σ. 1816-1825 (1819-1820). Βέβαια το κρίσιμο ζήτημα είναι ότι σχεδόν ποτέ μια αναθεώρηση δεν καταργεί ρητά τις εγγυήσεις του Συντάγματος όπως είναι η διάκριση των εξουσιών. Το ζήτημα ανακύπτει όταν μια αναθεώρηση επηρεάζει την αρχή της διάκρισης των εξουσιών καθιστώντας την αναποτελεσματική μέσω της αλλαγής διατάξεων που αφορούν τη λειτουργία των θεσμών που συνδέονται με τη διάκριση των εξουσιών. Όπως όμως δείχνει και το παράδειγμα της Κολομβίας (βλ. ανωτέρω υποσημείωση 17), η απάντηση εξαρτάται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του θεσμού, η λειτουργία του οποίου αλλάζει, χαρακτηριστικά που δεν είναι κοινά σε κάθε συνταγματική τάξη.

⁶³ Βλ. *Μανιτάκη*, ό.π., σ. 319-320.

⁶⁴ Η τυπική υπεροχή του Συντάγματος, η οποία αποτελεί στοιχείο του δικαιοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματος, συνδέεται άμεσα με τον αυστηρό χαρακτήρα του, βλ. *Μανιτάκη*, ό.π., σ. 119. επίσης, μια κατά παράβαση του άρθρου 110 αναθεώρηση του Συντάγματος θα σήμαινε μια αναγνώριση ενός γενικού τεκμηρίου αρμοδιότητας άσκησης των συντεταγμένων εξουσιών υπέρ του λαού, Βλ. *Κασιμάτη*, ό.π., σ. 96.

⁶⁵ Βλ. *Μανιτάκη*, ό.π., σ. 320.

⁶⁶ Προτιμώ τον όρο «αναθεωρητική λειτουργία» αντί «αναθεωρητική εξουσία», καθώς η αναθεωρητική διαδικασία προϋποθέτει την ισχύ του συντάγματος που

να με τη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία, η αναθεώρηση του Συντάγματος χωρίς την τήρηση των ουσιαστικών και διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης δεν λαμβάνει υπόψη της τον χαρακτήρα της αναθεωρητικής λειτουργίας ως μιας συντεταγμένης εξουσίας, δηλαδή μιας εξουσίας οριοθετημένης από το ίδιο το Σύνταγμα, σε αντίθεση με τον αδέσμευτο χαρακτήρα της συντακτικής εξουσίας. Στοιχείο της οριοθέτησης αποτελεί και ότι η αναθεωρητική λειτουργία έχει ανατεθεί σε ένα αντιπροσωπευτικό σώμα (την αναθεωρητική Βουλή), ενώ αντίστοιχος περιορισμός δεν υφίσταται για την άσκηση της συντακτικής εξουσίας. Συνεπώς η άσκηση συντακτικής εξουσίας από μια αναθεωρητική Βουλή υποκαθιστά τον φορέα της συντακτικής εξουσίας (τον λαό) από τον φορέα της αναθεωρητικής λειτουργίας (τους αντιπροσώπους του λαού). Μια τέτοια υποκατάσταση όμως δεν λαμβάνει υπόψη της ότι κάθε μία διαδικασία απαιτεί ένα διαφορετικό επίπεδο δημοκρατικής νομιμοποίησης.⁶⁷

Η σχετική με το θέμα συζήτηση δεν είναι άσχετη με το υπό εξέταση θέμα, καθώς σύμφωνα με τον Φίλιππο Σπυρόπουλο, ο σύμφωνα με το άρθρο 120 παρ. 3 σφετερισμός της λαϊκής κυριαρχίας συνιστά κατάλυση του Συντάγματος, ακόμη και εάν δεν λαμβάνει βίαιη μορφή.⁶⁸ Στις χώρες με αυστηρό Σύνταγμα, η συντακτική εξουσία και η αναθεωρητική λειτουργία συνιστούν διαφορετικές και διακριτές εκδηλώσεις της λαϊκής

προβλέπει την άσκησή της, το οποίο και την οριοθετεί, την καθιστά δηλαδή αρμοδιότητα ενός οργάνου της πολιτείας. Το γεγονός ότι η αναθεωρητική λειτουργία συνιστά μια αρμοδιότητα καθιστά τη διάκριση μεταξύ διαδικαστικών και ουσιαστικών ορίων της αναθεώρησης «πορώδη». Όπως έκρινε το Συνταγματικό Δικαστήριο της Τουρκίας, ο περιορισμός, σύμφωνα με το άρθρο 175 του Τουρκικού Συντάγματος, του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικής αναθεώρησης αποκλειστικά και μόνο για ζητήματα που αφορούν τη διαδικασία της αναθεώρησης δεν εμποδίζει τον έλεγχο του Συνταγματικού Δικαστηρίου και για ουσιαστικά ζητήματα, καθώς η υπέρβαση των ουσιαστικών ορίων της αναθεώρησης συνιστά υπέρβαση της αρμοδιότητας του οργάνου που είναι αρμόδιο για την αναθεώρηση, αποτελεί δηλαδή κατά το δικαστήριο ένα διαδικαστικό ζήτημα. Βλ. Y. Roznai, S. Yolcu, "An Unconstitutional Constitutional Amendment-The Turkish Perspective: A Comment on the Turkish Constitutional Court's Headscarf Decision", 10 *ICON*, 2012, σ. 175-207 (185).

⁶⁷ Ο διαφορετικός βαθμός δημοκρατικής νομιμοποίησης δικαιολογεί το εύρος των αλλαγών που μπορεί να επιφέρουν στο Σύνταγμα η αναθεώρηση και η άσκηση συντακτικού έργου. Από την πολύ εκτεταμένη σχετικά με το θέμα βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Y. Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers*, Oxford University Press, 2017. Μια πολύ καλή εισαγωγή στη σχετική συζήτηση με αναφορά στα εκατέρωθεν επιχειρήματα υπέρ και κατά του δικαστικού ελέγχου της αναθεωρητικής λειτουργίας αποτελεί και το άρθρο του P. J. Yap, "The Conundrum of Unconstitutional Constitutional Amendments", 4 *Global Constitutionalism*, 2015, σ. 114-136.

⁶⁸ Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π., σ. 59-60.

κυριαρχίας. Στο πλαίσιο της αναθεωρητικής λειτουργίας η άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας είναι δεσμευμένη από το αποτέλεσμα της αδέσμευτης άσκησης της λαϊκής κυριαρχίας που προηγήθηκε μέσω της συντακτικής εξουσίας. Η σύγκυση της αναθεωρητικής λειτουργίας με τη συντακτική εξουσία υπονομεύει τον πρωταρχικό και αναπαλλοτρίωτο χαρακτήρα της συντακτικής εξουσίας μέσω της οποίας εμφανίζεται η λαϊκή κυριαρχία στην πληρέστερη μορφή της.

Η υπέρβαση των ορίων της αναθεώρησης που θέτει το Σύνταγμα όταν γίνεται με ταυτόχρονη τήρηση των διαδικασιών που προβλέπει το Σύνταγμα συνιστά λοιπόν μια μορφή καταστρατήγησης του Συντάγματος.⁶⁹ Βέβαια η καταστρατήγηση κάθε διάταξης δεν συνιστά και κατάλυση του Συντάγματος.⁷⁰ Ωστόσο η καταστρατήγηση των διατάξεων περί αναθεώρησης καθιστά την οριοθετημένη αναθεωρητική πλειοψηφία αδέσμευτη συντακτική πλειοψηφία. Πρόκειται για μια εξέλιξη η οποία δεν μπορεί να δικαιολογηθεί στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 3 Σ. η άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας γίνεται μόνο όπως ορίζει το ίδιο το Σύνταγμα. Αν λοιπόν εξετάσουμε την υπέρβαση των ορίων της αναθεωρητικής λειτουργίας υπό αυτό το πρίσμα, δηλαδή ως άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας με τρόπο μη προβλεπόμενο από το Σύνταγμα, τότε δεν μπορεί *a priori* να αποκλείσουμε ότι η καταστρατήγηση των συνταγματικών διατάξεων που αφορούν την αναθεώρηση συνιστά σφετερισμό της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεσμεύεται να ασκήσει την εξουσία του ως αρμοδιότητα και όχι ως πρωτογενή και αδέσμευτη εξουσία.

Παρά ταύτα δεν μπορούμε να αγνοήσουμε και μια άλλη διάσταση που αφορά την κατάλυση του Συντάγματος, όπως η σχετική έννοια αναλύεται στη μελέτη του Φ. Σπυρόπουλου. Κατάλυση του Συντάγματος σημαίνει ότι το Σύνταγμα έχει *de facto* απωλέσει την ισχύ του.⁷¹ Πέρα όμως από την περίπτωση κατάργησης ενός Συντάγματος, κατάλυση μπορούμε να έχουμε και όταν καταργούνται ή «εξουδετερώνονται» οι εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος.⁷² Συνεπώς μια συνταγματική αναθεώρηση η οποία έγινε κατά παράβαση των ορίων που θέτει το Σύνταγμα, όταν έχει και αυτή τη διάσταση (κατάργηση ή εξουδετέρωση των εγγυήσεων τήρησής του), πρέπει να θεωρηθεί κατάλυση του Συντάγματος.

⁶⁹ Βλ. Γιαταγάνη, 1975, ό.π., σ. 633-634.

⁷⁰ Δεν είναι προφανώς τυχαίο ότι ο Φ. Σπυρόπουλος χρησιμοποιεί ως παράδειγμα καταστρατήγησης που οδηγεί σε κατάλυση του Συντάγματος την καταστρατήγηση του άρθρου 48 Σ. Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π., σ. 50.

⁷¹ Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π. σ. 41, 50-51.

⁷² *Id.* σ. 41-45, 50-51 και Γιαταγάνη, 2017, ό.π., σ. 1819-1820.

Τρίτη Πρόκληση: Η «δημοκρατική» κατάλυση του Συντάγματος και το δικαίωμα αντίστασης

Όσοι η κατάλυση του Συντάγματος μέσω της καταστρατήγησης των διατάξεών του για την αναθεώρηση παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες. Αφενός, η αναθεώρηση ενός Συντάγματος πολλές φορές επιφέρει ένα σωρευτικό αποτέλεσμα σε σχέση με αλλαγές που προηγήθηκαν στο επίπεδο του ουσιαστικού και όχι του τυπικού Συντάγματος (π.χ. αλλαγές στον εκλογικό νόμο, αλλαγές στη σύνθεση και στις αρμοδιότητες των δικαστηρίων που γίνονται με νόμο).⁷³ Τέτοιου τύπου αλλαγές και όχι στρατιωτικά πραξικοπήματα αποτελούν τις πλέον συνήθεις απειλές για τη δημοκρατία.⁷⁴ Συνεπώς η κατάλυση του Συντάγματος δεν είναι το αποτέλεσμα μιας μεμονωμένης ενέργειας αλλά μιας εξέλιξης σε πολλά στάδια καθένα από τα οποία συμβάλλει στο τελικό αποτέλεσμα. Αφετέρου, οι αλλαγές αυτές συμπεριλαμβανομένης και της αναθεώρησης έχουν γίνει μετά από αποφάσεις αντιπροσωπευτικών σωμάτων ή και του λαού άμεσα μέσω δημοψηφισμάτων. Συνεπώς ακόμη και όταν οδηγούν σε κατάλυση του Συντάγματος, αυτή δεν συνδυάζεται με τη χρήση βίας, αλλά μόνο με τη δυνατότητα χρήσης βίας. Δηλαδή η απώλεια της ισχύος του Συντάγματος δεν είναι το αποτέλεσμα της χρήσης βίας, η οποία καθιστά αδύνατη της εφαρμογή του. Είναι το αποτέλεσμα αλλαγών οι οποίες δεν επηρεάζουν την εφαρμογή του αλλά την αποτελεσματικότητά του ως προς τον εγγυητικό του ρόλο.⁷⁵

Επιπλέον πρόκειται για αλλαγές οι οποίες παρά το ότι γίνονται κατά παράβαση των ορίων αναθεώρησης του Συντάγματος απολαμβάνουν δημοκρατικής νομιμοποίησης. Συνεπώς δεν μπορούν να θεωρηθούν a priori εκτός των ορίων του δημοκρατικού αυτοκαθορισμού ενός λαού. Για τον λόγο αυτό άλλωστε η σύγχρονη συνταγματική θεωρία δεν αποκλείει εκ των προτέρων τη δυνατότητα συνταγματικής αλλαγής εκτός της αναθεωρητικής διαδικασίας, εφόσον το εύρος και η ένταση της υποστήριξης των αλλαγών από τον λαό καθιστούν τη διαδικασία υιοθέτησης των αλλαγών εξίσου ή περισσότερο συμπεριληπτική από τη διαδικασία αναθεώρησης που προβλέπει το Σύνταγμα.⁷⁶

⁷³ Η ουσιαστική έννοια του Σ. αφορά το αντικείμενο ή περιεχόμενο της συνταγματικής ρύθμισης. Κανόνες που διέπουν την οργάνωση του κράτους (μορφή πολιτεύματος, συγκρότηση και αρμοδιότητες των άμεσων οργάνων, σχέσεις μεταξύ τους) ανήκουν στο ουσιαστικό Σύνταγμα. Βλ. Μανιτάκη, ό.π., σ. 122 και Βενιζέλο, ό.π., σ. 18.

⁷⁴ Βλ. S. Choudry, « Transnational Constitutionalism and a Limited Doctrine of Unconstitutional Constitutional Amendments: A Reply to Rosalind Dixon and David Landau, 15 ICON, 2017, σ. 826-832 (828).

⁷⁵ Για τον εγγυητικό ρόλο του Συντάγματος βλ. Μανιτάκη, Η Συνταγματική Οργάνωση του Κράτους, 3η έκδ, Σάκκουλας, 2009, σ. 25-27.

⁷⁶ Βασικός υπέρμαχος αυτής της θέσης είναι ο Bruce Ackerman. Βλ. εντελώς εν-

Το κρίσιμο όμως στοιχείο στις περιπτώσεις αναθεώρησης του Συντάγματος που αλλοιώνουν τον εγγυητικό του ρόλο δεν είναι ότι οι αλλαγές στο τυπικό και ουσιαστικό Σύνταγμα έχουν τη συναίνεση του λαού, αλλά ότι αναιρούν μια βασική ιδιότητα της δημοκρατίας όπως αυτή εμφανίζεται στη νεωτερικότητα, η οποία είναι ότι η δημοκρατία αποτελεί ένα ανοικτό και αέναα ατελές πρόταγμα. Η κατάργηση ή αδρανοποίηση των εγγυήσεων του Συντάγματος αποσκοπεί στην παγίωση μιας συγκεκριμένης πλειοψηφίας ως αληθούς, καθιστώντας την αρχή της πλειοψηφίας από διαδικαστική σε ουσιοκρατική αρχή του πολιτεύματος. Υπό αυτή την έννοια ο δημοκρατικός χαρακτήρας των αλλαγών αυτών δεν αρκεί για να αδρανοποιήσει το δικαίωμα αντίστασης. Δεν θα μπορούσαμε δηλαδή να ισχυριστούμε ότι εφόσον τέτοιου είδους αλλαγές αποτελούν έκφραση του λαού δεν θα μπορούσε ο λαός να αντισταθεί σε αυτές. Η υιοθέτηση της αντίθετης άποψης θα άλλαζε τη μορφή της αντιπροσώπευσης που προϋποθέτει η νεωτερική δημοκρατία. Θα τη μετέβαλλε από αντιπροσώπευση «εις το όνομα» σε αντιπροσώπευση «επί»,⁷⁷ θα μετέβαλλε δηλαδή τον λαό σε μια υπερβατική αρχή, αντιπρόσωποι του οποίου μπορεί να είναι μόνο όσοι είναι οι «αληθείς» εκπρόσωποι αυτής της αρχής επί της γης. Άλλωστε, όπως αναφέρει και ο Φίλιππος Σπυρόπουλος, η κατάλυση του Συντάγματος δεν είναι απαραίτητο να είναι και βίαιη για να ενεργοποιηθεί το δικαίωμα αντίστασης, αρκεί να έχει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που την καθιστούν κατάλυση και όχι απλή παραβίαση του Συντάγματος.⁷⁸

Εκτός όμως από τους πολίτες, θα μπορούσε σε αντίστοιχες περιπτώσεις να ενεργοποιηθεί και το κατ' άρθρο 87 παρ. 2 Σ. δικαίωμα αντίστασης των δικαστών; Βέβαια σε αυτή την περίπτωση η ενεργοποίηση του δικαιώματος προϋποθέτει μια δικαιοδοτική κρίση σχετικά με τη συμβατότητα της αναθεώρησης με το Σύνταγμα. Προϋποθέτει δηλαδή ότι ο δικαστής θα προβεί σε έλεγχο συνταγματικότητας της αναθεώρησης. Ο Φ. Σπυρόπουλος στη μελέτη του, χωρίς να αναφέρεται ρητά στον δικαστι-

---

δεικτικά B. Ackerman, *We the People*, vol 2: Transformations, Belknap Press, 2000, σ. 3-31. Το κρίσιμο βέβαια στοιχείο στη θεωρία του Ackerman είναι ότι η δημοκρατική νομιμοποίηση των αλλαγών, οι οποίες λαμβάνουν χώρα εκτός της προβλεπόμενης διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος των ΗΠΑ, δεν νοείται ως κατάργηση των εγγυήσεων τήρησης του Συντάγματος, αλλά μάλλον ως διορθωτικός παράγοντας μιας άκαμπτης εφαρμογής των εγγυήσεων, που επιτρέπει την επίτευξη αλλαγών οι οποίες καθιστούν το πολίτευμα των ΗΠΑ περισσότερο συμπεριληπτικό.

⁷⁷ Για τη διαφορά μεταξύ των δύο μορφών αντιπροσώπευσης βλ. H. F. Pitkin, *The Concept of Representation*, University of California Press, 1972.

⁷⁸ Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π., σ. 59-60. Για τη διάκριση παράβασης και κατάλυσης του Συντάγματος, id. σ. 41.

κό έλεγχο της αναθεώρησης του Συντάγματος, εκφράζει την άποψη ότι το δικαίωμα αντίστασης των δικαστών περιορίζεται αποκλειστικά στην περίπτωση κατάλυσης του Συντάγματος με την επιβολή δικτατορίας.⁷⁹ Αποκλείει δηλαδή την ενεργοποίηση του σχετικού δικαιώματος όταν η κατάλυση του Συντάγματος δεν είναι το αποτέλεσμα ενός πραξικοπήματος.

Ωστόσο και η αντίθετη άποψη δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί. Η διάταξη του άρθρου 87 παρ. 2 Σ. αναφέρεται σε δικαίωμα αντίστασης έναντι διατάξεων που έχουν τεθεί «κατά κατάλυση του Συντάγματος», δηλαδή η κατάλυση θα πρέπει να έχει συντελεστεί. Εάν όμως στην περίπτωση της κατάλυσης του Συντάγματος με τη βία είναι ευχερής η διάκριση μεταξύ απόπειρας και συντελεσμένης κατάλυσης, στις περιπτώσεις κατάλυσης του Συντάγματος μέσω καταστρατήγησης της αναθεωρητικής διαδικασίας τα όρια μεταξύ της απόπειρας και της κατάλυσης είναι δυσδιάκριτα. όχι όμως ανύπαρκτα. Αν στοιχείο κατάλυσης του Συντάγματος είναι η απώλεια της ισχύος του, τότε η αναθεώρηση διατάξεων μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η εξουδετέρωση ή κατάργηση των εγγυήσεων του Συντάγματος συντελεί στην απώλεια της ισχύος του. Κάποιες «αναθεωρήσεις» λοιπόν μπορεί να έχουν ισοδύναμο αποτέλεσμα με τη βίαιη κατάλυση του Συντάγματος και άρα όσον αφορά το Ελληνικό Σύνταγμα θέτουν σε νέα βάση την απάντηση στο ερώτημα σχετικά με τις προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 87 παρ. 2 Σ.

Καταληκτικές παρατηρήσεις

Το δικαίωμα αντίστασης μετά από μια περίοδο μακαριότητας και κυριαρχίας των αντιλήψεων περί του τέλους της ιστορίας, οι οποίες καθιστούσαν ιστορικό αναχρονισμό την επίκλησή του, προβάλλει ξανά στο προσκήνιο. Οι νέες απειλές απέναντι στη δημοκρατία δεν έχουν πλέον τη μορφή του πραξικοπήματος, ή τουλάχιστον δεν έχουν μόνο αυτή τη μορφή. Η κατάλυση του Συντάγματος, η οποία ενεργοποιεί το δικαίωμα αντίστασης, μπορεί να γίνει ακόμη και με την εκπεφρασμένη δημοκρατικά βούληση του λαού. Οι νέες απειλές δημιουργούν όμως και νέες προκλήσεις. Οι προκλήσεις αυτές δοκιμάζουν τον τρόπο και τα «εργαλεία» μέσω των οποίων κατανοούσαμε το τρίπτυχο λαός, δημοκρατία, κατάλυση του Συντάγματος. Η δοκιμασία αυτή όμως δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να υποταχθούμε αμαχητί σε μια πλειοψηφική εκδοχή της δημοκρατίας στην οποία δεν υπάρχει κανένας θεσμός παρά μόνο ο λαός ή οι θεσμοί υπάρχουν μόνο εφόσον εξυπηρετούν την πλειοψηφική εκδοχή του λαού.

⁷⁹ Id. σ. 55.

Στις νέες συνθήκες το δικαίωμα αντίστασης εμπλουτίζεται αναγκαστικά με καινούργιες νοσηματοδοτήσεις και εξακολουθεί να αποτελεί δικαίωμα και υποχρέωση, αν επιθυμούμε οι έννοιες δημοκρατία και Σύνταγμα να μην απωλέσουν τα βασικά χαρακτηριστικά τους και μεταβληθούν σε «σκιάχτρα». Υπό αυτό το πρίσμα η επανέκδοση της μελέτης του Φίλιππου Σπυρόπουλου είναι και επίκαιρη και αναγκαία, γιατί μας παρέχει τα απαραίτητα αναλυτικά εργαλεία για να εξετάσουμε τις νέες προκλήσεις.

Το δικαίωμα αντίστασης και το καθήκον τήρησης του Συντάγματος και των νόμων που συμφωνούν με αυτό – Η σχέση των παρ. 2 και 4 του άρθρου 120 Συντάγματος μεταξύ τους

Χαράλαμπος Μ. Τσιλιώτης

Αναπληρωτής Καθηγητής Συνταγματικού
και Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου,
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

I. Πρόλογος

Η παρούσα μελέτη γράφεται 35 χρόνια μετά την έκδοση του βιβλίου του δασκάλου του γράφοντος, Ομότιμου Καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Φίλιππου Σπυρόπουλου, για το δικαίωμα αντίστασης⁸⁰ και σε ό,τι αφορά τον γράφοντα εις ανάμνησή της. Λέμε εις ανάμνηση διότι φέρνει τον γράφοντα πίσω στα φοιτητικά του χρόνια, όταν ήταν τριτοετής φοιτητής της Νομικής Αθηνών με δάσκαλο του Συνταγματικού Δικαίου τον Σπυρόπουλο, όταν αυτό πρωτοκυκλοφόρησε. Ήταν ίσως το πρώτο μη πανεπιστημιακό σύγγραμμα που ο γράφων είχε σπεύσει να αγοράσει και να το διαβάσει με μεγάλο ενδιαφέρον στο σύνολό του, χωρίς να έχει κάποια φοιτητική υποχρέωση (εξετάσεις, εκπόνηση εργασίας κ.λπ.) προς τούτο, αν και είχε αρκετές τέτοιες υποχρεώσεις με διδάσκοντα τον Καθηγητή Σπυρόπουλο. Έκτοτε δεν χρειάστηκε να ανατρέξει στο εν λόγω σύγγραμμα κατά την εκπόνηση κάποιας μελέτης από τις πολλές στη μεταγενέστερη επιστημονική του δραστηριότητα, αν και πολλές φορές κατέφυγε σε άλλα έργα του Σπυρόπουλου. Έτσι με νοσταλγία του δίδεται τώρα η ευκαιρία να μελετήσει ξανά αποσπάσματα από το βιβλίο αυτό για να γράψει την παρούσα μελέτη.

---

⁸⁰ Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος, 2022 (passim).

Μάλιστα το βιβλίο του Σπυρόπουλου αποκτά σήμερα, όπως και κατά την προηγούμενη δεκαετία απέκτησε, μία παράξενη επικαιρότητα, όταν τόσο κατά το τελευταίο έτος με την ανάπτυξη και στην χώρα μας ενός ποσοτικά μειοψηφικού αλλά σε δυναμισμό ισχυρού «αντιεμβολιαστικού» κινήματος όσο και κατά την παρελθούσα δεκαετία του 2010 με αφορμή τη λήψη περιοριστικών οικονομικών μέτρων για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης και την ανάπτυξη ενός ισχυρού, διασταυρούμενου και εν πολλοίς συμπίπτοντος με το προηγούμενο «αντιμνημονιακού» κινήματος αναπτύχθηκαν θύλακες στην κοινωνία που με πρόφαση το δικαίωμα αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 Σ. προέτρεπαν σε παραβίαση του νόμου. Οι «θεματοφύλακες του Συντάγματος» κατά την παρούσα φάση ή τα κινήματα των «αγανακτισμένων» και του «δεν πληρώνω» κ.ά. κατά την περίοδο της «μνημονιακής» κρίσης ήταν μερικά από αυτά τα οργανωμένα κινήματα που τα μέλη τους αυτοαναγορεύονταν σε θεματοφύλακες ή τιμητές της συνταγματικής νομιμότητας αρνούμενοι να συμμορφωθούν με την εν γένει νομιμότητα και επικαλούμενοι το δικαίωμα αντίστασης. Απαντήσεις στο αντιθεσμικό και εν τέλει αντισυνταγματικό της συμπεριφοράς αυτής δίδονται και από το βιβλίο του Σπυρόπουλου 35 χρόνια νωρίτερα.⁸¹

Αντικείμενο, λοιπόν, αυτής της μελέτης είναι η σχέση του δικαιώματος αντίστασης της παρ. 4 του άρθρου 120 Σ. με την υποχρέωση σεβασμού του Συντάγματος και των νόμων που συνάδουν με αυτό της παρ. 2 του ιδίου άρθρου και κατά πόσο η επίκληση του πρώτου μπορεί να δικαιολογήσει τη μη συμμόρφωση με τους νόμους.

II. Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Σ.

A. Νομική φύση

Η ακροτελεύτια διάταξη του ισχύοντος Συντάγματος του 1975,⁸² η οποία περιέχει τόσο δικαίωμα όσο και υποχρέωση αντίστασης κατά οποιουδήποτε επιχειρεί να καταλύσει το πολίτευμα με τη βία, είναι πρωτόγνωρη στη συνταγματική μας ιστορία.⁸³ Όλα τα προηγούμενα Συντάγματα περιείχαν στην ακροτελεύτιά τους διάταξη με την ίδια ακριβώς διατύπω-

⁸¹ Πρβλ. και κατωτέρω υπό Γ και Δ.

⁸² Άρθρο 120 παρ. 4 Σ.: «Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με την βία».

⁸³ Για μία ιστορική και πολιτειολογική προσέγγιση του δικαιώματος αντίστασης από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα πρβλ. Γ. Κασιμάτη, «Η αντίσταση», σε: *του ιδίου*, Μελέτες II. Κράτος και Πολίτευμα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000, σελ. 73 επ.

ση την αποστροφή ότι «η τήρησης του Συντάγματος αφιερώνεται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων»,⁸⁴ η οποία είναι παρεμφερής με την αντίστοιχη του άρθρου 120 παρ. 4 Σ. 75 ότι «η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων». Τα περί δικαιώματος και υποχρέωσης αντίστασης, όπως και οι προηγούμενες παρ. 1-3 του άρθρου 120 Σ., αποτελούν νεωτερισμό σε σχέση με τα προγενέστερα Συντάγματα.⁸⁵ Επίσης, σπανίως συναντάται σε επίπεδο Συγκριτικού Συνταγματικού Δικαίου αντίστοιχη διάταξη σε αλλοδαπά συνταγματικά κείμενα.⁸⁶

Το μεν δικαίωμα αντίστασης θα πρέπει να θεωρηθεί πολιτικό δικαίωμα⁸⁷ και μάλιστα μόνο για τους Έλληνες πολίτες,⁸⁸ συλλογικής δράσης⁸⁹ υπό την έννοια του *status activus*, περισσότερο πολιτικοσυμβολικού και λιγότερο κανονιστικού χαρακτήρα,⁹⁰ η δε αγωγιμότητά του (υποκειμενικό δικαίωμα), όπως και οι προϋποθέσεις ασκήσεώς του, εί-

⁸⁴ Βλ. άρθρο 107 Σ. 1844, άρθρο 110 Σ. 1864, άρθρο 111 Σ. 1911, άρθρο 127 Σ. 1927, άρθρο 114 Σ. 1952.

⁸⁵ Ο πληθωρισμός αυτός διατάξεων στο ακροτελεύτιο άρθρο του Συντάγματος θα πρέπει να αποδοθεί στις τραυματικές εμπειρίες του δικτατορικού καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967, από το οποίο μόλις είχε εξέλθει η χώρα κατά τον χρόνο ψήφισής του Σ. 75, οπότε ο συνταγματικός νομοθέτης θέλησε να πλειοδοτήσει σε σχέση με το συνταγματικό παρελθόν.

⁸⁶ Πρβλ. ιδίως σε επίπεδο ισχύοντος Δικαίου, άρθρο 20 παρ. 4 Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης (ΘΝ), άρθρο 2 της Γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, η οποία δυνάμει του Προοιμίου του ισχύοντος Γαλλικού Συντάγματος του 1958, που παραπέμπει στο Προοίμιο του Συντάγματος 1946 το οποίο με τη σειρά του παραπέμπει στη Γαλλική Διακήρυξη του 1789 αποτελεί θετικό δίκαιο στη Γαλλία, άρθρο 21 Πορτογαλικού Συντάγματος 1976. Πρβλ. επίσης σε επίπεδο Διεθνούς Δικαίου το Προοίμιο της Οικουμενικής Διακήρυξης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου του 1948.

⁸⁷ Πρβλ. Α. Μανιτάκης, Το «δικαίωμα» αντίστασης κατά το άρθρο 120 § 4 Σ., ΝοΒ 2004, σ. 914, Ξ. Γιαταγάνας, «Άρθρο 120», σε: Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Γ. Γεραπειρίτη (Επιμ.), Σύνταγμα Κατ' άρθρο ερμηνεία, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, αρ. περ. 23.

⁸⁸ Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 97.

⁸⁹ Κατά τον Α. Μανιτάκη, ό.π. (υποσημ. 87), σ. 915, πρόκειται περί συλλογικού δικαιώματος του Λαού. Πλην, όμως, ο Λαός (υπό στενή έννοια) ως εκλογικό σώμα είναι το ανώτατο όργανο του Κράτους και τα όργανα δεν έχουν δικαιώματα αλλά αρμοδιότητες. Αν πάλι ο Μανιτάκης εννοεί τον Λαό υπό ευρεία έννοια, και πάλι είναι πολύ δύσκολο να του αναγνωρισθεί ένα τέτοιο «δικαίωμα». Ορθότερο θα πρέπει να θεωρηθεί ότι πρόκειται για πολιτικό δικαίωμα συλλογικής δράσης, όπως το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 11 Σ.), του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 12 Σ.), της απεργίας (άρθρο 23 παρ. 2 Σ.), τα οποία εκτός από αμυντικά (*status negativus*) αποτελούν και πολιτικά δικαιώματα συλλογικής δράσης – πρβλ. προς αυτή την κατεύθυνση και Σπυρόπουλο, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 97-100.

⁹⁰ Πρβλ. Μανιτάκη, *ibidem*, σ. 907.

ναι δυσχερές να διαγνωσθούν.⁹¹ Πάντως, πρακτικά μπορεί να βοηθεί η επίκληση της ασκήσεως του δικαιώματος αυτού ενώπιον Δικαστηρίου για να αρθούν οι έννομες συνέπειες παρανόμων πράξεων ή ο άδικος χαρακτήρας ποινικών αδικημάτων, τα οποία διεπράχθησαν στο πλαίσιο της άσκησης του δικαιώματος αυτού.⁹² Ο ενεργητικός του χαρακτήρας διαφέρει από τα κλασικά πολιτικά δικαιώματα (ενεργητικό εκλογικό δικαίωμα του άρθρου 51 παρ. 3 Σ., παθητικό εκλογικό δικαίωμα του άρθρου 55 Σ., δικαίωμα ίδρυσης και συμμετοχή σε κόμματα του άρθρου 29 παρ. 1 Σ. κ.ά.), καθότι μπορεί να ασκηθεί σε εντελώς ακραίες και εξαιρετικές περιπτώσεις και ευχή όλων είναι να μην ασκηθεί ποτέ. Η δε υποχρέωση αντιστάσεως θα πρέπει να θεωρηθεί ως γενική εκ του Συντάγματος υποχρέωση,⁹³ περισσότερο διακηρυγματικού-πανηγυρικού⁹⁴ χαρακτήρα, χωρίς να αντλούνται από αυτήν εμφανείς έννομες συνέπειες.⁹⁵

Β. Η έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος

Δεν αμφισβητείται και αυτό προκύπτει από την ξεκάθαρη διατύπωση της παρ. 4 του άρθρου 120 Σ. ότι το δικαίωμα ενεργοποιείται όταν επιχειρείται η κατάλυση του Συντάγματος. Αρκεί η απόπειρα, όχι όμως οι προπαρασκευαστικές ενέργειες, ενώ δεν απαιτείται η ολοκλήρωση της κατάλυσης, κάτι που θα αποδυνάμωνε την άσκηση του δικαιώματος. Κατάλυση του Συντάγματος υπό την έννοια του άρθρου 120 παρ. 4 αυτού⁹⁶ είναι η *de facto* απώλεια ισχύος του Συντάγματος ως προς τις θεμελιώδεις αρ-

⁹¹ Πρβλ. Γιαταγάνα, ό.π. (υποσημ. 87), αρ. περ. 23.

⁹² Πρβλ. Σπυρόπουλο, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 87, κατά τον οποίον «[η] κατάλυση του Συντάγματος είναι εκείνη που εξαλλάσσει το άδικο σε δίκαιο κατά παρόμοιο τρόπο όπως η συνδρομή ενός λόγου άρσης του άδικου χαρακτήρα μιας πράξης στο Ποινικό Δίκαιο». Πρβλ. και άρθρο 20 ΠΚ κατά το οποίο «[ε]κτός από τις περιπτώσεις των άρθρων 21, 22, 25, 304 παρ. 4, 308 παρ. 2, 367 και 371 παρ. 4, ο άδικος χαρακτήρας της πράξης αίρεται και όταν αυτή αποτελεί ενάσκηση δικαιώματος ή εκπλήρωση καθήκοντος που προβλέπεται στο νόμο». Ως τέτοιο δικαίωμα και καθήκον που προβλέπεται από το Σύνταγμα ως ουσιαστικό νόμο είναι και το δικαίωμα και υποχρέωση αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Σ.

⁹³ Βλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Τέταρτη Έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012, αρ. περ. 118.

⁹⁴ Πρόκειται περί χαρακτηριστικής περίπτωσης πανηγυρικού χαρακτήρα συνταγματικής διάταξης. Για την πανηγυρική διατύπωση διατάξεων του Συντάγματος πρβλ. Ε. Βενιζέλο, Εισαγωγικό μάθημα Συνταγματικού Δικαίου στους πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης, ΕφΔΔ 2019, σ. 388, *τον ιδίου*, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Τρίτη Έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 3.

⁹⁵ Διαφορετικά είναι με τη γενική υποχρέωση σεβασμού του Συντάγματος και των με αυτό συναδόντων νόμων που καθιερώνει η παρ. 2 του άρθρου 120 Σ. – πρβλ. περισσότερα κατωτέρω υπό Γ.

⁹⁶ Πρβλ. επίσης για τον όρο και άρθρο 87 παρ. 2 Σ.

χές του στο σύνολό τους ή ως προς ορισμένες από αυτές, η οποία επέρχεται όταν εκμηδενισθεί η αποτελεσματικότητά του.⁹⁷

Ως Σύνταγμα εννοείται εν προκειμένω το Πολίτευμα,⁹⁸ δηλαδή όχι κάποια ή κάποιες επιμέρους διατάξεις του Συντάγματος αλλά η μορφή και οι οργανωτικές βάσεις του Συντάγματος-Πολιτεύματος⁹⁹ κατά την παρεμφερή διατύπωση του άρθρου 110 παρ. 1 Σ. ή καλλίτερα οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος,¹⁰⁰ δηλαδή η δημοκρατική αρχή, η αντιπροσωπευτική αρχή, η κοινοβουλευτική αρχή, η αρχή της προεδρευομένης Δημοκρατίας, η αρχή του πολυκομματισμού, η αρχή της διάκρισης των εξουσιών, η αρχή του Κράτους Δικαίου και η αρχή του Κοινωνικού Κράτους¹⁰¹ (πρβλ. και άρθρο 134 παρ. 3 του ισχύοντος ΠΚ σύμφωνα με τον Ν. 4619/2019). Κατά συνέπεια προϋπόθεση εφαρμογής του άρθρου 120 παρ. 4 Σ. είναι η κατάλυση του Πολιτεύματος και όχι η απλή παραβίαση (διατάξεων) του Συντάγματος.¹⁰²

Κατά μία άποψη το δικαίωμα αντίστασης μπορεί να ασκηθεί όταν η κατάλυση είναι εν τω γίνεσθαι, ενώ χάνει τη σημασία του σε περίπτωση τετελεσμένης κατάλυσης του Πολιτεύματος, καθότι η νέα τάξη πραγμάτων που κατέλυσε το Σύνταγμα θα έχει επιβάλει τη δική της εξουσία.¹⁰³ Αυτή η άποψη είναι ορθή όταν υπάρχει ολική κατάλυση του Πολιτεύματος, όχι όμως μερική όταν έχει καταλυθεί κάποια ή κάποιες από τις προαναφερθείσες θεμελιώδεις αρχές του Πολιτεύματος. Το δικαίωμα αντίστασης παραμένει ενεργό στο μέτρο που ασκείται για να μην καταλυθούν

⁹⁷ Πρβλ. Σπυρόπουλο, ό.π. (υποσ. 80), σ. 41. Πρβλ. και τον ορισμό του Α. Μανιτάκη, ό.π. (υποσημ. 87), σ. 913, ότι «ως κατάλυση του Συντάγματος θα πρέπει να εννοηθεί εδώ η έμμεση (σ.σ. διά της μη λειτουργίας των εγγυήσεων τήρησης του Συντάγματος) ή άμεση (σ.σ. διά επαναστάσεως ή πραξικοπήματος) κατάλυση του πολιτεύματος που εκδηλώνεται με την προσβολή της μορφής του ή μιας από τις οργανωτικές βάσεις του και την αδυναμία εφαρμογής, μερικής ή ολικής, του Συντάγματος και λειτουργίας των εγγυήσεων τήρησής του».

⁹⁸ Βλ. Σπυρόπουλο, *ibidem*, σ. 85, Μανιτάκη, *ibidem*, σ. 913.

⁹⁹ Έτσι Σπυρόπουλος, *ibidem*, σ. 49 επ.

¹⁰⁰ Πρβλ. για τη σύνδεση των οργανωτικών βάσεων του πολιτεύματος με τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, Γ. Κασιμάτη, *Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος*, ΤοΣ 1975, σ. 1 επ., *τον ιδίου*, *Συνταγματικό Δίκαιο II*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1980, σ. 53 επ., *τον ιδίου*, «Άρθρο 1», σε Γ. Κασιμάτη/Κ. Μαυριά, *Ερμηνεία του Συντάγματος*, Τόμος Α΄, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, αρ. περ. 20 επ., *τον ιδίου*, *Οι βάσεις του πολιτεύματος και οι θεμελιώδεις αρχές του συντάγματος*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022 (*passim*).

¹⁰¹ Πρβλ. Σπυρόπουλο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2η Έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2020, Πρβλ. επίσης τις συμβολές σε Θ. Αντωνίου (Επιμ.), *Οι γενικές αρχές του Δημοσίου Δικαίου*, Αθήνα, 2014 (*passim*).

¹⁰² Βλ. Μανιτάκη, ό.π. (υποσημ. 87), σ. 913.

¹⁰³ Βλ. Σπυρόπουλο, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 56.

οι υπόλοιπες. Επίσης, στο μέτρο που δεν έχει καταλυθεί το Σύνταγμα σε όλες τις θεμελιώδεις αρχές του, τότε μπορεί να υπάρξει δυνατότητα διά της αντιστάσεως να επαναφερθούν τα πράγματα στην προτέρα της κατάλυσης κατάσταση, δηλαδή στην επαναφορά της ισχύος της ή των καταλυθεισών αρχών.

Έτσι σύμφωνα με τα ανωτέρω η δημοκρατική αρχή καταλύεται όταν οι εξουσίες παύουν να πηγάζουν από τον Λαό και ο τελευταίος δεν μπορεί να εκφρασθεί διά εκλογών που να πληρούν τις προϋποθέσεις των άρθρων 51 παρ. 3 και 52 Σ. ή και καθόλου, όταν λήγει η θητεία της Βουλής κατά το άρθρο 53 παρ. 1 Σ. ή αυτή διαλύεται πρόωρα κατά τα άρθρα 37 παρ. 3 εδ. γ' και 41 παρ. 1 και 2 Σ. χωρίς να προκηρυχθούν εκλογές.

Η αντιπροσωπευτική αρχή καταλύεται όταν καταργείται ο ρόλος του Κοινοβουλίου και την εξουσία αναλαμβάνει ο «Λαός» ως όχλος ή διά «λαϊκών συνελεύσεων».

Η κοινοβουλευτική αρχή καταλύεται κυρίως όταν η Κυβέρνηση παύει να έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής και παραμένει στη θέση της, ή/και όταν το Κοινοβούλιο δεν μπορεί να ασκήσει τη δεύτερη βασική συνιστώσα της κοινοβουλευτικής αρχής, τον κοινοβουλευτικό έλεγχο της Κυβέρνησης.¹⁰⁴ Επίσης, η αρχή αυτή καταλύεται εάν με συνταγματική αναθεώρηση και κατ' απόκλιση προς το άρθρο 110 παρ. 1 Σ. καθιερωθεί το προεδρικό σύστημα σε αντίθεση με το κοινοβουλευτικό, το οποίο σύμφωνα με τη διάταξη αυτή εξαιρείται κάθε μελλοντικής αναθεώρησης.

Η αρχή της προεδρευομένης Δημοκρατίας καταλύεται εάν επαναφερθεί ο θεσμός της Μοναρχίας (βασιλευομένης Δημοκρατίας) ακόμα και με

¹⁰⁴ Για τα δύο αυτά χαρακτηριστικά της κοινοβουλευτικής αρχής στο Βρετανικό Πολίτευμα πρβλ. εκτενώς την απόφαση της 23.09.2019 του UK Supreme Court R (on the application of Miller) (Appellant) v The Prime Minister (Respondent) Cherry and others (Respondents) v Advocate General for Scotland (Appellant) (Scotland) [2019] UKSC 41, par. 42 επ. (Cherry/Miller No 2), και ιδιαίτερα για τη δεύτερη περίπτωση par. 50. Μάλιστα, το Ανώτατο Δικαστήριο του ΗΒ στην ως άνω υπόθεση με την οποία ελέγχθηκε η συνταγματικότητα της αναστολής λειτουργίας του Κοινοβουλίου για 5 εβδομάδες δέχθηκε ότι παραβιάζεται η αρχή της λογοδοσίας της Κυβέρνησης στο Κοινοβούλιο ως απόρροια της αρχής της κοινοβουλευτικής κυριαρχίας, όταν το τελευταίο δεν θα έχει τη δυνατότητα για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα να ασκήσει κοινοβουλευτικό έλεγχο για ένα μείζον ζήτημα εθνικής πολιτικής όπως αυτό της αποχώρησης του ΗΒ από την ΕΕ (Brexit). Πρβλ. επίσης, Paul Craig, Prorogation: Constitutional Principle and Law, Fact and Causation, in: Oxford Human Right Hub 31.8.2019, διαθέσιμο σε: ohrh.law.ox.ac.uk/prorogation-constitutional-principle-and-law-fact-and-causation/#targetText=Parliament%20wishes%20to%20exercise%20its,to%20be%20powerless%20to%20intervene.&targetText=The%20sovereignty%20of%20Parliament%20is,underlying%20the%20unwritten%20UK%20constitution.

δημοψήφισμα, το οποίο θα έχει διενεργηθεί ούτως ή άλλως κατά παράβαση του άρθρου 44 παρ. 2 Σ.

Η αρχή του πολυκομματισμού καταλύεται όταν επιβληθεί διά νόμου το μονοκομματικό ή δικομματικό σύστημα, ούτως ώστε να καταργηθούν όλα τα υπόλοιπα κόμματα ή να μην μπορούν να συμμετάσχουν στις εκλογές ή λόγω των αυστηρών ρυθμίσεων του εκλογικού νόμου¹⁰⁵ να μην έχουν ουσιαστική πιθανότητα να εκλέξουν αντιπροσώπους τους στη Βουλή.

Η αρχή του Κράτους Δικαίου καταλύεται όταν η εκτελεστική εξουσία ενεργεί συστηματικά κατ' αντίθεση προς τον νόμο και τα Δικαστήρια αδυνατούν να ασκήσουν την προβλεπόμενη εκ του Συντάγματος και του νόμου δικαιοδοσία τους, κυρίως τον εκ του Συντάγματος (πρβλ. άρθρο 93 παρ. 4 Σ.) έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ή όταν αποτελούνται από Δικαστές που δεν χαίρουν της επιβεβλημένης από το άρθρο 87 παρ. 1 Σ. προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας. Επίσης, όταν επιβάλλεται κατάσταση πολιορκίας κατά το άρθρο 48 Σ. χωρίς να τηρούνται οι προϋποθέσεις που ορίζονται στη διάταξη αυτή ή όταν αναστέλλεται η εφαρμογή περισσότερων θεμελιωδών δικαιωμάτων από αυτά που ορίζει η εν λόγω διάταξη ή και του συνόλου αυτών.

Η αρχή του Κοινωνικού Κράτους καταλύεται, τέλος, όταν το Κράτος παύσει να καλύπτει τις εκ του Συντάγματος παροχικές υποχρεώσεις του, όπως π.χ. σε περίπτωση κατάργησης των Φορέων Κοινωνικής Ασφάλισης, κατάργησης της δωρεάν παροχής υγείας διά του κλεισίματος των δημοσίων νοσοκομείων ή κατάργησης της δωρεάν παιδείας διά του κλεισίματος των δημοσίων εκπαιδευτηρίων ή της επιβολής διδάκτρων σε όλους τους φοιτούντες σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.¹⁰⁶

Γ. Η έννοια της «με τη βία» κατάλυσης του Συντάγματος

Περαιτέρω προϋπόθεση εφαρμογής του άρθρου 120 παρ. 4 Σ. είναι ότι η απόπειρα κατάλυσης του Συντάγματος πρέπει να συντελείται με βία. Η προϋπόθεση αυτή αποτελεί αναμφίβολα περιορισμό του πεδίου προστασίας του δικαιώματος αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 Σ.,¹⁰⁷ γι' αυτό θα πρέπει να γίνει ευρεία ερμηνεία του όρου «βία» ούτως ώστε να μη συρρι-

¹⁰⁵ Π.χ. σε περίπτωση που ο εκλογικός νόμος προβλέπει ως όριο εισόδου ενός κόμματος στη Βουλή ένα υπέρμετρα υψηλό ποσοστό της τάξης του 20% ή και παραπάνω που ουσιαστικά θα καθιστά αδύνατη την είσοδο στη Βουλή περισσότερων του ενός ή δύο κομμάτων. Πάντως και ένα χαμηλότερο ποσοστό μπορεί να θεωρηθεί αντισυνταγματικό, όχι όμως κατ' ανάγκη και κατάλυση της αρχής του πολυκομματισμού.

¹⁰⁶ Πρβλ. επίσης, την πιο εξειδικευμένη περιπτώσιολογία του *Σπυρόπουλου*, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 43 επ.

¹⁰⁷ Πρβλ. *Σπυρόπουλο*, *ibidem*, σ. 58.

κνωθεί ερμηνευτικά ανεπίτρεπτα το πεδίο αυτό. Πάντως η ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να φτάσει μέχρι τη συστολή του πεδίου εφαρμογής της διάταξης αυτής, ούτως ώστε να μην θεωρηθεί αναγκαία η ύπαρξη βίας στην απόπειρα κατάλυσης του Πολιτεύματος για την ενεργοποίηση του δικαιώματος αντίστασης. Η έννοια της κατάλυσης συντρέχει σωρευτικά με αυτήν της βίας ούτως ώστε να ενεργοποιηθεί το δικαίωμα της αντίστασης.¹⁰⁸

Ως βία υπό την έννοια του άρθρου 120 παρ. 4 Σ. δεν θα πρέπει να νοηθεί μόνο η απόλυτη ή φυσική βία (*vis absoluta*) με τη χρήση ή απειλή χρήσης όπλων κατά της ψυχοσωματικής ακεραιότητας ή και της ζωής άλλων (στρατιωτική βία, αστυνομική βία κ.τ.ό.) ή τη διενέργεια βασανιστηρίων, τα οποία ούτως ή άλλως είναι εκ του Συντάγματος και του νόμου απαγορευμένα (πρβλ. άρθρο 7 παρ. 2 Σ., άρθρο 137^A ΠΚ) αλλά και η ψυχολογική-θεσμική βία (*vis compulsiva*) διά ψυχικού ή «τεχνικού» καταναγκασμού,¹⁰⁹ στην οποία περιλαμβάνεται και ο κάθε είδους έλεγχος του κρατικού μηχανισμού, της δικαιοσύνης, του τύπου και άλλων μέσων επιβολής της πολιτειακής κατάλυσης, μεταξύ των οποίων και με εξαγορά. Ενώ η χρήση απόλυτης βίας είναι εύκολα διαγνώσιμη και ορισμένες φορές προφανής (π.χ. σε περίπτωση στρατιωτικού πραξικοπήματος), αντίθετα πιο δύσκολα μπορεί να αποδειχθεί η δεύτερη μορφή βίας με την ψυχική της διάσταση.

Η αντίσταση μπορεί να εκδηλωθεί με κάθε μέσο όπως ορίζει η παρ. 4 του άρθρου 120 Σ., αμυντικό ή και επιθετικό ακόμα και βίαιο,¹¹⁰ συμπεριλαμβανομένου και του εξαναγκασμού υπαλλήλου ή Αρχής να διενεργήσει πράξη, η οποία συνιστά κατάλυση του Συντάγματος, οπότε σε αυτή την περίπτωση αίρεται εκ του Συντάγματος ο άδικος χαρακτήρας του αδικήματος της αντίστασης κατά της αρχής κατά το άρθρο 167 παρ. 1 παλαιού ΠΚ ή της βίας κατά υπαλλήλων κατά την ίδια διάταξη του νέου ΠΚ¹¹¹ (πρβλ. και άρθρο 20 ΠΚ).¹¹²

III. Το καθήκον τήρησης του Συντάγματος και των νόμων που συμφωνούν με αυτό

Ενώ η παρ. 4 του άρθρου 120 Σ. κατοχυρώνει πρωτίστως ένα δικαίωμα

¹⁰⁸ Βλ. Γιαταγάνα, ό.π. (υποσημ. 87), αρ. περ. 9.

¹⁰⁹ Πρβλ. Σπυρόπουλο, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 60, Γιαταγάνα, *ibidem*, αρ. περ. 10.

¹¹⁰ Πρβλ. Σπυρόπουλο, *ibidem*, σ. 93-94, ο οποίος πάντως στέκεται επιφυλακτικά στη διάκριση μεταξύ αμυντικής και επιθετικής αντίστασης.

¹¹¹ Κατά τον Σπυρόπουλο, *ibidem*, σ. 88, η αντίσταση μπορεί να γίνει μόνο με πράξη άδικη και όχι κατ' ενάσκηση δικαιώματος εκ του Συντάγματος ή του νόμου, στη σ. 89 όμως σχετικοποιεί αυτή την απόλυτη αποστροφή του.

¹¹² Πρβλ. υποσημ. 92.

και παρακολουθηματικά μία υποχρέωση περισσότερο διακηρυγματικού χαρακτήρα, από την οποία δεν αντλούνται, εμφανείς τουλάχιστον, νομικές συνέπειες,¹¹³ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η παρ. 2 του ιδίου άρθρου, που ορίζει ότι ο σεβασμός του Συντάγματος και των νόμων που συμφωνούν με αυτό αποτελούν θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων, ιδρύει μία γενική υποχρέωση¹¹⁴ όχι μόνο όλων των Ελλήνων, όπως αναφέρει το γράμμα της διάταξης, αλλά κατά διασταλτική ερμηνεία όλων των προσώπων που υπόκεινται στη δικαιοδοσία των οργάνων του Ελληνικού Κράτους. Ο όρος «θεμελιώδης» έχει εμφαντικό περιεχόμενο για να καταδείξει τη σπουδαιότητα αυτού του καθήκοντος και δεν έχει την έννοια του καθορισμού θεμελιωδών καθηκόντων (Grundpflichten) ή υποχρεώσεων¹¹⁵ των προσώπων κατά την αντίστοιχη έννοια των θεμελιωδών δικαιωμάτων (Grundrechte).

Ο όρος «σεβασμός» υπό τη νομική του έννοια είναι εντονότερος από τους παρεμφερείς όρους «υπακοή» ή «τήρηση», αλλά ηπιότερος του όρου «πίστη». Σε κάθε περίπτωση εννοεί την εξωτερική συμπεριφορά που δεν είναι αντίθετη στο Σύνταγμα και τους νόμους, δηλαδή τη μη παραβίασή τους, χωρίς να προϋποθέτει μία εσωτερική αποδοχή του Συντάγματος και των νόμων. Κι αν το Σύνταγμα είναι ο θεμελιώδης νόμος του Κράτους που απευθύνεται περισσότερο στα όργανα του Κράτους, ενώ στους ιδιώτες κατοχυρώνει περισσότερο δικαιώματα και λιγότερο επιβάλλει υποχρεώσεις, οι νόμοι απευθύνονται εξίσου τόσο στα όργανα του Κράτους όσο και στους ιδιώτες, και η τήρησή τους είναι υποχρεωτική και για τους μεν και για τους δε. Η αρχή της νομιμότητας, που αποτελεί συστατικό, εάν όχι το σημαντικότερο, στοιχείο της γενικής συνταγματικής αρχής του Κράτους Δικαίου¹¹⁶ (πρβλ. άρθρο 25 παρ. 1 εδ. α' Σ., όπως τροποποιήθηκε με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001) και ιστορικά αφορά τη συμπεριφορά των οργάνων της εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας, θα ήταν λειψή ή ανάπηρη εάν την υποχρέωση τήρησης των νόμων δεν την είχαν και οι ιδιώτες.

Ενώ το καθήκον σεβασμού στο Σύνταγμα είναι απεριόριστο, η υποχρέωση τήρησης των νόμων περιορίζεται μόνο σε αυτούς που συνάδουν με

¹¹³ Πρβλ. ανωτέρω υπό Β ΙΙ.

¹¹⁴ Βλ. *Δαγτόγλου*, ό.π. (υποσημ. 93), αρ. περ. 115, 117.

¹¹⁵ Για τις θεμελιώδεις υποχρεώσεις των ιδιωτών πρβλ. *Δαγτόγλου*, *ibidem*, αρ. περ. 119 επ.

¹¹⁶ Πρβλ. και ΣτΕ Ολ 1582/2010 ΕΑΔΔ 2010, σ. 710, ΣτΕ 724/2001. Πρβλ. περαιτέρω *Ε. Σπηλιωτόπουλο*, *Εγχειρίδιο Γενικού Διοικητικού Δικαίου*, Δέκατη Πέμπτη Έκδοση, Αθήνα, 2017, αρ. περ. 72-73, *Α. Τάχο*, *Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο*, Ένατη Έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 67, *Σπυρόπουλο*, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π. (υποσημ. 101), § 3, αρ. περ. 33 επ.

αυτό.¹¹⁷ Από αυτή την διαπίστωση ανακύπτει το ερώτημα εάν οι αποδέκτες αυτής της υποχρέωσης ιδιώτες μπορούν να αντισταθούν σε νόμο που είναι αντισυνταγματικός και να μην τον εφαρμόσουν, ακόμη δε να προβούν σε περαιτέρω πράξεις αντίστασης, όπως άρνηση συμμόρφωσης με έννομες υποχρεώσεις, αντίσταση κατά της αρχής ή ακόμα και *in extremis* πράξεις δολιοφθοράς. Η απάντηση είναι εκ πολλών λόγων αρνητική και προκύπτει τόσο από την παρ. 2 όσο και από την παρ. 4 του άρθρου 120 Σ. σε συνδυασμό και προς το άρθρο 93 παρ. 4 Σ. που καθιερώνει τον διάχυτο έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια.¹¹⁸

Αρχίζοντας από την παρ. 4, κατέστη σαφές ανωτέρω¹¹⁹ ότι η απλή παραβίαση του Συντάγματος, από οποιοδήποτε όργανο εκ των τριών εξουσιών και κυρίως τον νομοθέτη, δεν συνιστά κατάλυση του Συντάγματος, τοσούτω έλασσον που ο αντισυνταγματικός νόμος ή η αντισυνταγματική πράξη δεν επιβάλλονται βίαια, αλλά σύμφωνα με τη συνήθη δικαιοπαραγωγική ή διοικητική διαδικασία. Κατά συνέπεια και μόνο εξ αυτού του λόγου εν προκειμένω δεν ενεργοποιείται το δικαίωμα αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 Σ.

Αλλά και από την παρ. 2 του άρθρου 120 Σ. δεν προκύπτει ένα τέτοιο «δικαίωμα». Η διάταξη ομιλεί για σεβασμό του Συντάγματος και των νόμων που συμφωνούν με αυτό. Ακόμα και στην περίπτωση που ιδιώτες, μεμονωμένα ή συλλογικά, θεωρούν έναν νόμο αντισυνταγματικό ή μία πράξη της εκτελεστικής εξουσίας, π.χ. ενός αστυνομικού οργάνου ή εν γένει της αστυνομικής αρχής ή της Κυβέρνησης συλλογικά ή μεμονωμένων Υπουργών, που ερείδεται επί αντισυνταγματικού νόμου αντισυνταγματική και βέβαια παράνομη, η υποχρέωση σεβασμού στο Σύνταγμα, η οποία είναι απεριόριστη, του επιβάλλει να επιλύσει τη διαφορά σύμφωνα με το Σύνταγμα (αρχή της διάκρισης των εξουσιών του άρθρου 26 Σ., ιδιαίτερα της παρ. 3, άρθρα 93 επ. Σ. για την οργάνωση, λειτουργία και δικαιοδοσία των δικαστηρίων σε συνδυασμό με το δικαίωμα δικαστικής προστασίας του άρθρου 20 παρ. 1 Σ.),¹²⁰ καταφεύγοντας στο αρμόδιο δικαστήριο, το οποίο οφείλει να ασκήσει στο πλαίσιο της δικαιοδοσίας του και της αρμοδιότητάς του έλεγχο της συνταγματικότητας του νόμου κατά το άρθρο 93 παρ. 4 Σ. και να μην εφαρμόσει τον νόμο αυτόν εάν τον κρίνει αντισυ-

¹¹⁷ Βλ. *Σπυρόπουλο*, Το δικαίωμα αντίστασης, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 69.

¹¹⁸ Πρβλ. και *Σπυρόπουλο*, *ibidem*, σ. 70-72, *Γιαταγάνη*, ό.π. (υποσημ. 87), αρ. περ. 12.

¹¹⁹ Πρβλ. ανωτέρω υπό Β II.

¹²⁰ Ναι μεν το δικαίωμα δικαστικής προστασίας αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα και όχι υποχρέωση του ιδιώτη, όταν αυτός, όμως, θέλει να «αντισταθεί» κατά αντισυνταγματικού νόμου, ο μόνος δρόμος είναι με την άσκηση του δικαιώματος αυτού.

νταγματικό.¹²¹ Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις όπως αυτή του άρθρου 6 παρ. 3 εδ. α' Σ.¹²² ή σε περίπτωση πρόδηλης αντισυνταγματικότητας¹²³ και στο μέτρο που ο νόμος έχει προβλέψει κάτι τέτοιο (πρβλ. άρθρο 25 παρ. 3 ΚΔΥ)¹²⁴ μπορεί ή και υποχρεούται, αναλόγως της νομοθετικής ρύθμισης, να μην συμμορφωθεί με τον αντισυνταγματικό νόμο ή τη διαταγή ή την πράξη που εξεδόθη βάσει αντισυνταγματικού νόμου. Σε μία τέτοια περίπτωση πηγή του δικαιώματος ή υποχρέωσης άρνησης συμμόρφωσης είναι ο νόμος ή η αρχή της νομιμότητας ως επιμέρους έκφραση του Κράτους Δικαίου ή η αρχή της χρηστής διοίκησης για τους δημοσίους υπαλλήλους,¹²⁵ επίσης ως επιμέρους έκφραση της αρχής του Κράτους Δικαίου και όχι το δικαίωμα αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 Σ.

Δεδομένου ότι ο σεβασμός και η τήρηση του Συντάγματος είναι έννοιες κατά τι εντονότερες από την υπακοή, η οποία δεν προϋποθέτει την εσωτερική αποδοχή του Συντάγματος και των νόμων, παρέπεται ότι οφείλεται τοσούτω μάλλον υπακοή στο Σύνταγμα και στους νόμους και η ανυπακοή σε αυτά όχι μόνο δεν μπορεί να δικαιολογηθεί αλλά θεωρείται αντικείμενη σε αυτά. Αυτό ισχύει και για την πολιτική ανυπακοή (*civil disobedience*)¹²⁶ ως πράξη πολιτικής διαμαρτυρίας σε νόμο αντίθετο με το Σύνταγμα (ποιος όμως το αποφασίζει;), όχι όμως στο ίδιο το Σύνταγμα, η οποία, όπως προειπώθηκε, δεν εμπίπτει στο πεδίο προστασίας του δικαιώματος αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 Σ.¹²⁷ Η μόνη δικαιολόγηση της ηθικοπολιτικής σκοπιμότητας και όχι της νομιμότητας σε ανυ-

¹²¹ Πρβλ. επίσης *Μανιτάκη*, ό.π. (υποσημ. 87), σ. 914, 916-917.

¹²² Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή «[ό]ταν περάσει άπρακτη καθεμία από τις δύο αυτές προθεσμίες (σ.σ. της παρ. 2), κάθε δεσμοφύλακας ή άλλος, είτε πολιτικός υπάλληλος είτε στρατιωτικός, στον οποίο έχει ανατεθεί η κράτηση εκείνου που έχει συλληφθεί, οφείλει να τον απολύσει αμέσως».

¹²³ Για το πότε η αντισυνταγματικότητα μπορεί να θεωρηθεί πρόδηλη πρβλ. προτάσεις και εκτιμήσεις σε *Χ. Τσιλιώτη*, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από την εκτελεστική λειτουργία, ΔιοικΔικ 2010, σ. 805 επ.

¹²⁴ Βλ. Ν. 3528/2007 «Κύρωση του Κώδικα Κατάστασης Δημοσίων Πολιτικών Διοικητικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ.», ΦΕΚ 26/Α/9-2-2007 (Κωδικοποιημένος). Η παρ. 3 του άρθρου 25 ΚΔΥ ορίζει: «Αν η διαταγή είναι προδήλως αντισυνταγματική ή παράνομη, ο υπάλληλος οφείλει να μην την εκτελέσει και να το αναφέρει χωρίς αναβολή».

¹²⁵ Πρβλ. *Τσιλιώτη*, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από την εκτελεστική λειτουργία, ό.π. (υποσημ. 122), σ. 805.

¹²⁶ Πρβλ. για την έννοια αυτή *Σπυρόπουλο*, Το δικαίωμα αντίστασης, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 82.

¹²⁷ Πρβλ. *Μανιτάκη*, ό.π. (υποσημ. 87), σ. 917-919 με τις εξής εύστοχες επισημάνσεις: «Η αναγνώριση ενός θετού δικαιώματος ανυπακοής στο νόμο αποτελεί λογική αντίφαση: όχι μόνο “δεν υπάρχει νομικό δικαίωμα ανυπακοής, αλλά αντίθετα υπάρχει καθήκον πολιτικό υπακοής”».

πακοή σε νόμο που ο ενδιαφερόμενος θεωρεί αντισυνταγματικό είναι η πρόκληση του ελέγχου της (αντι)συνταγματικότητας του νόμου με πράξη ανυπακοής όπως σε περίπτωση ανυπακοής σε νόμο που προβλέπει κυρώσεις, ποινικές ή διοικητικές ή άλλες δυσμενείς έννομες συνέπειες. Η ανυπακοή δεν μπορεί να φτάσει μέχρι του σημείου της αντίστασης κατά της αρχής (πρβλ. άρθρο 167 παρ. 1 παλαιού ΠΚ)¹²⁸ ή της βίας κατά υπαλλήλων (πρβλ. άρθρο 167 παρ. 1 νέου ΠΚ με τον Ν. 4619/2019)¹²⁹ ούτε να δικαιολογήσει βία, κατ' αντίθεση προς το δικαίωμα αντίστασης της παρ. 4,¹³⁰ αλλά μόνο μέχρι την παραπομπή της υπόθεσης στο αρμόδιο ποινικό ή διοικητικό δικαστήριο, το οποίο και θα αποφανθεί κατ' άρθρο 93 παρ. 4 Σ. για τη συνταγματικότητα ή μη του νόμου και των κυρώσεων ή δυσμενών εννόμων συνεπειών που επιβάλλει.

Σε περίπτωση που ο επίμαχος νόμος κριθεί με δικαστική απόφαση αντισυνταγματικός αίρονται τότε οι έννομες συνέπειες που επιβλήθηκαν στον ενδιαφερόμενο και ο τελευταίος μπορεί να ζητήσει αποζημίωση ή/και χρηματική ικανοποίηση με βάση τις διατάξεις των άρθρων 105-106 ΕισΝΑΚ σε συνδυασμό προς τις διατάξεις των άρθρων 932 και 59 ΑΚ, εάν αποδείξει ότι υπέστη υλική ζημία ή/και ηθική βλάβη από την εφαρμογή του αντισυνταγματικού νόμου στην περίπτωση του. Σε περίπτωση όμως αντίστασης κατά της αρχής (πριν την ισχύ του νέου ΠΚ) ή βίας κατά υπαλλήλων (υπό τον νέο ΠΚ), η δικαστική κρίση περί αντισυνταγματικότητας του νόμου δεν αίρει τον άδικο χαρακτήρα του εγκλήματος, αλλά μπορεί να αποτελέσει ελαφρυντική περίπτωση για την τέλεσή του υπό την έννοια του άρθρου 84 παρ. 2 περ. β' ΠΚ, ότι ο δράστης στην πράξη του ωθήθηκε από μη ταπεινά αίτια.

¹²⁸ Η διάταξη όριζε: «Όποιος μεταχειρίζεται βία ή απειλή βίας για να εξαναγκάσει κάποια αρχή ή υπάλληλο να ενεργήσουν πράξη που ανάγεται στα καθήκοντά τους ή να παραλείψουν νόμιμη πράξη, καθώς και όποιος βιαιοπραγεί κατά υπαλλήλου ή προσώπου που έχει προσληφθεί ή άλλου υπαλλήλου που έχει προστρέξει για να τον υποστηρίξει ενώ διαρκεί η νόμιμη ενέργειά του, τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον ενός έτους. Σε κάθε περίπτωση αποκλείεται η μετατροπή ή η αναστολή της ποινής».

¹²⁹ Η νέα διάταξη ορίζει: «Όποιος με βία ή απειλή βίας επιχειρεί να εξαναγκάσει κάποια αρχή ή υπάλληλο να ενεργήσει πράξη που ανάγεται στα καθήκοντά του ή να παραλείψει νόμιμη πράξη, καθώς και όποιος βιαιοπραγεί εναντίον του ή κατά προσώπου που έχει προσληφθεί ή άλλου υπαλλήλου που έχει προστρέξει για να τον υποστηρίξει κατά τη διάρκεια της νόμιμης ενέργειάς του (αντίσταση), τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη ή χρηματική ποινή».

¹³⁰ Πρβλ. ανωτέρω υπό Β ΙΙΙ.

IV. Δικαίωμα αντίστασης και ακτιβιστικές δράσεις της τελευταίας δεκαετίας

Όπως προαναφέρθηκε, οι παραπάνω διαπιστώσεις δοκιμάστηκαν την τελευταία δεκαετία και στις αρχές της τρέχουσας και ακόμη δοκιμάζονται από ακτιβιστικά κινήματα αμφισβήτησης νομοθετικών επιλογών είτε της δημοσιονομικής πολιτικής κατά την κρίση χρέους της περασμένης δεκαετίας είτε της πολιτικής αντιμετώπισης της πανδημίας Covid-19 κατά την τρέχουσα. Τέτοιες περιπτώσεις συνιστούσαν οι κάτωθι «ακτιβιστικές» ενέργειες:

1. Το κίνημα των «Αγανακτισμένων» της πλατείας Συντάγματος, κάποιοι εκ των οποίων μάλιστα την περίοδο Μαΐου-Ιουνίου 2011 προπηλάκιζαν βουλευτές κατά την προσέλευσή τους στον χώρο του Κοινοβουλίου, ασκώντας ενίοτε και βία, πριν την ψηφοφορία για σημαίνοντα εφαρμοστικά των δανειακών συμβάσεων νομοσχέδια ή επιχειρήσαν να εισέλθουν με τη βία στο Κοινοβούλιο ούτως ώστε να το καταλάβουν για να το σταματήσουν να νομοθετεί¹³¹ «αντιλαϊκούς» και «αντισυνταγματικούς» κατά την κρίση τους νόμους.¹³²
2. Το κίνημα «Δεν πληρώνω», τα μέλη του οποίου καλούσαν τους πολίτες της χώρας να αρνούνται να πληρώνουν για κοινωνικά

¹³¹ Πρβλ. Μανδραβέλη, «Η άνοδος και η εξαφάνιση των Αγανακτισμένων», σε: Εφημερίδα ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 25.11.2012, διαθέσιμο σε: [Η άνοδος και η εξαφάνιση των Αγανακτισμένων | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ \(kathimerini.gr\)](http://www.kathimerini.gr).

¹³² Τη δόξα των «Αγανακτισμένων» εζήλωσαν 10 χρόνια περίπου αργότερα οι οπαδοί του απελθόντος τότε Προέδρου των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ, όταν στις 6 Ιανουαρίου 2021 εισήλθαν με τη βία στο Καπιτώλιο, έδρα του Κογκρέσου των ΗΠΑ, για να «αποκαταστήσουν τη συνταγματική νομιμότητα», η οποία κατά την κρίση τους και με βάση διάφορες θεωρίες συνωμοσίας είχε τρωθεί με την εκλογή «κατόπιν εκλογικής νοθείας», κατά τους ισχυρισμούς τους, του Τζο Μπάιντεν στις προεδρικές εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 2020. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλες οι δικαστικές αποφάσεις συμπεριλαμβανομένων και αυτών του USA Supreme Court απέρριψαν προσφυγές του απελθόντος Προέδρου Τραμπ κατά της εκλογής Μπάιντεν σε σειρά Πολιτειών. Φαίνεται ότι το ultimatum refugium των οπαδών του Προέδρου Τραμπ δεν ήταν η Δικαιοσύνη αλλά η κατάληψη του Κοινοβουλίου, όταν οι δικαστικές αποφάσεις δεν ήταν αρεστές σε αυτούς.

Το ενδιαφέρον με τα καθ' ημάς είναι ότι τόσο οι «ακτιβιστές» κατά των «μνημονίων» όσο και οι οπαδοί του Ντόναλντ Τραμπ όσο και οι αρνητές του κορονοϊού, του εμβολίου και των λοιπών μέτρων κατά της πανδημίας διασταυρώνονται, στις ΗΠΑ μάλιστα ταυτίζονται, και χρησιμοποιούν τις ίδιες ή παρεμφερείς θεωρίες συνωμοσίας, επικαλούμενοι εν τέλει τη «συνταγματική νομιμότητα» η οποία κατ' αυτούς εξίσου συνωμοσιολογικά παραβιάζεται.

του 2020, αποτελούν κλασικές περιπτώσεις πολιτικής ανυπακοής χωρίς την εκδήλωση βίας εκ μέρους των «πολιτικά ανυπάκουων» ακτιβιστών, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις των «Αγανακτισμένων» και των «Θεματοφυλάκων του Συντάγματος», έχουν όμως ορισμένα κοινά σημεία:

Πρώτον, είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα ανωτέρω «ακτιβιστικά» κινήματα και ιδίως το τελευταίο επικαλούνταν το Σύνταγμα και τη δική τους «νομιμότητα» για να προβαίνουν στις ως άνω πράξεις που συνιστούσαν σαφώς την κατά περίπτωση διάπραξη σειράς ποινικών αδικημάτων (εξύβριση έργω και λόγω, απειλή, διατάραξη λειτουργίας δημόσιας υπηρεσίας, απλή σωματική βλάβη, παράνομη κατακράτηση, παράνομη οπλοφορία κ.ά.). Δικαιολογούσαν τις ανωτέρω κατά περίπτωση έκνομες πράξεις τους με το επιχείρημα της αντίστασης κατά «της επιχειρούμενης κατάλυσης του Συντάγματος», η οποία λάμβανε χώρα είτε με τη λήψη των περιοριστικών οικονομικών μέτρων σε μισθούς, συντάξεις και την αύξηση φόρων κ.ά., είτε με την επιβολή των περιοριστικών μέτρων κατά της πανδημίας, ιδίως τον εμβολιασμό και τη χρήση μάσκας.

Κατά δεύτερον, σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ορισμένοι εκ των αρνητών των ως άνω μέτρων προσέφυγαν στη δικαστική εξουσία όπου σε όλες τις περιπτώσεις τα επίδικα μέτρα κρίθηκαν συνταγματικά και σύμφωνα με την ΕΣΔΑ. Μάλιστα στην πρώτη περίπτωση δεν προσέφυγαν μόνο στο αρμόδιο εθνικό Δικαστήριο, το ΣτΕ το οποίο έκρινε ότι τα μέτρα δεν συνιστούσαν παραβίαση του Συντάγματος,¹³⁵ αλλά και στο ΕΔΔΑ, το οποίο έκρινε ότι δεν συνέτρεχε περίπτωση παραβίασης της ΕΣΔΑ.¹³⁶ Όσον αφορά το θέμα της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού, ήδη υπάρχουν δύο αποφάσεις του ΣτΕ¹³⁷ και δύο του ΕΔΔΑ¹³⁸ που αποφαίνονται ότι ο υποχρεωτικός εμβολιασμός είναι υπό προϋποθέσεις συνταγματικός και σύμφωνος με την ΕΣΔΑ και δύο πρόσφατες *ad hoc* της Ολομελείας του ΣτΕ για την υποχρεωτικότητα του αντι-Covid-19 εμβολιασμού, ακόμα μη δημοσιευθείσες αλλά με ανακοινωθέν μετά τη διάσκεψη το διατακτικό και περίληψη του σκεπτικού τους όπως προβλέπει

¹³⁵ Πρβλ. μεταξύ άλλων ΣτΕ 668/2012.

¹³⁶ Βλ. ΕΔΔΑ, απόφαση της 7-5-2013, αρ. προσφ. συνεκδικασθεισών προσφυγών 57665/12 και 57657/12 (Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ ./ Ελλάδας).

¹³⁷ Βλ. ΣτΕ (Α΄ Τμήμα) 2387/2021ΘΠΔΔ 2020, σ. 1010 επ., με παρατηρήσεις Χ. Τσιλιώτη, Το ΣτΕ ως «προάγγελος» της συνταγματικότητας ενδεχόμενου υποχρεωτικού αντι-Covid-19 εμβολιασμού, – Παρατηρήσεις στη ΣτΕ 2387/2020 (Τμήμα Α΄ - Επταμ.), ό.π., σ. 1015 επ. ΣτΕ (Α΄ Τμήμα) 662/2021 ΕφΔΔ 2021, σ. 594 επ.

¹³⁸ Έτσι υπό το πρίσμα του άρθρου 8 ΕΣΔΑ ΕΔΔΑ, απόφαση της 15.3.2012, αριθ. προσφυγ. 24429/03, παρ. 33 (Solomakhin ./ Ουκρανίας), ΕΔΔΑ, απόφαση της 8.4.2021, αριθμ. συνεκδικασθεισών προσφ. [47621/13](#) και 5 άλλες, παρ. 261 (Vanřřka και άλλοι ./ Τσεχίας).

το άρθρο 34 παρ. 8 ΠΔ 18/1989 όπως η παρ. αυτή εισήχθη με το άρθρο 25 Ν. 4786/2021.¹³⁹ Εκκρεμεί ακόμα η απόφαση της Ολομελείας του ΣτΕ για την απαγόρευση των υπαίθριων δημόσιων συναθροίσεων για τους εορτασμούς της επετείου της εξέγερσης του Πολυτεχνείου¹⁴⁰ και κατά της επιβολής διοικητικού προστίμου σε όσους ηλικίας άνω των 60 ετών δεν προέβησαν σε υποχρεωτικό εμβολιασμό, ενώ εκκρεμεί προσφυγή ενώπιον του ΕΔΔΑ για την επιβολή υποχρεωτικού εμβολιασμού στους υγειονομικούς, το οποίο σε επίπεδο προσωρινής δικαστικής προστασίας έχει απορρίψει την αίτηση ασφαλιστικών μέτρων, χωρίς όμως να μπει στην ουσία της υπόθεσης.¹⁴¹

Τρίτον, καταδεικνύουν ότι σε καμία από αυτές και επ' ουδενί συνέτρεχε περίπτωση επίκλησης του δικαιώματος αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. Κι αυτό διότι ούτε βία ασκήθηκε από την εξουσία, πέραν της νόμιμης βίας που ασκεί το Κράτος στο πλαίσιο του μονοπωλίου του καταναγκασμού, συμπεριλαμβανομένης της άσκησης βίας, τηρουμένων των αρχών της νομιμότητας και αναλογικότητας, ούτε απόπειρα για την κατάλυση του Πολιτεύματος υπήρξε με την ψήφιση των νόμων σύμφωνα με τη συνήθη δικαιοπαραγωγική διαδικασία, και τα Δικαστήρια λειτούργησαν σύμφωνα με την κατά το Σύνταγμα και τους νόμους δικαιοδοσία και την αρμοδιότητά τους και υπό τις εγγυήσεις του άρθρου 87 παρ. 1 Σ. Τουναντίον οι διαμαρτυρόμενοι για την ψήφιση και εφαρμογή των κατά την κρίση τους «αντισυνταγματικών» νόμων είχαν κάθε δυνατότητα να ασκήσουν το δικαίωμα δικαστικής τους προστασίας κατά το άρθρο 20 παρ. 1 Σ., επικαλούμενοι αντισυνταγματικότητα των επίμαχων νόμων ή διοικητικών πράξεων, το οποίο μάλιστα ορισμένοι άσκησαν, χωρίς όμως επιτυχία στη δικαστική έκβαση, όπως κατεφάνη.

Οι απορριπτικές δικαστικές αποφάσεις, όπως και κάθε δικαστική απόφαση, πρέπει να γίνονται σεβαστές, ανεξάρτητα από το εάν συμφωνούμε με το σκεπτικό και το διατακτικό τους ή όχι. Αλίμονο εάν συνέβαινε

¹³⁹ Πρβλ. και Κ. Μποτόπουλο, Θεματοφύλακες της παρανομίας, σε: SyntagmaWatch.gr 14.12.2021, διαθέσιμο σε: [Θεματοφύλακες της παρανομίας - Syntagma Watch](#).

¹⁴⁰ Ήδη σε επίπεδο προσωρινής δικαστικής προστασίας έχουν εκδοθεί οι ΕΑΣτΕ 262, 263/2020, σε: Διοικητικοί Δικαστές 19.11.2020, διαθέσιμο σε: [Επιτροπή Αναστολών ΣτΕ 263/2020 | Διοικητικοί Δικαστές \(ddikastes.gr\)](#), οι οποίες απέρριψαν τις αιτήσεις αναστολής κατά της πράξης απαγόρευσης. Μάλιστα στη μία από αυτές τις αποφάσεις αιτούν ήταν το κόμμα ΜέΡΑ25, ο αρχηγός του οποίου καλούσε σε «υπεύθυνη πολιτική ανυπακοή» κατά της απαγόρευσης, την οποία και έπραξε παρά την απορριπτική απόφαση της Προέδρου του ΣτΕ επί της αιτήσεως εκδόσεως προσωρινής διαταγής.

¹⁴¹ Βλ. τις αποφάσεις σε dikastiko.gr 10.09.2021, διαθέσιμο σε: [ΕΔΔΑ-υποχρεωτικός εμβολιασμός: Η απόφαση για Έλληνες υγειονομικούς \(dikastiko.gr\)](#).

το αντίθετο, να σεβόμαστε τις δικαστικές αποφάσεις μόνο όταν μας συμφέρει και όταν δεν μας συμφέρει να τις περιφρονούμε ως δήθεν προϊόν επιβολής της πολιτικής εξουσίας στη δικαστική¹⁴² ή ως δήθεν αποτέλεσμα εξαγοράς και άλλα τοιαύτα. Κατά συνέπεια όχι μόνο δεν υφίστατο δικαίωμα αντίστασης κατά των νόμων σύμφωνα με το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. στις ανωτέρω περιπτώσεις, αλλά τοσούτω μάλλον υπήρχε υποχρέωση υπακοής στο Σύνταγμα και τους νόμους σύμφωνα με την παρ. 2 του ίδιου άρθρου που δεν δικαιολογούσε πολιτική ανυπακοή, δεδομένου ότι τη συνταγματικότητα και τη συμβατότητα με την ΕΣΔΑ των επίμαχων νόμων έκριναν ή είναι ακόμα υπό κρίση από τα αρμόδια δικαστήρια, εθνικά και ευρωπαϊκά. Συνακόλουθα τέτοιου είδους συμπεριφορά είναι όχι μόνο αντίθετη στον νόμο, όχι μόνο δεν νομιμοποιείται από το Σύνταγμα αλλά είναι και αντίθετη στο Σύνταγμα.¹⁴³

V. Επίλογος

Ήταν μία χρήσιμη εμπειρία η αναδρομή στο βιβλίο του Φ. Σπυρόπουλου για τη συγγραφή της παρούσας μελέτης. Αποτέλεσε μία επιβεβαίωση των όσων ο γράφων έχει διατυπώσει κατά καιρούς κατά την τελευταία δεκαετία αλλά και πρόσφατα για την αντιθεσμική επίκληση του Συντάγματος με σκοπό την παραβίαση της νομιμότητας και εν τέλει του ίδιου του Συντάγματος. Οι παραπάνω απόψεις μπορούν να αποτελέσουν ένα λιθαράκι

¹⁴² Την άποψη αυτή διατύπωσε ανοιχτά ο ένας εκ των αιτούντων στην υπόθεση της απαγόρευσης των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων τον Νοέμβριο του 2020, το κόμμα ΜέΡΑ25, το οποίο αντέδρασε κατά τον ακόλουθο τρόπο σχολιάζοντας την απόφαση της Προέδρου του ΣτΕ επί του αιτήματος εκδόσεως προσωρινής διαταγής: «...το Συμβούλιο της Επικρατείας αφού η Πρόεδρος του δυσκολεύτηκε αρκετά όλη την μέρα με την απόφαση που θα έβγαζε επί της προσωρινής διαταγής –μιας και συνήθως αυτές οι αποφάσεις βγαίνουν πολύ σύντομα μετά την συζήτηση της υπόθεσης–, εν τέλει αποφάσισε πως επί της αρχής –στο επίπεδο δηλαδή της προσωρινής διαταγής– είναι νόμιμη η αυταρχική απόφαση της Κυβέρνησης... Η Πρόεδρος του ΣτΕ φρόντισε να χρεώσει την σχετική υπόθεση της προσφυγής μας σε έναν συντηρητικό-μνημονιακό εισηγητή ώστε και η οριστική έκβαση της να είναι της αρεσκείας της Κυβέρνησης».

Το ΜέΡΑ 25 εκφράζει την ελπίδα ότι «θα υπάρξει έστω και μία μειοψηφία που θα σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και θα προασπίσει την Δημοκρατία, το Σύνταγμα, τον Κοινοβουλευτισμό και τα πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες των πολιτών». Πρβλ. περαιτέρω τις κριτικές θέσεις σε μία τέτοια στάση και συναφώς με τις εδώ διαπιστώσεις Χ. Τσιλιώτη, Συνταγματικά ζητήματα του ν. 4703/2020 για τις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις και η μη εφαρμογή του στην περίπτωση της επετείου του Πολυτεχνείου, ΕφΔΔ 2021, σελ. 562, υποσημ. 213 (εκεί).

¹⁴³ Πρβλ. και Ε. Βενιζέλο, Η επίκληση του Συντάγματος από τους εχθρούς του, σε: evenizelos.gr 13.12.2021, διαθέσιμο σε: [Ευ. Βενιζέλος: Η επίκληση του Συντάγματος από τους εχθρούς του \(evenizelos.gr\)](https://www.evenizelos.gr).

στην αναδιαμόρφωση της κουλτούρας της ανυπακοής στη χώρα μας, η οποία σε ό,τι αφορά την τήρηση της νομιμότητας έχει συγκριτικά με άλλες χώρες της ΕΕ μεγάλες διαστάσεις. Η απαίτηση των ιδιωτών από τα όργανα του Κράτους να τηρούν τους νόμους είναι αυτονόητη, όπως και η υποχρέωση των τελευταίων να το πράττουν. Δεν είναι όμως και τόσο αυτονόητη κοινωνικοπολιτικά η συνταγματικά, όμως, επιβεβλημένη υποχρέωση και των ιδιωτών να τηρούν με τη σειρά τους νόμους, όπως και άλλων ειδικότερων συνταγματικών υποχρεώσεών τους, όπως το καθήκον εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης, το οποίο το Κράτος δικαιούται να το ζητήσει από αυτούς (άρθρο 25 παρ. 4 Σ.). Το δικαίωμα και η υποχρέωση αντίστασης κατά της επιχειρούμενης κατάλυσης του Συντάγματος με βία επ' ουδενί μας νομιμοποιεί να παραβιάζουμε τους νόμους, επειδή πιστεύουμε ότι δεν είναι σύμφωνοι με αυτό. Μία τέτοια υποχρέωση σεβασμού των νόμων πηγάζει από τον ίδιο τον σεβασμό του Συντάγματος, το οποίο δεν μπορούμε να το επικαλούμαστε κατά το δοκούν για να επιβάλλουμε τις δικές μας –ενίοτε αυθαίρετες και γραφικές– απόψεις.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Πρβλ. και Βενιζέλο, *ibidem*.

Το δικαίωμα αντίστασης μεταξύ συντεταγμένης εξουσίας και κυριάρχου

Βασιλική Χρήστου

Επίκουρη Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου
Νομικής Σχολής Αθηνών

I. Μία πρόκληση για τον νομικό θετικισμό

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το έργο και η διδασκαλία του Καθηγητή Φ. Σπυρόπουλου ξεχωρίζουν για την καθαρότητα του νομικού συλλογισμού και την ακριβολογία τους. Ως εκ τούτου πείθουν κι εντυπωσιάζουν ως νομικά κείμενα ή νομικές διαλέξεις χωρίς να καταφεύγουν σε σκέψεις πολιτικής σκοπιμότητας ή πολιτικής στρατηγικής ή ακόμη χειρότερα στην ιδεολογία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου κειμένου είναι η μονογραφία του Καθηγητή Σπυρόπουλου του έτους 1987 για το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος.¹⁴⁵

Οριοθετώντας το δικαίωμα αντίστασης ο Καθηγητής Σπυρόπουλος γράφει: «Το δικαίωμα και καθήκον αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 του ισχύοντος Συντάγματος, που αποσκοπεί στην τήρηση του Συντάγματος, διαφέρει πάντως ριζικά, με βάση τη θεμελίωση και τον σκοπό του, από το “φυσικό” αυτό δικαίωμα και καθήκον, με το οποίο μόνο το όνομα έχει κοινό».¹⁴⁶ Σε άλλο σημείο συνεχίζει: «Ωστε η “τήρηση του Συντάγματος” ως σκοπός του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης σημαίνει τελικά “τήρηση, δηλαδή προάσπιση του πολιτεύματος”, της μορφής και των οργανωτικών βάσεών του».¹⁴⁷ Ήδη δε στις πρώτες σελίδες του βιβλίου του έχει επισημάνει: «Τα προϊσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα δεν περιείχαν ρητές διατάξεις για το δικαίωμα αντίστασης. Ορισμένοι συγγραφείς συνήγαγαν δικαίωμα αντίστασης από τις

¹⁴⁵ Άρθρο 120 παρ. 4 Σ.: «Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντισταθούν με κάθε μέσο εναντίον οιασδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία».

¹⁴⁶ Φ.Κ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, 2022, σ. 77-78.

¹⁴⁷ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 84.

ακροτελεύτιες διατάξεις τους («η τήρησης του Συντάγματος αφιερούνται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων»). Το δικαίωμα αντίστασης ήταν πάντως ανοργάνωτο, αφού δεν είχαν ρυθμιστεί ρητά οι προϋποθέσεις για την άσκησή του.¹⁴⁸

Τι προκύπτει λοιπόν από τα παραπάνω, το οποίο είναι αντιπροσωπευτικό της νομικής αντίληψης, αλλά και της πολύ σημαντικής συνεισφοράς του συγγραφέα με την παρούσα μονογραφία; Ότι το δικαίωμα αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 Σ. είναι ένα δικαίωμα του θετικού και όχι του φυσικού δικαίου, ότι προστατεύει το Σύνταγμα και όχι κάποια ηθική αρχή, καθώς και ότι το δικαίωμα αυτό, ως θετικό δικαίωμα, είναι οργανωμένο, καθόσον το ίδιο το Σύνταγμα οριοθετεί τις προϋποθέσεις άσκησής του. Κοντολογίς η μονογραφία του Καθηγητή Σπυρόπουλου πετυχαίνει να μας δώσει μια εδραζόμενη επί του θετικού δικαίου, και μάλιστα επί του Συντάγματος, ερμηνεία ενός δικαιώματος, το οποίο μέλλεται να ασκηθεί όταν επιχειρείται η κατάλυση του ίδιου του ερείσματός του. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο, ούτε τυχαίο, ότι ο Καθηγητής Σπυρόπουλος, εντασσόμενος στην παράδοση του δημοκρατικού θετικισμού του Αριστόβουλου Μάνεση, επέλεξε να αφιερώσει μια μονογραφία του στο δικαίωμα αντίστασης.

II. Το θετικό δικαίωμα αντίστασης

Ας δούμε τα βασικά χαρακτηριστικά του δικαιώματος αντίστασης, όπως το προσεγγίζει ο συγγραφέας. Το δικαίωμα αντίστασης τυποποιείται για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1975 ως νόμιμος τρόπος αντίστασης στην απόπειρα κατάλυσης του πολιτεύματος. Η αντίσταση λαμβάνει χώρα «με κάθε μέσο», σύμφωνα με το Σύνταγμα, δηλαδή με κατ' αρχήν άδικες πράξεις, οι οποίες, όμως, εν τέλει είναι νόμιμα μέσα άμυνας υπέρ του πολιτεύματος, υπό τον όρον ότι συντρέχει η αυστηρή προϋπόθεση του άρθρου 120 παρ. 4 Σ., δηλαδή η απόπειρα κατάλυσης αυτού. Το «κάθε μέσο» είναι κατ' αρχήν άδικη πράξη, καθώς –εάν δεν ήταν– η νόμιμη βάση αυτού θα ήταν άλλη, όπως π.χ. το δικαίωμα στη συνάθροιση ή στην έκφραση, και όχι το δικαίωμα αντίστασης. Φορείς του δικαιώματος αντίστασης είναι οι πολίτες, είτε μεμονωμένα είτε συλλογικά, καθώς πρόκειται για κατεξοχήν πολιτικό δικαίωμα. Ακόμη, επισημαίνει ο συγγραφέας, το δικαίωμα αντίστασης παρουσιάζει την ιδιομορφία ότι και τα όργανα της κρατικής εξουσίας είναι φορείς του, μια που το δικαίωμα αντίστασης είναι ταυτόχρονα και καθήκον.¹⁴⁹

Ο συγγραφέας, μένοντας πιστός στο γράμμα του Συντάγματος, υπο-

¹⁴⁸ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 21.

¹⁴⁹ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 104-105.

στηρίζει ότι η αντίσταση επιτρέπεται όσο η κατάλυση του πολιτεύματος είναι επιχειρούμενη, βρίσκεται «εν τω γίνεσθαι» και όχι αφού έχει συντελεστεί. Αφού συντελεστεί η κατάλυση του Συντάγματος, τότε ισχύουν οι κανόνες της νέας έννομης τάξης που θα διαδεχθεί την προηγούμενη, ενώ ένα δικαίωμα αντίστασης μπορεί να νοηθεί πλέον μόνο στη σφαίρα του φυσικού δικαίου. Κατά τούτο, ο Καθηγητής Σπυρόπουλος απορρίπτει ρητά την εξαγγελία των ίδιων των συντακτών του Συντάγματος ότι το δικαίωμα αντίστασης επιβιώνει και του ίδιου του Συντάγματος και άρα ισχύει και μετά την κατάλυσή του.¹⁵⁰ Αυτή η προσέγγιση εκ μέρους του συγγραφέα συνάδει πλήρως με τη θετική αντίληψη περί του δικαιώματος αντίστασης.

Περαιτέρω, συνεχίζει ο συγγραφέας, το δικαίωμα αντίστασης ενεργοποιείται μόνον όταν επιχειρείται κατάλυση του πολιτεύματος, δηλαδή προσβάλλεται το πολίτευμα είτε άμεσα, με επανάσταση ή πραξικόπημα, είτε έμμεσα μέσω της παραβίασης μιας συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης που έχει, όμως, ως αποτέλεσμα την προσβολή της μορφής ή των οργανωτικών βάσεων του πολιτεύματος.¹⁵¹ Το δικαίωμα αντίστασης σαφέστατα δεν ενεργοποιείται σε κάθε περίπτωση παραβίασης ή απειλής παραβίασης του Συντάγματος, την οποία το τελευταίο προλαμβάνει ή αντιμετωπίζει με άλλα μέσα, όπως είναι το δικαίωμα έκφρασης, συνάθροισης κι ενώσεως, το δικαίωμα αναφοράς και δικαστικής προστασίας, αλλά και μέσα από τη συμμετοχή στις εκλογές και τη διάκριση των λειτουργιών.

Θα λέγαμε ότι οι παραπάνω εγγυήσεις απομακρύνουν την ανάγκη ενεργοποίησης του δικαιώματος αντίστασης και τυποποιούν διαδικασίες «μικρών επαναστάσεων» εντός του νομικού συστήματος που επιτρέπουν την έγκαιρη διόρθωση της αδικίας. Μάλιστα, αυτές οι «μικρές επαναστάσεις», που είναι οργανωμένες από το Σύνταγμα, όχι μόνο απομακρύνουν την ανάγκη ενεργοποίησης του δικαιώματος αντίστασης, αλλά και την απονομιμοποιούν για την περίπτωση των «απλών» παραβάσεων του Συντάγματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας στη χώρα μας θεμελιώθηκε, ανάμεσα σε άλλα επιχειρήματα, και επί του λόγου ότι δεν στοιχειοθετείται ένα δικαίωμα επανάστασης των πολιτών κάθε φορά που η κυβέρνηση παραβιάζει το Σύνταγμα. Στη σχετική εισήγησή του για την ιστορική απόφαση του Αρείου Πάγου 169/1893, ο εισαγγελέας Τζιβανόπουλος, τεκμηριώνοντας τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, παρατηρεί ότι η έννοια του άρθρου 110 Σ. (του 1864)¹⁵² είναι: «οι πολίται όλοι πρέπει να ώσιν

¹⁵⁰ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 56.

¹⁵¹ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 48-49.

¹⁵² Άρθρο 110 Σ. 1864: «Η τήρησις του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις πατριωτισμόν των Ελλήνων».

άγρυπνοι ως προς την τήρησιν των συνταγματικών ελευθεριών, αλλ' δι' όλων των νομίμων μέσων, διά του δικαιώματος της εκφοράς διά του τύπου και διά της προσφυγής ενώπιον δικαστηρίων, ...». Δηλαδή το άρθρο 110 Σ. 1864 δεν καθιερώνει «την αδιάκοπον επίστασιν και τον στασιασμόν». Μάλιστα, κανείς δεν έχει το δικαίωμα «ν' αντικαταστήση την εαυτού θέλησιν αντί της κυριαρχικής θελήσεως των συνταγματικών εξουσιών περιλαμβανούσης εν αυτής όλων την θέλησιν, επειδή πανταχού ένθα υπάρχει προσιτά τα νόμιμα μέσα κατ' ουδένα τρόπον δεν δύναται να γίνη δεκτόν μέσον, όπερ καταστρέφει το Σύνταγμα και την κοινωνία, επειδή το Σύνταγμα προείδε τας περιπτώσεις, καθ' ας διά παραβάσεις του δύναται να ικανοποιηθή η κοινωνία ...».¹⁵³

Την ιδέα του Συντάγματος ως συνόλου προληπτικών εγγυήσεων για την τήρησή του έχει υποστηρίξει και αναλύσει εκτενώς ο Αριστόβουλος Μάνεσης στο δίτομο έργο του *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*.¹⁵⁴ Στην πραγματικότητα, το Σύνταγμα αυτοπροστατεύεται διά των προληπτικών εγγυήσεων τηρήσεώς του και είναι αύταρκες. Είναι φύλακας του εαυτού του. Ο Καθηγητής Σπυρόπουλος παρατηρεί συναφώς ότι «[η] επαγρύπνηση για τη λειτουργία των προληπτικών κυρίως εγγυήσεων τήρησης του Συντάγματος, αυτή είναι η επιβεβλημένη φειδώ αναφορικά με την άσκηση του δικαιώματος και την συμμόρφωση στο καθήκον αντίστασης. Υπό την έννοια αυτή η αντίσταση εξακολουθεί να είναι “έσχατο μέσο”».¹⁵⁵ Παρά ταύτα, ο Καθηγητής Σπυρόπουλος δεν τάσσεται και υπέρ της επικουρικότητας του δικαιώματος αντίστασης, της προϋπόθεσης δηλαδή εξάντλησης κάθε άλλου μέσου πριν από την ενεργοποίησή του. Όπως παρατηρεί, «[α]ν ο φορέας του δικαιώματος και του καθήκοντος αντίστασης έπρεπε να αναμείνει σε επιφυλακή, έως ότου αποδειχθεί άκαρπη η λοιπή νόμιμη διαδικασία, τότε το Σύνταγμα θα είχε καταλυθεί, ώστε η πιθανότητα αποτροπής της κατάλυσής του θα ήταν μηδενική».¹⁵⁶ Πράγματι, ποια άλλα μέσα να εξαντλήσει κάποιος κατά της απόπειρας πραξικοπήματος; Από την άλλη, η ομαλή λειτουργία της δημοκρατίας νωρίτερα, διά της αξιοποίησης των άλλων μέσων επαγρύπνησης, προστατεύει από την απόπειρα κατάλυσής της. Είναι δε προτιμότερη αυτή η προληπτική επαγρύπνηση: Το δικαίωμα αντίστασης ενέχει επικινδυνότητα, επειδή πραγματώνεται με κατ' αρχήν άδικη πράξη.¹⁵⁷ Η Korsgaard, σχολιάζοντας τις απόψεις του Kant για την αντίσταση σε μια τυραννική κυβέρνηση, επισημαίνει ευφυώς ότι, όταν εκδηλωθεί η

¹⁵³ ΑΠ 169/1893 με την εισήγηση του Εισαγγελέα Τζιβανόπουλου, Θέμις Δ, σ. 388-393, σ. 390.

¹⁵⁴ Αριστόβουλος Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, Τόμος Ι – Εισαγωγή, 1951 και Τόμος ΙΙ, 1965.

¹⁵⁵ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 104.

¹⁵⁶ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 103.

¹⁵⁷ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 89.

αντίσταση, έστω για ένα μικρό διάστημα, θα υπάρξει μια κατάσταση στην οποία δεν θα υπάρχει δικαιοσύνη. Ζωές θα καθούν, άνθρωποι θα τραυματιστούν, περιουσίες θα προσβληθούν, καριέρες θα καταστραφούν.¹⁵⁸ Γι' αυτό η αντίσταση πρέπει να είναι το έσχατο μέσο.

III. Η πολιτική ανυπακοή

Με τα παραπάνω προσπάθησα να αναδείξω τα βασικά χαρακτηριστικά του δικαιώματος αντίστασης, όπως τα προσεγγίζει ο συγγραφέας, και, ταυτόχρονα, να το εντάξω στη συνολική αντίληψή του περί του δικαιώματος αντίστασης ως θετικού δικαιώματος. Από τα υπόλοιπα πλούσια θέματα, με τα οποία καταπιάνεται ο συγγραφέας, θα ήθελα να εστιάσω σε ορισμένες παρατηρήσεις του για την πολιτική ανυπακοή. Ο συγγραφέας διαχωρίζει emphatically, σε αντίθεση από ό,τι άλλοι συγγραφείς,¹⁵⁹ και ορθά κατά τη γνώμη μου, το δικαίωμα αντίστασης από την πολιτική ανυπακοή. Το άρθρο 120 παρ. 4 Σ. δεν εφαρμόζεται στην περίπτωση της πολιτικής ανυπακοής, στην περίπτωση δηλαδή τέλεσης παράνομων πράξεων με σκοπό την εναντίωση σε έναν νόμο. Μάλιστα, η παράνομη πράξη μπορεί να συνίσταται και στην ίδια την άρνηση συμμόρφωσης στον νόμο αυτόν. Κοντολογίς, η πολιτική ανυπακοή δεν αναγνωρίζεται από την έννομη τάξη.

Για τον λόγο αυτόν με το ζήτημα της πολιτικής ανυπακοής έχουν ασχοληθεί εκτενώς θεωρητικοί του δικαίου. Πολύ αντιπροσωπευτικά, ο Τζων Ρωλς στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* αναδεικνύει ένα ακόμη χαρακτηριστικό της πολιτικής ανυπακοής που δικαιολογεί τη διαφοροποίησή της από την αντίσταση. Επισημαίνει δηλαδή ότι, σε αντίθεση με τη «μαχητική δράση και την αντίσταση, που αποσκοπεί στη μεταβολή ή και την ανατροπή ενός άδικου και διεφθαρμένου συστήματος», το πρόβλημα της

¹⁵⁸ Christine M. Korsgaard, Taking the Law into Our Own Hands: Kant on the Right to Revolution, in Andrews Reath/Barbara Herman/Christine Korsgaard (eds), *Reclaiming the History of Ethics. Essays for John Rawls*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, σ. 296-328, ειδικότερα σ. 315: «But for however short a time, there will be a condition in which there is no justice. During this period, as a result of conditions the revolutionary himself has instigated or supported, lives will be lost, injuries sustained, property rights violated, careers interrupted and destroyed. During this period, the victims of these disasters will have neither recourse nor compensation. [The revolutionary] may fail, and if he fails, all of this will have been for nothing».

¹⁵⁹ Για παράδειγμα *Ξενοφών Γιαταγάνας*, Δικαίωμα αντίστασης και πολιτική ανυπακοή. Νομιμοποίηση κατά νομιμότητας, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2010, καθώς και *τον ιδίου*, «Άρθρο 120 Συντ.» εις Φ. Σπυρόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλο/Τ. Γεραπειρίτη (επιμ.), *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 1816-1825.

πολιτικής ανυπακοής αφορά πολίτες που ζουν εντός ενός ομαλώς λειτουργούντος –κατά το μάλλον ή ήττον– δημοκρατικού πολιτεύματος και αναγνωρίζουν και αποδέχονται τη νομιμότητα του συντάγματος.¹⁶⁰ Με άλλα λόγια, στην περίπτωση της πολιτικής ανυπακοής τίθεται ένα σοβαρό ζήτημα σύγκρουσης καθηκόντων, του καθήκοντος συμμόρφωσης προς τις αποφάσεις της πλειοψηφίας στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος από τη μια μεριά και ενός (ηθικού) καθήκοντος εναντίωσης στην αδικία από την άλλη μεριά.¹⁶¹ Η πολιτική ανυπακοή έχει την ιδιομορφία ότι, ενώ εκφράζει τη διαφωνία με έναν νόμο, ταυτόχρονα κινείται μέσα στο πλαίσιο, «έστω και στις παρυφές», αναφέρει ο Ρωλς,¹⁶² της πίστης σε αυτόν, ή καλύτερα, θα λέγαμε, της πίστης στο ευρύτερο πλαίσιο του λειτουργούντος πάντως δημοκρατικού πολιτεύματος. Για τους λόγους αυτούς, συνεχίζει ο Ρωλς, η πολιτική ανυπακοή είναι μη βίαιη, μέμφεται και προειδοποιεί, αλλά δεν μπορεί να συνιστά η ίδια μια απειλή. Επιπλέον απευθύνεται στις συνειδήσεις των άλλων, είναι μια δημόσια έκφραση γνώμης και εκδηλώνεται ανοιχτά, δεν είναι ούτε συγκαλυμμένη, ούτε μυστική.¹⁶³

Όποιος, λοιπόν, εκφράζει πολιτική ανυπακοή, εκκινεί από βαθύτατη διαφωνία για τα δημόσια πράγματα και τον πολιτικό βίο, κι η εναντίωσή του παραμένει ειρηνική, χωρίς άσκηση βίας. Αυτές οι περιστάσεις είναι δυνατόν να ληφθούν υπόψη στο πλαίσιο της επιείκειας κατά την επέλευση των εννόμων συνεπειών. Ο πολιτικός αντιρρησίας πάντως κατ' αρχήν αποδέχεται τις συνέπειες της παράνομης πράξης του και είναι και αυτό στοιχείο της πολιτικότητας του εγχειρήματός του. Ο πολιτικός αντιρρησίας εναντιώνεται όχι για να εξασφαλίσει ευνοϊκή μεταχείριση για τον ίδιο, αλλά προς όφελος μιας δίκαιης κοινωνίας για όλους. Δεν ζητά κάποια εξαίρεση για τον εαυτό του, όπως ο αντιρρησίας συνείδησης,¹⁶⁴

¹⁶⁰ Τζων Ρωλς, *Θεωρία της Δικαιοσύνης* (1971), επίμετρο Κων/νος Παπαγεωργίου, Πόλις, Αθήνα, 2001, σ. 423.

¹⁶¹ Ρωλς, ό.π., σ. 423.

¹⁶² Ρωλς, ό.π., σ. 427.

¹⁶³ Ρωλς, ό.π., σ. 424-428.

¹⁶⁴ Πράγματι, ο Ρωλς διακρίνει εύστοχα μεταξύ πολιτικής ανυπακοής και αντίρρησης συνείδησης. Ενώ η πολιτική ανυπακοή εκκινεί από βαθύτατη διαφωνία για το περιεχόμενο της δικαιοσύνης, για τις αρχές δηλαδή που θα πρέπει να διέπουν την πολιτική συνύπαρξη, τη συμβίωση στο πλαίσιο της πόλης, η αντίρρηση συνείδησης συνιστά εναντίωση στην εφαρμογή ενός νόμου που εκκινεί από την ιδιωτική σφαίρα, από προσωπικές επιλογές για τον βίο, όπως για παράδειγμα από λόγους θρησκευτικούς ή λόγους προσωπικής ηθικής. Αυτή τη λεπτή και σημαντική διάκριση επισημαίνει ο Ρωλς (ό.π., σ. 429-432), αλλά απαντά, νομίζω, και στη νομολογία του ΕΔΑΔ. Το ΕΔΑΔ διακρίνει σαφώς ανάμεσα σε μια «πρακτική» στο πλαίσιο μιας πεποίθησης, θρησκευτικής ή άλλης, και σε οποιαδήποτε άλλη πράξη,

ζητά να μην ισχύει ένας νόμος γενικώς για όλους, επειδή είναι άδικος.

Την προσέγγιση αυτήν του Ρωλς, με ρητή παραπομπή στη Θεωρία της Δικαιοσύνης, υιοθετεί και ο Καθηγητής Σπυρόπουλος: «Πολιτική ανυπακοή είναι η ενσυνείδητη, ομαδική ή ατομική, συνήθως ειρηνική και όχι βίαιη, παράβαση ενός ή περισσότερων κανόνων του θετικού δικαίου, που επιχειρείται δημόσια και φανερά, στο όνομα μιας αρχής ή μιας ιδέας ανώτερης από τον κανόνα, δηλαδή στο όνομα του φυσικού δικαίου, της ηθικής, της δικαιοσύνης κλπ, με σκοπό την κατάργηση ή την τροποποίηση του κανόνα».¹⁶⁵ Το ότι η ανυπακοή εκδηλώνεται δημόσια και φανερά υποδηλώνεται από τον προσδιορισμό «πολιτική» επισημαίνει ο Καθηγητής Σπυρόπουλος. Πάντως, η πολιτική ανυπακοή μπορεί να εκδηλώνεται και στο όνομα του Συντάγματος, όταν δηλαδή η εναντίωση σε κανόνα δικαίου επιχειρείται με σκοπό την υπεράσπιση του Συντάγματος. Επειδή, όμως, για τις περιπτώσεις αυτές, το Σύνταγμα προβλέπει τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας, η πολιτική ανυπακοή και πάλι δεν αναγνωρίζεται από το δίκαιο.¹⁶⁶

Άλλο είναι, λοιπόν, το δικαίωμα αντίστασης, «the right to revolution»¹⁶⁷ για να χρησιμοποιήσουμε τον αντίστοιχο αγγλικό όρο, άλλο είναι η πολι-

---

η οποία υπαγορεύεται από τις πολιτικές απόψεις του καθενός. Τη διάκριση αυτή εισήγαγε η Επιτροπή στην απόφαση *Arrowsmith* με αφορμή υπόθεση διανομής αντιπολεμικών φυλλαδίων, τα οποία παρακινούσαν σε αποχή από τη συμμετοχή στις αιματηρές συγκρούσεις στη Βόρεια Ιρλανδία το 1973 (Βλ. Επιτροπή, *Arrowsmith v. UK*, αρ. προσφ. 7050/75, απόφαση της 12ης Οκτωβρίου 1978). Το ίδιο σκεπτικό επανέλαβε το ΕΔΑΔ στην απόφαση *Pretty v. UK* (ΕΔΑΔ, *Pretty v. UK*, αρ. προσφ. 2346/02, απόφαση της 29ης Απριλίου 2002), δεχόμενο ότι η υποβολή σε αυτοκτονία είναι μια πράξη που εκφράζει μια συγκεκριμένη άποψη και όχι μια ασκούμενη «πρακτική» εντός μιας συνολικής κοσμοθεωρίας. Δηλαδή, το ΕΔΑΔ εννοεί ότι οι απόψεις για το περιεχόμενο της πολιτικής δικαιοσύνης δεν συνιστούν αντίρρηση συνείδησης, η οποία, αντίθετα, έχει να κάνει με τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής του καθενός. Αν και πιο εγωιστική, θα λέγαμε, η αντίρρηση συνείδησης ενίοτε αναγνωρίζεται από το δίκαιο. Δεν συνιστά δηλαδή πάντοτε παράνομη πράξη, όπως η πολιτική ανυπακοή.

¹⁶⁵ Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 82.

¹⁶⁶ Με το ζήτημα της πολιτικής ανυπακοής ασχολείται και ο Ronald Dworkin. Σε αντίθεση με τον Rawls, που αναγνωρίζει την πολιτική ανυπακοή ως παραβίαση του νόμου (καίτοι με αγαθά κίνητρα και όχι με διάθεση αμφισβήτησης της συνόλου εννόμου τάξεως), ο Ronald Dworkin διατυπώνει τη θέση ότι στην περίπτωση ενός νόμου που κρίθηκε συνταγματικός, αλλά προβλήθηκαν εξίσου σοβαρά επιχειρήματα και υπέρ της αντισυνταγματικότητάς του, επιχειρήματα μάλιστα που εδράζονται σε εδραίες πεποιθήσεις των αντιφρονούντων, τότε η επέλευση των εννόμων συνεπειών του νόμου αυτού για τους πολιτικούς αντιρρησίες προ της επίλυσης του ερωτήματος της συνταγματικότητας θα ήταν αντίθετη προς την ίδια την αρχή του *due process*, την αρχή δηλαδή του κράτους δικαίου. Θα λέγαμε ότι πρόκειται για μια μάλλον ριζοσπαστική άποψη που πρακτικά ισοδυναμεί με αναστολή της ισχύος του σχετικού νόμου μέχρι να εγκριθεί από τα δικαστήρια η συνταγματικότητά του. Βλ. Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Duckworth, London, 1977, σ. 206-222.

¹⁶⁷ Βλ. Korsgaard, ό.π., υπ. 14.

τική ανυπακοή ή «civil disobedience». Το δικαίωμα αντίστασης έχει θετικό έρεισμα – εφόσον δεν έχει καταλυθεί το Σύνταγμα, ενώ η πολιτική ανυπακοή ανήκει αποκλειστικά στη σφαίρα του φυσικού δικαίου.

IV. Το δικαίωμα αντίστασης μεταξύ συντεταγμένης εξουσίας και κυριάρχου

Η προσέγγιση του Καθηγητή Σπυρόπουλου περί του δικαιώματος αντίστασης ως θετικού δικαιώματος είναι πειστική και επιπλέον είναι ιδιαιτέρως σημαντική, καθώς οριοθετώντας αυστηρά το δικαίωμα αντίστασης, προστατεύει τη συντεταγμένη έννομη τάξη και την κανονική λειτουργία του πολιτεύματος. Το δικαίωμα αντίστασης νοείται ως έσχατο μέσο πριν από το απόλυτο κακό. Στα επόμενα θα ήθελα εντούτοις να επιμείνω στο ότι το δικαίωμα αντίστασης δοκιμάζει τα όρια του θετικού δικαίου και να διατυπώσω κάποιες σκέψεις για τις συνέπειες αυτής της δοκιμασίας.

Το δικαίωμα αντίστασης έχει έναν οριακό χαρακτήρα, καθώς χρονικά τοποθετείται στις παρυφές της έννομης τάξης, λίγο προτού επέλθει το συντακτικό χάος, πράγμα το οποίο προσπαθεί να αποτρέψει. Ήδη το Σύνταγμα με τη θετικοποίηση του δικαιώματος αντίστασης δέχεται να ατενίσει το συνταγματικό κενό, πράγμα παράδοξο. Δηλαδή αναγνωρίζει ότι μπορεί να υπάρξει η «επόμενη μέρα», η μέρα εκείνη δηλαδή στην οποία –εάν δεν πετύχει η αντίσταση– δεν θα άρχει αδιατάρακτο. Αυτό κλονίζει την αυτοαντίληψή του ως «αιωνίου» κειμένου: αφενός ένα σύνταγμα δεν αναθεωρείται ως προς τα ουσιώδη στοιχεία του, αφετέρου σε αντίθεση από ό,τι μια σύμβαση, ένα σύνταγμα δεν προβλέπει περιπτώσεις καταγγελίας του.

Έτσι, το δικαίωμα αντίστασης βρίσκεται μεταξύ της συντεταγμένης εξουσίας και του κυριάρχου και δοκιμάζει τις αντιλήψεις μας τόσο, από τη μια μεριά, ως προς την αυτάρκεια του θετικού Συντάγματος, όσο και, από την άλλη μεριά, ως προς τη θνητότητα της καθοδηγητικής του αρχής, της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

1. Η αυτάρκεια του Συντάγματος

Αναλύθηκε ήδη και είναι σαφές το γιατί το δικαίωμα αντίστασης ανήκει στη συντεταγμένη τάξη αρμοδιοτήτων: είναι ένα οργανωμένο από το Σύνταγμα λειτουργικό δικαίωμα και υποχρέωση μαζί. Ωστόσο, το δικαίωμα αντίστασης έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία παρεμποδίζουν την κατανόησή του ως ενός «μόνον» οργανωμένου δικαιώματος. Το δικαίωμα αντίστασης είναι οργανωμένο, αλλά είναι ταυτόχρονα και ανοργάνωτο, ασύντακτο. Είναι ανοργάνωτο, καθώς ασκείται «με κάθε μέσο», μάλιστα κατ' αρχήν παράνομο. Το «εάν» της άσκησής του είναι οριοθε-

τημένο, αλλά όχι και το «πώς». Ως προς τα μέσα της αντίστασης καθένας βρίσκεται, αν όχι αβοήθητος, πάντως μόνος με τη συνειδησή του απέναντι στο Σύνταγμα και απέναντι στην ιστορία. Και δεν είναι, βέβαια, ασύνηθες τα μέσα άσκησης ενός δικαιώματος να μην προσδιορίζονται από το Σύνταγμα, αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο με τις υποχρεώσεις, τα καθήκοντα ή τις αρμοδιότητες.

Επίσης, το δικαίωμα αντίστασης εμφανίζει την εξής ιδιομορφία: φορείς του είναι οι πολίτες, ατομικά ή συλλογικά, και σε κάθε περίπτωση όχι ως εκλογικό σώμα. Είναι η μόνη περίπτωση στην οποία οι πολίτες καλούνται να ασκήσουν μια αρμοδιότητα ή έστω ένα λειτουργικό δικαίωμα όπως νομίζουν καλύτερα, είτε ατομικά είτε όλοι μαζί, πάντως όχι ως όργανο του κράτους, ως εκλογικό σώμα, ως λαός εν στενή εννοία. Περαιτέρω, το δικαίωμα αντίστασης δεν μπορεί παρά να απευθύνεται σε όλους τους πολίτες, δηλαδή στον λαό εν ευρεία εννοία. Μάλιστα, είναι το μόνο πολιτικό δικαίωμα που απευθύνεται στον λαό εν ευρεία εννοία. Από το καθήκον και το δικαίωμα αντίστασης δεν εξαιρείται κανείς, ούτε οι ανήλικοι, ούτε τα παιδιά, ούτε τα νήπια, ούτε οι διαμένοντες στο εξωτερικό πολίτες, ακόμη και εάν δεν μπορούν ή δεν δικαιούνται να ψηφίσουν από τον τόπο διαμονής τους κατά το νέο άρθρο 54 παρ. 4 Σ. Ποιος μπορεί να αποκλείσει κάποιον από την αντίσταση; Η αντίσταση είναι καθολική. Συνεπώς, με το δικαίωμα αντίστασης το Σύνταγμα συνομιλεί με ό,τι πλησιέστερο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, ευρισκόμενοι εντός της συντεταγμένης έννομης τάξης, προς τον κυρίαρχο.¹⁶⁸

Τίθεται, λοιπόν, αναπόφευκτα το ερώτημα της σχέσης του Συντάγματος προς τον κυρίαρχο, της σχέσης της συντακτικής εξουσίας με το έργο της: το Σύνταγμα και τη συντεταγμένη έννομη τάξη. Ο Ν. Ι. Σαρίπολος στην *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου* έγραφε χαρακτηριστικά ότι, αφού περαιώσει το έργο του, την «κυριαρχική πράξη» της «του πολιτεύματος του έθνους συντάξεως», «ο συλλήβδην κυρίαρχος λαός γίνεται κατ' άτομον υπήκοος».¹⁶⁹ Πράγματι, η συντακτική εξουσία, η γενεσιουργός δύναμη του Συντάγματος, δεν αποτελεί στοιχείο του Συντάγματος. Το παραδίδει στον ιστορικό του χρόνο και στη συνέχεια αποσύρεται. Τη θέση της παίρνουν οι συντεταγμένες εξουσίες, οι οποίες, όπως είναι γνωστό, ασκούνται καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα. Οι συντεταγμένες εξουσίες δεν πηγάζουν εξ ιδίου δικαίου, ούτε είναι νομικώς αδέσμευτες, όπως

¹⁶⁸ Στην πραγματικότητα το δικαίωμα αντίστασης απευθύνεται μόνο στους πολίτες, στον λαό εν ευρεία εννοία, και όχι στα όργανα του κράτους. Διότι τα όργανα του κράτους, σε περίπτωση απόπειρας πραξικοπήματος, οφείλουν να λειτουργήσουν στο πλαίσιο του άρθρου 48 Σ., το οποίο οριοθετεί επακριβώς τη σχετική αρμοδιότητά τους, και –ως ειδικότερο– οφείλει να υπερισχύσει του άρθρου 120 παρ. 4 Σ.

¹⁶⁹ Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία Συνταγματικού Δικαίου*, 1851, σ. 54-55.

η συντακτική. Αντίθετα, ερείδονται στο Σύνταγμα, οργανώνονται και περιορίζονται από αυτό.

Η απόσυρση της συντακτικής εξουσίας δεν είναι τυχαίο γεγονός ή η ευτυχής δραματουργική κορύφωση στο θέατρο της συνταγματογένεσης. Αντίθετα, είναι αναγκαία για τη λειτουργία του φιλελεύθερου και δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο δεν ανέχεται καμία ανεξέλεγκτη εξουσία, ούτε καν αυτήν του ζωοδότη, του κυρίαρχου λαού. Όπως επισημαίνει συναφώς ο Αριστόβουλος Μάνεσης, η συνεχής παρουσία του κυρίαρχου δημιουργεί «διαρκή αβεβαιότητα περί το δίκαιον», καθώς και, «παρά την δημοκρατικήν της επιφάνειαν αναγνωρίζει απεριόριστα δικαιώματα μόνον τύποις εις τον θεωρούμενον ως συνεχώς παρόντα – αλλά σιωπώντας και τεκμαιρόμενον ως εκ τούτου ως συγκατατιθέμενον – κυρίαρχον, κατ' ουσίαν δε καθιεροί την παντοδυναμίαν των εν ονόματι αυτού ενεργούντων».¹⁷⁰ Η συντεταγμένη έννομη τάξη βασίζεται στην αρχή της διάκρισης των λειτουργιών και στην αρχή της νομιμότητας και συνεπώς δεν αναγνωρίζει παντοδύναμο. Θεός και ήλιος του νομικού συστήματος είναι μόνον το Σύνταγμα. Όπως αναφέρει ο Καθηγητής Σπυρόπουλος στο *Συνταγματικό Δίκαιο*, «[η] συντακτική εξουσία είναι έκφραση κυριαρχίας, και μάλιστα μοναδική. Αφ' ης στο συνταγματικό πολίτευμα συνταχθεί η πολιτεία, η κυριαρχία μετατρέπεται σε αρμοδιότητα και θνήσκει».¹⁷¹ Ταυτόχρονα, ο οικειοθελής «θάνατος» του κυρίαρχου είναι προϋπόθεση της ευνομίας της πολιτείας.

Εάν και θνήσκει η κυριαρχία και συνακόλουθα ο κυρίαρχος, το Σύνταγμα εντούτοις διατηρεί την ανάμνησή του στο άρθρο 1 παρ. 2, όταν αναφέρει ότι θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία, εννοώντας, κατά μοναδική περίπτωση, τον λαό εν ευρεία εννοία.¹⁷² Ακόμη, παλαιότερα Συντάγματα μνημόνευαν το συντακτικό υποκείμενο στο προοίμιο. Για παράδειγμα, το προοίμιο του Συντάγματος της Επιδάυρου του 1822 επιφυλάσσει στον κυρίαρχο την εξής συγκλονιστική αναφορά: «Το Ελληνικόν Έθνος, το υπό την φρικώδην Οθωμανικήν δυναστείαν, μη δυνάμενον να φέρη τον βαρύτατον και απαραδειγμάτιστον ζυγόν της τυραννίας, και αποσεΐσαν αυτόν με μεγάλας θυσίας, κηρύττει σήμερον διά των νομίμων Παραστατών του, εις Εθνικήν συνηγμένων Συνέλευσιν, ενώπιον Θεού και ανθρώπων, «την Πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν». Και οι δύο αυτές περιπτώσεις, «συναναστροφής» του Συντάγματος με τον κυρίαρχο, αναφέρονται στο παρελθόν, στην πηγή και τη γένεση του Συντάγμα-

¹⁷⁰ Μάνεσης, Εγγυήσεις Ι, ό.π., σ. 148.

¹⁷¹ Φίλιππος Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, δεύτερη έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2020, σ. 94.

¹⁷² Φίλιππος Σπυρόπουλος, «Άρθρο 1», εις *Σπυρόπουλο/Κοντιάδη/Ανθόπουλο/Γεραπερίτη* (επιμ.), ό.π., σ. 12-13.

τος. Αποτελούν, το λιγότερο, ένδειξη ευγνώμοσύνης προς τον αποσυρθέντα κυρίαρχο.

Το δικαίωμα αντίστασης όμως αφορά το μέλλον. Με το δικαίωμα αντίστασης, προ της κατάρρευσης της πολιτείας και για να την αποτρέψει την ύστατη στιγμή, το Σύνταγμα καλεί τον κυρίαρχο λαό να ξυπνήσει από τον βαθύ ύπνο του ή τον βαθύ του θάνατο και να ενεργήσει με κάθε μέσο. Αν επιστρέψουμε στην *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, θα δούμε ότι ο Ν. Ι. Σαρίπολος στα 1851, με τη μνήμη της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 και –επί της ουσίας– απευθυνόμενος προς τον συνταγματικό πλέον μονάρχη Όθωνα, γράφει ότι «η κυριαρχία του έθνους ουδ' εκλείπει απέναντι του έργου των χειρών της, ουδ' Επιμενίδειον κοιμάται ύπνον υπό τα φύλλα του συνταγματικού χάρτιου, αλλά τουναντίον παρίσταται αείποτε και γρηγορεί επιβλέπουσα τας αρχάς, φρουρούσα το έργον της, και ούσα πάντοτε ετοιμή να ανακαλέση τα παρεκκλίνοντα εις την ην αφήκαν τάξιν».¹⁷³ Θνήσκει λοιπόν ο κυρίαρχος (και ανασταίνεται) ή υπνώττει (και αφυπνίζεται) ή επαγρυπνά και δεν κοιμάται τον Επιμενίδειο ύπνο;

Στην πραγματικότητα το ερώτημα αυτό αφορά το φαντασιακό της συνταγματογένεσης και αποτελεί μια μεταφορά που αποσκοπεί να καταδείξει ότι η πραγματική ισχύς του κυριάρχου, το όλον της δυνάμεως, υποτάσσεται αυτοβούλως στη νομική υπεροχή του φιλελεύθερου και δημοκρατικού Συντάγματος. Παρά ταύτα, στα άκρα του συνταγματικού κειμένου, στο προοίμιο ή στο άρθρο 1 ή στην ακροτελεύτεια διάταξη, ο καταστατικός χάρτης διατηρεί την ανάμνηση της δημιουργού του δύναμης, αλλά και την επικοινωνία με αυτήν. Γιατί; Είναι αναγκαία η επίκληση του κυριάρχου, έστω και την ύστατη ώρα; Εάν ναι, τότε πώς είναι το Σύνταγμα αύταρκες; Πώς εγγύεται το ίδιο τον εαυτό του, σύμφωνα με την καλύτερη θετικιστική υπεράσπιση του δημοκρατικού Συντάγματος εκ μέρους του Αριστόβουλου Μάνεση;

Η επίκληση του κυριάρχου είναι απαραίτητη, καθώς διαφορετικά ο κυρίαρχος δεν νομιμοποιείται να εμφανιστεί στο προσκήνιο της ιστορίας. Μπορεί να εμφανιστεί, αλλά όχι νομίμως. Άρα η αυτάρκεια του Συντάγματος δεν θίγεται, αφού αυτό νομιμοποιεί την έλευση του κυριάρχου. Το δικαίωμα αντίστασης καλεί δηλαδή τον καθένα από τον λαό εν ευρεία εννοία σε πράξη· η έννομη τάξη, όμως, δεν υπόσχεται αμνηστία, ούτε υποχωρεί. Ιδίω κινδύνω ο καθένας ενεργεί. Εκ των υστέρων θα κριθεί εάν η αντίσταση ήταν εντός των ορίων της νομίμου άμυνας της πολιτείας.¹⁷⁴

Είναι, όμως, αναμφίβολο ότι ήδη η ενεργοποίηση του δικαιώματος

¹⁷³ Ν. Ι. Σαρίπολος, ό.π., σ. 56.

¹⁷⁴ Πρβλ. *Korsgaard*, ό.π., υπ. 14, σ. 320: «Revolution may be justified but only if you win».

αντίστασης ενέχει κινδύνους για τον Σύνταγμα. Το ξύπνημα του κυριάρχου ποτέ δεν ξέρει κανείς πού οδηγεί. Ανοίγει το Σύνταγμα την πόρτα της συντεταγμένης τάξης στην ασύντακτη δύναμη; Ή μήπως, παραδόξως, συμβαίνει και το αντίθετο; Μήπως το θετικό Σύνταγμα, την ύστατη ώρα, διοχετεύει κάτι από την ισχύ και το περιεχόμενό του προς το συντακτικό χάος; Σε αυτήν την περίπτωση πώς είναι δυνατόν να εξακολουθήσουμε να κάνουμε λόγο για θετική περί Συντάγματος αντίληψη; Με αυτό το ερώτημα περνάμε στο δεύτερο και πιο δύσκολο σκέλος του εξαγγελθέντος προβληματισμού μας, στη θνητότητα του Συντάγματος.

2. Η θνητότητα του Συντάγματος;

Αναφέραμε ήδη ότι η πρόβλεψη του δικαιώματος αντίστασης στο τυπικό Σύνταγμα δοκιμάζει την αυτοαντίληψη του Συντάγματος ως «αιώνιου» κειμένου, καθώς ομολογείται ότι μπορεί να υπάρξει η «επόμενη μέρα», η μέρα εκείνη δηλαδή στην οποία –εάν δεν πετύχει η αντίσταση– το Σύνταγμα δεν θα άρχει. Μια τέτοια συγκλονιστική ομολογία δεν μπορεί να μείνει χωρίς συνέπειες. Με άλλα λόγια, επανασυνδεόμενο το Σύνταγμα με τον κυρίαρχο, πώς δεν «φοβάται» μήπως γίνει έρμαιό του;

Πράγματι, το Σύνταγμα του 1975 τολμά να αντιπαρατεθεί με την «επόμενη ημέρα» χωρίς σκοτοδίνη απέναντι στο συντακτικό χάος. Πώς εξηγείται αυτό; Ας στραφούμε στην ιδιαιτερότητα της γένεσης του Συντάγματος του 1975. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Μεταπολίτευση αποτέλεσε την κορύφωση της δημοκρατικής στιγμής στα διακόσια χρόνια της ιστορίας του νέου ελληνικού κράτους, τη συμπύκνωση του δημοκρατικού κεφαλαίου του έθνους.¹⁷⁵ Το δημοκρατικό αίτημα εκφράστηκε εναργώς και ως πρωτεύον ζήτημα ήδη στα επαναστατικά Συντάγματα.¹⁷⁶ Μάλιστα συνδέθηκε ήδη με τον αβασίλευτο χαρακτήρα του πολιτεύματος και αυτό αποτέλεσε την ελληνική ιδιαιτερότητα της κατανόησης της δημοκρατικής αρχής μέσα στην μοναρχική Ευρώπη της περιόδου.

Αυτήν τη δοκιμασμένη πλέον πίστη των Ελλήνων προς τη δημοκρατική αρχή εκφράζει το Δ΄ ψήφισμα της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, το οποίο έχει αξία να το παραθέσουμε αυτολεξεί: Η Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή «[ε]κφράζουσα την θέλησιν του κυριάρχου Λαού, ως αυτή εξεδηλώθη διά των ελευθέρων εκλογών της 17ης Νοεμβρίου 1974, διαπνεόμενη από απόλυτον σεβασμόν προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και ακλόνητον πίστιν προς τας

¹⁷⁵ Τη δημοκρατική στιγμή του 1974, το οποίο αποκαλεί *annus mirabilis*, περιγράφει γλαφυρά ο Yiannis Drossos, *The Flight of Icarus*. European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis, Hart, 2020, σ. 105-107.

¹⁷⁶ Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα, 2011, σ. 62.

δημοκρατικός αρχάς, εις ας ο Ελληνικός Λαός ενέμεινεν απαρασαλεύτως, μη ενδώσας ουδ' επί στιγμήν στην τυραννίαν,
 Διακηρύσσει:

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΔΙΚΑΙΩ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΚΑΤΕΛΥΘΗ». ¹⁷⁷

Η διακήρυξη αυτή είναι η ευθεία άρνηση της παραδοχής ότι «επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιο». Στο Ψήφισμα αυτό μπορεί να ανιχνεύουμε και επιρροές από τη διακήρυξη του γερμανικού Συντάγματος περί δέσμευσης της κρατικής εξουσίας στον νόμο και στο δίκαιο. ¹⁷⁸ Δηλαδή το πραξικόπημα δεν αναίρεσε την ισχύ της δημοκρατικής αρχής και συνιστούσε διαρκή παραβίαση του δικαιώματος αντίστασης. Άρα, εννοεί το Δ' Ψήφισμα, και μετά την κατάλυση του Συντάγματος ισχύει το δικαίωμα αντίστασης με σκοπό την επαναφορά στη δημοκρατία. Επί ποίας βάσης όμως;

Σε αυτό το ερώτημα μπορεί να υπάρξει απάντηση, η οποία θα ξεφεύγει από τον σκόπελο του φυσικού δικαίου; Φοβάμαι πως όχι. Και σε αυτό το σημείο έχει δίκιο ο Καθηγητής Σπυρόπουλος. Δεν είναι εδώ ο σκοπός μου να επιχειρηματολογήσω υπέρ ή κατά μιας φυσικοδικαϊκής θεμελίωσης του Συντάγματος. Το ζήτημα το εξετάζω εντός της αντίληψης του δημοκρατικού θετικισμού, περιοριζόμενη στο να διατυπώσω την εξής επιφύλαξη ως προς τη φυσικοδικαϊκή θεμελίωση: Αφού το φυσικό δίκαιο δεν έχει δημοκρατική θεμελίωση, πώς θα μπορούσε πειστικά να δικαιολογήσει το δημοκρατικό Σύνταγμα;

Μέσα σε αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο προσέγγισης του ερωτήματος, θα μπορούσε ίσως να επιχειρήσει κανείς να προσδώσει στη δημοκρατική αρχή ¹⁷⁹ τον χαρακτήρα του συνταγματικού έθιμου, δηλαδή μιας μακράς πρακτικής με πεποίθηση δικαίου μέσα στην ελληνική συνταγματική ιστορία. Ως έθιμο η δημοκρατική αρχή θα πρέπει να νοηθεί σε μια ισχνή και πολύ γενική μορφή της. Έτσι, όταν ισχύει το Σύνταγμα που δίνει στο έθιμο σάρκα και οστά και το εξειδικεύει με συγκεκριμένο τρόπο, το έθιμο δεν καταργείται, καθώς δεν είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα. Παύει, όμως, να έχει πρακτική σημασία και δεν λειτουργεί ανταγωνιστικά προς το τυπικό Σύνταγμα. Όταν, όμως, το τυπικό Σύνταγμα καταλύε-

¹⁷⁷ ΦΕΚ 6Α/18.1.1975.

¹⁷⁸ Άρθρο 20 παρ. 3 γερμΣ. Στην αμέσως επόμενη παράγραφο (άρθρο 20 παρ. 4 γερμΣ.) κατοχυρώνεται το δικαίωμα αντίστασης («Recht zum Widerstand»). Συναφώς Arthur Kaufmann/Leonhard E. Backmann (Hrsg.), Widerstandsrecht, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1972.

¹⁷⁹ Σπεύδω εδώ να διευκρινίσω ότι δεν επικαλούμαι τη δημοκρατική αρχή ως κάτι το διακριτό από τη φιλελεύθερη αρχή. Με άλλα λόγια, θεωρώ τον όρο «ανελεύθερη δημοκρατία» εξ ορισμού αντιφατικό.

ται, το έθιμο, μη ερειδόμενο επί του Συντάγματος, αλλά όντας αυτοτελής πηγή δικαίου προκύπτουσα από τη μακρά πρακτική με πεποίθηση δικαίου, δεν καταλύεται αυτομάτως.¹⁸⁰ Ωστόσο, ο κυρίαρχος μπορεί να το καταλύσει και αυτό. Συνεπώς, το δικαίωμα αντίστασης δεν μπορεί να στηριχτεί επί του εθίμου της δημοκρατίας. Οποιαδήποτε άλλη εκδοχή περί του άγραφου συνταγματικού δικαίου, το οποίο είτε είναι υπέρτερο του Συντάγματος, είτε δεν μπορεί να καταλυθεί από τον κυρίαρχο, θα συνιστούσε συγκαλυμμένη φυγή προς το φυσικό δίκαιο, όποτε θα ήταν καλύτερο να την ομολογήσει κανείς ως τέτοια, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αριστόβουλος Μάνεσης.¹⁸¹

Πού λοιπόν θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε έρμα για το δικαίωμα αντίστασης υπέρ της δημοκρατίας την «επόμενη μέρα», χωρίς να καταφύγουμε στο φυσικό δίκαιο; Θα επιχειρήσω να δώσω δύο εκδοχές απάντησης σε αυτό το ερώτημα.

Αυτό το οποίο ούτε ο κυρίαρχος δεν μπορεί να μεταβάλει ή να καταλύσει είναι η ίδια η ιστορική πραγματικότητα, το δημοκρατικό Σύνταγμα ως ιστορικό γεγονός. Μπορεί να επιβάλει νέες πεποιθήσεις για το δίκαιο και το άδικο, αλλά δεν μπορεί να αρνηθεί ή να διαγράψει τη συνταγματική πρακτική, την πραγματική λειτουργία των θεσμών επί πολλά έτη.¹⁸² Βεβαίως, αυτή η συνταγματική πρακτική δεσμεύει τον κυρίαρχο τόσο λίγο όσο στο πολίτευμα της Μεγάλης Βρετανίας το κυρίαρχο Κοινοβούλιο¹⁸³ δεσμεύεται από τις συνθήκες του πολιτεύματος. Δεν πρόκειται δηλαδή για νομική δέσμευση, αλλά είναι ζήτημα σύνεσης¹⁸⁴ και ταυτό-

¹⁸⁰ Ακόμη, λόγω των δεσμεύσεων της χώρας σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, ακόμη και η κατάλυση του Συντάγματος δεν αφήνει τη χώρα αυτόματα στο συντακτικό χάος. Θα πρέπει να καταλυθούν, με αυτοτελείς διαδικασίες, και οι δεσμοί προς τους διεθνείς και ευρωπαϊκούς οργανισμούς. Μέχρι τότε, ακόμη και επί κατάλυσης του Συντάγματος, ο κυρίαρχος δεν θα έχει ανακτήσει την πλήρη αυτοδυναμία του, συγκρατείται δηλαδή ακόμη από το πλέγμα της έννομης τάξης. Έτσι, όμως, η πώση από την οργανωμένη κοινωνία γίνεται εκ των πραγμάτων σταδιακά και κατ' αυτόν τον τρόπο βελτιώνονται τα περιθώρια αντίστασης.

¹⁸¹ Μάνεσης, Εγγυήσεις Ι, ό.π., σ. 154.

¹⁸² Τη σημασία της συνταγματικής πραγματικότητας ή του πραγματικού Συντάγματος αναλύει εκτενώς ο *Αντώνης Μανιτάκης*, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*. Θεμελιώδεις έννοιες, Τόμος Ι, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 403-418. Πάντως, η ανάλυση του Μανιτάκη αφορά τη σημασία της συνταγματικής πραγματικότητας στο πλαίσιο της λειτουργίας του τυπικού Συντάγματος και όχι σε συνθήκες συνταγματικού κενού.

¹⁸³ Για την αρχή της κυριαρχίας του Κοινοβουλίου στο αγγλικό πολίτευμα βλ. Βλ. *A. V. Dicey, The Law of the Constitution* (edited by J. W. Allison), (1885) Oxford University Press, Oxford, 2013, σ. 27-50.

¹⁸⁴ Βλ. *Edward A. Freeman, Growth of the English Constitution from the Earliest Times*, Macmillan, London, 1872, σ. 114-115.

χρονα, θα προσθέταμε, και ευπρέπειας το να μην αποκλίνει κανείς από την προηγούμενη πρακτική, παρά εάν έχει να προβάλει κάποιο πειστικό επιχείρημα. Από την άλλη, η δημοκρατική αρχή ως συνταγματική πρακτική δεν μπορεί να «καταλυθεί», εφόσον δεν συνιστά κανόνα δικαίου. Είναι ένα *factum*: το ιστορικό γεγονός του δημοκρατικού Συντάγματος, όπως για παράδειγμα το γεγονός ότι η Γαλλική Επανάσταση συνέβη. Το ιστορικό γεγονός του δημοκρατικού Συντάγματος και συνέβη και έτυχε αποδοχής από τους κοινωνούς του δικαίου διαχρονικά. Συνεπώς, το δικαίωμα αντίστασης μπορεί να τροφοδοτείται και να ερείδεται επί αυτού του *factum*, της μακράς παράδοσης της δημοκρατίας στη χώρα μας.

Η ισχύς του σε αυτήν την περίπτωση δεν είναι νομική, αλλά η άσκησή του είναι το θεσμικώς σώφρον κι ευπρεπές να πράξει κάποιος. Είναι αυτό αρκετό; Μερικές φορές η απρέπεια απέναντι στο Σύνταγμα ή ακόμη περισσότερο απέναντι στην όλη συνταγματική τάξη μπορεί να εμπεριέχει μεγαλύτερη απαξία από την ίδια την παραβίαση ή αντιστοίχως την κατάλυση του Συντάγματος. Διότι, η κατάλυση του παλαιού συστήματος και η θέση ενός νέου, εντελώς διαφορετικού εξ ύπαρχής, μπορεί να αποπνέει –μέσα από τον βολονταρισμό τον οποίον ενέχει– αύρα μεγαλείου. Συνήθως δε κάθε τέτοια εκρίζωση του παλαιού επικαλείται και κάποια μεγάλη ιδέα. Τις περισσότερες φορές, όμως, οι μεγάλες ιδέες δεν είναι καλές. Από την άλλη, ο απρεπής απέναντι στη μακρά συνταγματική παράδοση είναι απλώς απρεπής εν γένει, αγνώμων απέναντι σε ό,τι θεμελιώσαν οι προηγούμενοι και άφρων.

Ο δεύτερος τρόπος να απαντήσει κάποιος στο ερώτημα πού μπορεί να εδράζεται το δικαίωμα αντίστασης σε συνθήκες συντακτικού χάους αντλεί από την ίδια την πολιτική σημασία του Συντάγματος. Ο ίδιος ο όρος «Σύνταγμα», και όχι μόνο για τη χώρα μας, αναφέρεται στο συγκεκριμένο ιστορικό προϊόν, το οποίο στηρίζεται στον αδιάλυτο δημοκρατικό δεσμό.¹⁸⁵ Σύνταγμα δεν είναι με άλλα λόγια κάθε καταστατικό κείμε-

¹⁸⁵ Κατά τη φράση του Δρόσου, «indissoluble link with the sovereignty of the people». Βλ. *Drossos*, ό.π., υπ. 31, σ. «The mystical power and the paramount legal force of the Constitution stems from the supreme and foundational political force of the democratic constitutional polity, which is its indissoluble link with the sovereignty of the people – the ‘demos’ of democracy. This indissoluble link, and the legal and, through them, the political guarantees of freedom and liberties it secures, is the essence of a modern Constitution. Once this link is broken, a ‘Constitution’, as supreme a law as it may be proclaimed, is only a technique for the imposition of legally unbound sets of orders, reduced to an empty shell, a constitutionally worded ornament, a fig leaf barely disguising an unchained political force. Great empires, such as the Roman, the Byzantine, the Inka, the Ottoman or the Chinese Empires, had produced refined and elaborate bodies of legal provisions and commandments, permitting in full the implementation of their rulers’ com-

νο, είναι το δημοκρατικό καταστατικό κείμενο. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίον ο θετικιστής Αριστόβουλος Μάνεσης ουδέποτε ασχολήθηκε με τα «Συντάγματα» της χούντας, καθώς τα τελευταία δεν ήταν Συντάγματα. Έτσι, ο κυρίαρχος μπορεί πράγματι να καταλύσει το γραπτό και άγραφο συνταγματικό δίκαιο, να συγκεντρώσει ανυπέρβλητη και πολύ αποτελεσματική ισχύ και να εδραιώσει ένα νέο πολίτευμα μη δημοκρατικό. Στην περίπτωση αυτήν, όμως, ο κυρίαρχος θα είναι «απλώς» κυρίαρχος, δεν θα είναι και «συντακτική» εξουσία, εξουσία δηλαδή που θέτει ένα Σύνταγμα.

Για να επανέλθω λοιπόν στο αρχικό ερώτημα του πώς είναι δυνατόν το Σύνταγμα να αναφέρεται στο ενδεχόμενο του τέλους του, η απάντηση θα μπορούσε να είναι ότι πλέον το συνταγματικό μας κείμενο έχει συνείδηση της ιστορικότητάς του κι εμπιστοσύνη στις δυνάμεις που το έφεραν μέχρι εδώ.

«Υπακοή διά της αντίστασης»: Η παιδαγωγική λειτουργία του άρθρου 120 παρ. 4

Αποστόλης Βλαχογιάννης
Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου

Το βιβλίο του Φίλιππου Σπυρόπουλου *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά πριν από τριάντα πέντε χρόνια (Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1987). Έκτοτε, η έγκαιρη έκδοση έχει εξαντληθεί, στερώντας από τους επίδοξους αναγνώστες το πρώτο βιβλίο που πραγματεύεται συστηματικά μία από τις κορυφαίες, σε συμβολικό επίπεδο, διατάξεις του Συντάγματος. Η επανέκδοσή του επομένως, σε ηλεκτρονική μορφή, αποτελεί ένα ιδιαίτερα ευτυχές γεγονός για την επιστήμη του συνταγματικού δικαίου, αλλά και για το ευρύτερο κοινό, καθότι το έργο αυτό είναι ένα απαραίτητο ανάγνωσμα για την κατανόηση της ακροτελεύτιας διάταξης του Συντάγματός μας, η οποία περιλαμβάνει την περίφημη ρήτρα αντίστασης.

Η ακροτελεύτια διάταξη ως γνωστόν, επικαλούμενη τον πατριωτισμό των Ελλήνων, απευθύνεται σε όλους τους πολίτες αναγνωρίζοντάς τους ένα ιδιαίτερο δικαίωμα αλλά και συνάμα καθήκον αντίστασης απέναντι σε όποιον επιβουλεύεται το Σύνταγμά μας και επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία. Το γεγονός ότι δεν έχει ανακύψει λόγος ενεργοποίησης του άρθρου δεν σημαίνει βέβαια ότι πρέπει τούτο να παραγνωρισθεί και να τοποθετηθεί στο περιθώριο. Αντιθέτως, προκειμένου οι πολίτες να μπορέσουν να ασκήσουν, ο μη γένοιτο, το δικαίωμα/καθήκον τους (ή αντίστοιχα, να πειστούν ότι δεν χρήζει εφαρμογής) πρέπει πρώτα να γνωρίζουν σε ποιες περιπτώσεις και υπό ποιές προϋποθέσεις αυτό ενεργοποιείται, καθώς και ποιες συνέπειες επιφέρει. Η γνώση πρέπει να προηγείται της δράσης ή της αποχής από αυτήν. Αυτός εξάλλου είναι ο στόχος που θέτει το βιβλίο εξαρχής, να αναλύσει δηλαδή τη νομική διάσταση της διάταξης, ώστε να καταστεί απολύτως σαφές το περιεχόμενό της και να περιχαρακωθεί η (μη) εφαρμογή του.

I

Η ρήτρα αντίστασης του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος διαθέτει εξέχουσα θέση στη συνταγματική μας ιστορία και κουλτούρα. Εισήχθη, στην παρούσα μορφή της, το 1975 για ευνόπτους λόγους που σχετίζονται με την απριλιανή δικτατορία και την αποκατάσταση του δημοκρατικού μας πολιτεύματος. Συνιστά έτσι, αναμφίβολα, μία από τις διατάξεις εκείνες, όπως εξάλλου το άρθρο 3, που συγκροτούν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του συνταγματικού μας κειμένου. Όπως μάλιστα είχε αναφέρει ο καθηγητής Eric Desmons¹⁸⁶ κατά τις παραδόσεις του μαθήματός του, στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού δικαίου της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Paris II, η ρήτρα αυτή του ελληνικού συνταγματικού κειμένου διέθετε στα μάτια του πάντα μια ιδιάζουσα γοητεία όντας μια γνήσια διάταξη «πολιτικού δικαίου» μέσα στον κυκεώνα τεχνικών διατάξεων που απαρτίζουν τα σύγχρονα συνταγματικά κείμενα.

Το άρθρο 120 παρ. 4 κατατάσσει το ελληνικό Σύνταγμα σε μια μακρά παράδοση σπουδαίων κειμένων (οιονεί) συνταγματικής ισχύος, που ρητά κατοχυρώνουν το δικαίωμα αντίστασης: από τη Magna Carta του 1215, την Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1776 και διάφορα πολιτειακά Συντάγματα της εποχής, τη γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 και το Σύνταγμα του 1793, μέχρι πρόσφατα τον Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης του 1949. Τα περισσότερα από τα πιο κλασικά δηλαδή κείμενα του συνταγματισμού, τα οποία εμπνεόμενα από τις φιλελεύθερες θεωρίες της εποχής κατοχυρώνουν τα φυσικά και απαράγραπτα δικαιώματα του ανθρώπου, διαχρονικά αναγνωρίζουν το δικαίωμα αντίστασης και το αποτυπώνουν ρητά.

Αλλά και στην ελληνική συνταγματική ιστορία, το δικαίωμα αντίστασης είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένο με την αμέσως προηγούμενη φράση της παραγράφου 4, σύμφωνα με την οποία «η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων». Από εκεί είχε εξάλλου στο παρελθόν συναχθεί ερμηνευτικά, μέχρι τη ρητή κατοχύρωσή του. Θα μπορούσε κανείς δηλαδή εύλογα να ισχυριστεί ότι πρόκειται για ένα ιστορικό κεκτημένο του ελληνικού συνταγματισμού, ήδη από τη Νέα Πολιτική Διοίκηση του Ρήγα και τον Νόμο της Επιδαύρου. Μετά δε τη διατύπωση που υιοθέτησε το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1844 («Η τήρησης του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων»), η διάταξη περιλαμβάνεται αυτούσια σε όλα τα επόμενα συνταγματικά κείμενα της ελληνικής ιστορίας. Δεν χρειάζεται να υπενθυ-

¹⁸⁶ Πρόκειται για τον συγγραφέα του βιβλίου *Droit et devoir de résistance en droit interne: Contribution à une théorie du droit positif* (LGDJ, Paris, 1999), όπου υπάρχει αναφορά και στο ελληνικό Σύνταγμα με παραπομπή στο βιβλίο του Σπυρόπουλου.

μίσουμε εδώ τη σημασία του συνθήματος «1-1-4» στη σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία.

II

Το βιβλίο του Σπυρόπουλου αναμετράται με αυτό το βαρύ ιστορικό, πολιτικό αλλά και νομικό φορτίο, επιχειρώντας την πρώτη συστηματική απόπειρα να αναλυθούν οι όροι, οι προϋποθέσεις ενεργοποίησης, καθώς και οι έννομες συνέπειες του δικαιώματος αντίστασης, που κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα του 1975.¹⁸⁷ Μέσα από τον στέreo, πάντα διαυγή και οξυδερκή σχολιασμό της διάταξης, αποτυπώνονται με σαφήνεια οι νομικές διαστάσεις της, χωρίς όμως να παραγνωρίζεται και το ιστορικό αλλά και θεωρητικό της υπόβαθρο. Η διάταξη «τεμαχίζεται», εν είδει χειρουργικής επέμβασης ακριβείας, και ανασυστήνεται στο σύνολό της, αναβαπτισμένη και απαλλαγμένη από κάθε περιττή έννοια, συσχετισμό ή προσθήκη, που αλλοιώνει το αυθεντικό και δογματικά ορθό νόημά της.

Εντός αυτού του πλαισίου, η διάταξη του άρθρου 120 παρ. 4 αντιμετωπίζεται πρωτίστως ως μια νομική διάταξη, ένας κανόνας δικαίου που διακρίνεται στο πραγματικό και στις έννομες συνέπειες που αναπτύσσει, και όχι ως ηθικοπολιτική παραίνεση. Γι' αυτόν εξάλλου τον λόγο προκρίνεται ένας διαχωρισμός της ύλης που ακολουθεί τη δομή καθαυτή του κανόνα δικαίου, εξετάζοντας κατά πρώτον τις προϋποθέσεις εφαρμογής της διάταξης, προκειμένου να αναλυθούν σε δεύτερο χρόνο οι συνέπειές της.

Αρχικά, εξετάζεται η κομβική έννοια της κατάλυσης του Συντάγματος. Πρόκειται για μια έννοια που απαντάται και σε άλλα σημεία του κείμενου (άρθρο 87 παρ. 2) και της κοινής νομοθεσίας (νόμος περί ευθύνης του Προέδρου της Δημοκρατίας και Ποινικός Κώδικας). Ωστόσο, ούτε η γραμματική ούτε η συστηματική ούτε η ιστορική της ερμηνεία αφήνει να διαφανεί ποιο ακριβώς είναι το περιεχόμενό της. Εξίσου, η περιοδολόγηση στα κείμενα που ιστορικά κατοχυρώνουν το δικαίωμα αντίστασης δεν μπορεί να προσφέρει ιδιαίτερα διαφωτιστικά στοιχεία για το τι σημαίνει κατάλυση και πώς διαφοροποιείται από την έννοια της παραβίασης του Συντάγματος.

Ο συγγραφέας στρέφεται λοιπόν προς τη δογματική ανάλυση και τη

¹⁸⁷ Έκτοτε η σχετική βιβλιογραφία και αρθρογραφία έχουν συμπληρωθεί. Θα μπορούσαν ενδεικτικά να αναφερθούν τα παρακάτω έργα: Ξ. Γιαταγάνας, *Δικαίωμα αντίστασης και πολιτική ανυπακοή. Νομιμοποίηση κατά νομιμότητας*, Κριτική, 2010, Α. Μανιτάκης, «Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 § 4 του Συντάγματος. Μεταξύ ηθικοπολιτικού δικαιώματος, πραγματικού γεγονότος και εκδήλωσης συνταγματικού πατριωτισμού», *ΝοΒ* 2004, σ. 905 επ., Κ. Μπέης (επιμ.), *Το δικαίωμα της αντίστασης: Δικανικοί διάλογοι III*, Κέντρο Δικανικών Μελετών, 1995.

θεωρία. Διαχωρίζοντας την έννοια της πραγματικής από αυτήν της νομικής ισχύος ενός κανόνα δικαίου, χαρακτηρίζει ως κατάλυση την εκμηδένιση της δεύτερης μέσω της ολοκληρωτικής αναίρεσης της αποτελεσματικότητάς του, ήτοι της διάγνωσης της αδυναμίας εφαρμογής του στην πράξη (σ. 41). Πρόκειται δηλαδή για μια *de facto* κατάργηση ή απώλεια ισχύος του Συντάγματος, το οποίο αποστερείται πλέον των εγγυήσεων τήρησής του. Οι προληπτικές και κατασταλτικές εγγυήσεις αυτές παύουν να λειτουργούν, οριστικά ή προσωρινά, και έτσι η παράβαση μετατρέπεται ποιοτικά σε κατάλυση του Συντάγματος. Επιπρόσθετα, υπογραμμίζεται ότι πρέπει η προσβολή να αφορά το πολίτευμα εν συνόλω, δηλαδή αυτό που η επιστήμη, υπό το φως και του άρθρου 110, ορίζει ως στοιχείο που αφορά τη μορφή και τις οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος. Βαρύνουσας σημασίας είναι και η επισήμανση του συγγραφέα ότι η κατάλυση μπορεί να προκύπτει και από καταστρατήγηση του Συντάγματος και όχι μόνο από ευθεία παράβασή του (σ. 54).

Στο κρίσιμο ζήτημα σχετικά με το πότε πρέπει να εκδηλωθεί η αντίσταση, ο συγγραφέας τάσσεται αναφανδόν υπέρ της προληπτικής λειτουργίας της ρήτρας. Σκοπός είναι πρωτίστως να αποφευχθεί η κατάλυση του Συντάγματος και να προασπισθεί το πολίτευμα. Άπαξ και αυτό συμβεί, η ρήτρα του άρθρου 120 παρ. 4, διά της επιβολής νέου δικαίου *de facto*, αδρανοποιείται και το δικαίωμα/καθήκον αντίστασης χάνει τη νομική του διάσταση και μετατρέπεται σε ηθικό δικαίωμα ή υποχρέωση. Η *ratio* αυτή του δικαιώματος αντίστασης καλύπτει και την απόκρουση τυχόν προπαρασκευαστικών ενεργειών κατάλυσης και αποκλείει το επιχείρημα της επικουρικότητας και της προηγούμενης εξάντλησης κάθε άλλου διαθέσιμου μέσου. Αν προκρινόταν αυτή η λογική, ο πρωταρχικός σκοπός της διαφύλαξης της ισχύος του Συντάγματος θα μπορούσε ενδεχομένως να καταστεί έτσι άνευ αντικειμένου.

Το ίδιο εξάλλου ισχύει και για την έννοια της βίαιης κατάλυσης. Αν η διάταξη ερμηνευθεί κατά γράμμα και στενά, ελλοχεύει ο κίνδυνος να αναιρεθεί το πνεύμα της και να μην υπάρξει νόμιμη αντίσταση σε προφανείς, αλλά προσχηματικά ειρηνικές απόπειρες κατάλυσης του Συντάγματος. Εξ αυτού του λόγου, ορθότερο είναι η έννοια της βίαιης κατάλυσης να ερμηνευθεί υπό το φως της προηγούμενης παραγράφου, που κάνει λόγο μόνο για «σφετερισμό, με οποιονδήποτε τρόπο, της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών που απορρέουν από αυτήν», προκειμένου να μην συρρικνωθεί υπέρμετρα το πεδίο εφαρμογής της και χάσει ένα μεγάλο μέρος της αξίας της. Τέλος, σημειώνεται ότι το δικαίωμα αντίστασης ασκείται κατά παντός, είτε φορέα ή οργάνου της κρατικής εξουσίας είτε κινήματος «από τα κάτω».

Περνώντας στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, που εξετάζει τις έννομες

συνέπειες, ο συγγραφέας προσπαθεί αρχικά να αναλύσει σε τι συνίσταται η υποχρέωση τήρησης του Συντάγματος. Συνάγεται από μια συνδυασμένη ερμηνεία της διάταξης με αυτήν της παραγράφου 2 του ίδιου άρθρου, όπου χρησιμοποιείται ο όρος «σεβασμός», ότι η ρήτρα κύριο σκοπό έχει να ενσταλάξει στους Έλληνες την έννοια του συνταγματικού πατριωτισμού. Δεν αρκεί απλά η υπακοή στο Σύνταγμα, αλλά οφείλεται σεβασμός προς αυτό, όπως μπορεί να οριστεί μια θετική προδιάθεση υπεράσπισής του. Το Σύνταγμα είναι άξιο υπεράσπισης και πάνω σε αυτή τη διαπίστωση θεμελιώνεται κατόπιν η υποχρέωση τήρησής του και ειδικότερα των διατάξεών του εκείνων που αναφέρονται στο πολίτευμα.

Αυτό που προκύπτει επομένως και αποτελεί ίσως τη βασικότερη ιδέα του βιβλίου είναι ότι πρόκειται για ένα κατοχυρωμένο δικαίωμα/καθήκον υπεράσπισης του θετικού δικαίου. Η προσέγγιση αυτή ορθά επισημαίνει τη διαφορά από την παραδοσιακή αναφορά στο δικαίωμα αντίστασης ή την ιστορική κατοχύρωσή του σε διάφορα συνταγματικά κείμενα του Μεσαίωνα ή προηγούμενων αιώνων. Εκεί το δικαίωμα αντίστασης εκλαμβάνεται ως ένα φυσικό δικαίωμα που μπορεί να οδηγήσει στην αντίθεση προς το θετό δίκαιο. Παρεμφερής είναι στις μέρες μας η έννοια της πολιτικής ανυπακοής. Το άρθρο 120 του Συντάγματος, όμως, δεν αναγνωρίζει ένα φυσικό δικαίωμα, αλλά το περιχαράκωνει εντός του συνταγματικού πλαισίου και το μετατρέπει σε μια προληπτική εγγύηση τήρησής του, θετικοποιώντας το. Εξ ου προκύπτει και ο συντηρητικός, κατά κυριολεξία, χαρακτήρας της διάταξης: σκοπός της είναι να διατηρήσει το Σύνταγμα, ως ισχύει, και όχι να το ανατρέψει ούτε να το αμφισβητήσει.

Ως προς την ίδια την έννοια της αντίστασης, η εγγύτερη έννοια που μπορεί να χρησιμοποιηθεί αναλογικά για να περιγράψει τη φύση του δικαιώματος είναι αυτής της άμυνας απέναντι σε μια άδικη επίθεση. Βεβαίως, το δικαίωμα αντίστασης υπερβαίνει το δικαίωμα άμυνας, στον βαθμό που πρόκειται επίσης για καθήκον ενεργητικής υπεράσπισης του Συντάγματος απέναντι σε κάθε επίθεση εναντίον του. Φορέας του δικαιώματος, ως κατεξοχήν πολιτικού δικαιώματος, αλλά και του αντίστοιχου καθήκοντος είναι οπωσδήποτε κάθε Έλληνας πολίτης, κάθε οργάνωση, με προεξάρχοντα τα πολιτικά κόμματα, αλλά και τα κρατικά όργανα, συμπεριλαμβανομένων των δικαστών, για τους οποίους μάλιστα υπάρχει και ειδική πρόβλεψη.

Ένα ιδιαίτερα κομβικό ζήτημα που ανακύπτει κατά την εφαρμογή του άρθρου 120 παρ. 4 είναι αν τούτο οφείλει να ενεργοποιηθεί ως *ultimum remedium*, μόνο δηλαδή όταν όλες οι άλλες εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος έχουν εξαντληθεί. Αυτό προβλέπεται ρητά στο άρθρο 20 παρ. 4 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. Η υιοθέτηση μιας τέ-

τοιας αντίληψης περί επικουρικότητας, ωστόσο, χωρίς να αποτυπώνεται στο γράμμα της διάταξης, θα μπορούσε, όπως προαναφέρθηκε, να αποβεί καθοριστική στην πράξη για την αποτελεσματική εφαρμογή του καθήκοντος υπεράσπισης του Συντάγματος. Το σημαντικότερο είναι να προληφθεί η κατάλυση, όταν είναι ακόμα εν τη γενέσει της. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η αντίσταση δεν πρέπει να ασκείται με την επιβεβλημένη φειδώ. Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι το κρίσιμο στοιχείο είναι να υπάρχει μία μόνιμη επαγρύπνηση, στην οποία καλεί εμμέσως η ίδια διάταξη.

III

Στην ενάργεια, την πληρότητα και την ακρίβεια των παραπάνω αναλύσεων έγκειται η ουσιαστική και διαχρονική αξία ενός βιβλίου, που εκδόθηκε σχεδόν τέσσερις δεκαετίες πρωτύτερα. Απομονώνεται η νομική διάσταση του δικαιώματος αντίστασης και τούτο εξετάζεται στην πληρότητά του σε μία προσπάθεια να ανιχνευθεί το ακριβές περιεχόμενό του, καθώς και οι έννομες συνέπειες που προκύπτουν από την εφαρμογή του.

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ακροτελεύτια διάταξη του κειμένου, από κοινού με τη διαδικασία αναθεώρησής του, είναι αυτές που κατά κύριο λόγο αναδεικνύουν τον θεμελιώδη και κορυφαίο χαρακτήρα του Συντάγματος εντός της έννομης τάξης μας. Το άρθρο 120 παρ. 4, όπως εξάλλου και το άρθρο 110, δημιουργεί ένα (διττά) αυτοαναφορικό σύνολο: το Σύνταγμα βρίσκεται στην κορυφή της έννομης τάξης, τόσο επειδή το ίδιο θέτει τις προϋποθέσεις τροποποίησής του, όσο και επειδή το ίδιο ρυθμίζει τις προϋποθέσεις ύστατης υπεράσπισής του από κάθε νομική και εξωνομική επιβουλή, ακόμα και μετά την ίδια την κατάλυσή του. Δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηριστεί η διάταξη ως μια απόπειρα μεταφυσικής σχεδόν διαφύλαξης της ιερότητας του Συντάγματος.

Παρά τη ματαιότητά του βέβαια, τουλάχιστον με νομικούς όρους, το εγχείρημα παραμένει αξιόπεινο με ηθικοπολιτικούς όρους. Γιατί όπως ορθά σημειώνει ο συγγραφέας, μετά την κατάλυση και την επιβολή νέου δικαίου *de facto* το δικαίωμα χάνει τη νομική του διάσταση, αλλά κάτι τέτοιο είναι αναπόφευκτο. Τα όρια του νομικού λόγου και των κανόνων δικαίου εν γένει είναι πεπερασμένα. Από ένα σημείο και μετά η προσφυγή σε ηθικοπολιτικά επιχειρήματα καθίσταται αναγκαία. Αυτό βέβαια δεν μειώνει ουδόλως την αξία της νομικής ανάλυσης, πολλώ δε μάλλον αναδεικνύει την αξία και την ιδιαιτερότητά της.

Σε κάθε περίπτωση, η ιδέα που αναδεικνύεται από τις επιμέρους αναλύσεις είναι ότι η μετατροπή του φυσικοδικαιικής έμπνευσης δικαιώματος αντίστασης σε μία διάταξη θετικού δικαίου, μέσα από τη συμπερίληψή του στο τυπικό σύνταγμα, δεν είναι άνευ αντικειμένου. Αντιθέτως, κατορθώνει να το μεταμορφώσει σε ένα όπλο στη φαρέτρα του θετικού

δικαίου. Το δικαίωμα αντίστασης μπορεί να χάνει μέρος της υπερβατικής του αξίας και έλξης, συνυφαίνεται όμως με τις υπόλοιπες διατάξεις του Συντάγματος που διαμορφώνουν το πολίτευμα και το προσπαίζουν, εντάσσεται στο σύστημα των εγγυήσεων τήρησης του Συντάγματος και εκπληρώνει μια συγκεκριμένη αποστολή: λειτουργεί πρωτίστως ως προληπτική, και έσχατη υπό θρησκευτική έννοια, εγγύηση τήρησης του Συντάγματος.

Η θρησκευτική –εσχατολογική– διάσταση της διάταξης είναι προφανής, ακόμα και στο πλαίσιο της νομικής ανάλυσης. Όσο και αν νομικά δεν κρίνεται απαραίτητη η ύπαρξή της, η πίστη στο κείμενο του Συντάγματος είναι αναγκαία, προκειμένου να κινητοποιηθεί η αντίδραση των πολιτών και να ενεργοποιηθεί το δικαίωμα/καθήκον αντίστασης. Κι εδώ βέβαια ελλοχεύει ένας κίνδυνος. Ο σκοπός είναι σε κάθε περίπτωση ιερός, ήτοι η διαφύλαξη του Συντάγματος και κατά προέκταση του δημοκρατικού και φιλελεύθερου πολιτεύματός μας, τούτο, ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλείσει και παρεκκλίνουσες –αιρετικές θα λέγαμε– ερμηνείες.

Η επίκληση του άρθρου από διάφορους αυτόκλητους υπερασπιστές και «φύλακες» του Συντάγματος, της οποίας γίναμε μάρτυρες εσχάτως, καταδεικνύει την ανάγκη μιας επιστημονικά άρτιας και διατυπωμένης με σαφή και κατανοητό τρόπο οριοθέτησης και περιχαράκωσης ενός κατεξοχήν πολιτικού δικαιώματος, του οποίου το περιεχόμενο μπορεί εύκολα να διαστραφεί μέσα από αυθαίρετες ερμηνείες και καταχρηστικές επικλήσεις του. Πρόκειται για μία διάταξη που απευθύνεται κατά κύριο λόγο στον λαό, στους Έλληνες πολίτες, αλλά εξ αυτού του λόγου, είναι περισσότερο επιρρεπής σε παρερμηνείες. Πρέπει επομένως να ανευρεθεί η μέση οδός, ανάμεσα, αφενός, στην αδρανοποίηση του δικαιώματος, αν ποτέ χρειαστεί να ενεργοποιηθεί, και, αφετέρου, στην –ολοένα συχνότερη δυστυχώς– αθεμελίωτη και επιπόλαιη, αν όχι προσχηματική, επίκλησή του.

Έχοντας υπόψη τον παραπάνω προβληματισμό, σκόπιμο είναι να παραθέσουμε ένα σημείο της ανάλυσης του συγγραφέα που δίνει ένα γενικό στίγμα ως προς το πώς πρέπει να εφαρμόζεται αποτελεσματικά το δικαίωμα/καθήκον. Σημειώνει χαρακτηριστικά, σχολιάζοντας με ιδιαίτερη ευστοχία και μεσότητα τα περί επικουρικότητας του δικαιώματος/καθήκοντος αντίστασης, αν δηλαδή θα πρέπει να έχει προηγηθεί η εξάντληση κάθε άλλης εγγύησης τήρησης του Συντάγματος, πριν ενεργοποιηθεί η ρήτρα του άρθρου 120 παρ. 4, τα εξής:

«Το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος καλεί σε διαρκή εγρήγορση για να αποφευχθεί η δυνατότητα δημιουργίας πραγματικών περιστατικών τέτοιων, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην κατάλυση του Συντάγματος. Η επαγρύπνηση για τη λειτουργία των προληπτικών κυρίως εγγυήσεων τήρησης του Συντάγματος, αυτή είναι η επιβεβλημένη φει-

δω αναφορικά με την άσκηση του δικαιώματος και τη συμμόρφωση στο καθήκον αντίστασης. Υπό την έννοια αυτή η αντίσταση εξακολουθεί να είναι “έσχατο μέσο” (σ. 104).

Άρα στόχος της ρήτρας δεν είναι άλλος παρά αυτός που αναφέρεται στον επίλογο του βιβλίου, μέσω της παράθεσης μιας ρήσης ενός Άγγλου νομικού, στην οποία παραπέμπει ο Bluntschli: οι κρατούντες να θεωρούν την αντίσταση νόμιμη και ο λαός παράνομη, ώστε οι μεν να μην δίνουν αφορμή για αντίσταση και ο δε να μην προσφεύγει στην αντίσταση (σ. 111). Συναφής εξάλλου είναι και η ρήση του Γάλλου φιλοσόφου Alain,¹⁸⁸ σύμφωνα με την οποία αντίσταση και υπακοή είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, καθώς το μυστικό της επιτυχημένης κοινωνικής συμβίωσης, που εξασφαλίζει και την τάξη και την ελευθερία, δεν είναι άλλο παρά «η υπακοή διά της αντίστασης» (*“obéir en résisant”*).

Εν κατακλείδι, ορισμένα έργα, χάρη στις αρετές και τη διαχρονικότητά τους, καταφέρνουν να αποκτήσουν μια δεύτερη ζωή. Η ηλεκτρονική έκδοση του παρόντος ελπίζουμε να αποτελέσει αφορμή για μια εκ νέου και εις βάθος μελέτη του, ώστε να γίνει κατανοητό σε ένα ευρύτερο ενδεχομένως κοινό ποιο είναι το νόημα του άρθρου 120 παρ. 4, ποιες είναι οι απευκτές καταστάσεις στις οποίες τυγχάνει εφαρμογής και για ποιον λόγο (ευτυχώς) δεν υπάρχει λόγος επίκλησής του ούτε στο παρόν ούτε, αισίως κατά τα φαινόμενα, στο προσεχές μέλλον.

¹⁸⁸ Ξ. Γιαταγάνας, «Άρθρο 120», σε: Φ. Σπυρόπουλο-Ξ. Κοντιάδη-Χ. Ανθόπουλο-Γ. Γεραπειρίτη (διευθ. εκδ.), *Σύνταγμα: κατ'άρθρο ερμηνεία*, Σάκκουλας, 2017, σ. 1824.

